

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKİLÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ

106848

Bir Siyasal Kişilik Portresi Olarak
Dr. TEVFIK RÜŞTÜ ARAS

Doktora Tezi

Melih TINAL

106848

Danışman
Prof. Dr. Bayram BAYRAKTAR

İZMİR
2001

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

“Bir Siyasal Kişilik Portresi Olarak Tefik Rüştü Aras” isimli doktora tezinin, tarafımdan, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin bibliyografyada gösterilenlerden oluştuğunu ve bunlara atıf yaparak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

..../...../2001

Melih TINAL

TUTANAK

Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlke ve İnkılap tarihi Enstitüsü'nün/....../2001 tarih ve sayılı toplantısında oluşturulan jüri, Lisansüstü Öğretim Yönetmeliğinin Maddesine göre Atatürk İlke ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi Melih Tınal'ın Bir Siyasal Kişilik Portresi Olarak Tevfik Rüştü Aras konulu tezini incelemiş ve aday/....../2001 tarihinde, saat'de jüri önünde tez savunmasına alınmıştır.

Adayın kişisel çalışmaya dayanan tezini savunmasından sonra dakikalık süre içerisinde gerek tez konusu, gerek tezin dayanağı olan anabilim dallarından jüri üyelerinve sorulan sorulara verdiği cevaplar değerlendirilerek tezin olduğuna oy ile karar verildi.

BAŞKAN**ÜYE****ÜYE**

Ö N S Ö Z

Bu çalışma ile İkinci Meşrutiyet Dönemi'nden, ölüm tarihi olan 1972'ye kadar geçen sürede Türk siyasî yaşamından kopmamış olan Dr. Tevfik Rüştü Aras'ın politik kimliğini incelemek amaçlanmıştır. Türk devriminin lider kadrosunda yeralan birçok kişinin (Atatürk, İnönü, Bayar, Çakmak gibi) biyografileri yazılmış olmasına rağmen yaptığım araştırmada Tevfik Rüştü Aras'la ilgili bir çalışmanın olmadığı anlaşılmıştır. Bununla beraber Cemal Kutay, 7.2.2001 tarihinde kendisi ile yaptığım görüşmede, 1980'li yılların başında İstanbul Üniversitesi bünyesinde doktora tezi olarak alınan Tevfik Rüştü Aras biyografisinin tamamlanamadığını ifade etmiştir.

Araştırmanın birinci bölümünde, Tevfik Rüştü Aras'ın öğrenim durumu ile 1908-1923 yılları arasındaki yaşamı gerek siyasi gerekse mesleki yönden incelenmektedir.

İkinci bölüm Tevfik Rüştü Aras'ın dışişleri bakanı olarak görev yaptığı dönemi kapsamaktadır. Bu bölümde Türkiye Cumhuriyeti'nin dış politikası ile Tevfik Rüştü Aras'ın Türk dış politikasındaki yeri konu edilmiştir.

Üçüncü bölümde Atatürk'ün ölümünden sonra siyasi yaşamdan İnönü tarafından tasfiye edilen ve bu dönemdeki gelişmeler sonucunda muhalif bir kimliğe sahip olan Tevfik Rüştü Aras'ın Türkiye'de çok partili yaşama geçiş sürecindeki yeri üzerinde durulmaktadır.

Dördüncü bölüm Tevfik Rüştü Aras'ın 1950'den ölüm tarihi olan 1972'ye kadar geçen dönemini kapsamaktadır. Sayfa sayısı açısından diğer bölümlere göre daha az olması, Aras'ın bu dönemde siyasi yaşamdan uzaklaşmasıyla açıklanabilir.

Araştırmada büyük ölçüde gazete ve dergi koleksiyonları ile kitaplardan yararlanıldı. Bunun yanında Osmanlı ve Cumhuriyet Arşivleri ile TBMM Arşivi, internet ve televizyon programları da kaynak olarak kullanıldı.

Çalışmalarım sırasında yardımlarını gördüğüm, Prof. Dr. Ergün Aybars ve Prof. Dr. Zeki Arıkan'a teşekkür ederim. Bu çalışma Prof. Dr. Bayram Bayraktar'ın danışmanlığı altında gerçekleştirilmiştir. Prof. Dr. Bayraktar'a lisans, yüksek lisans ve

doktora dönemlerindeki yardımlarından dolayı minnettarım. Tıp Tarihi konusundaki uzmanlığı ile beni yönlendiren Dr. Eren Ayçiçek'e, Milli Kütüphanedeki çalışmalarında yardımlarını esirgemeyen Yard. Doç.Dr. Emel Göksu'ya, Yard. Doç. Günver Güneş'e, Okutman Hakan Erterzi'ye, Arş. Gör. Mehmet Emin Elmacı'ya, ve Milli Kütüphane çalışanlarına teşekkür ederim. Bundan önceki çalışmalarında olduğu gibi doktora tezimin dizgi ve mizanpajını üstlenen Serab Şen'e teşekkür ederim. Ayrıca bana özveriyle yardımcı olan annem Behice Tinal ve Eşim Pelin Tinal'a teşekkür ediyorum.

Melih TINAL

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	III
İÇİNDEKİLER	V
KISALTMALAR	VII
ÖZET.....	VIII
ABSTRACT	X
GİRİŞ	1

I. BÖLÜM

1908'DEN 1923'E DR. TEVFİK RÜŞTÜ BEY

1. Dr. Tevfik Rüştü Bey'in Mesleki Yaşamı	7
2. İttihatçı Kimliği İle Dr. Tevfik Rüştü Bey	8
3. Birinci Mecliste Mentеше Milletvekilliği.....	14

II. BÖLÜM

TÜRK DIŞ POLİTİKASINDA TEVFİK RÜŞTÜ ARAS

1. Türkiye-Sovyet Birliği İlişkileri.....	23
2. Türkiye-Yunanistan İlişkileri	32
3. Türkiye-Fransa İlişkileri	42
4. Türkiye-İngiltere İlişkileri	50
5. Türkiye-İtalya İlişkileri	56
6. Türkiye-Almanya İlişkileri.....	63
7. Türkiye ve Milletler Cemiyeti.....	64
8. Türkiye ve Balkan Devletleri İlişkileri.....	69
9. Türkiye ve Doğulu Devletler İlişkileri.....	75
10. Boğazlar Sorunu ve Montreux Sözleşmesi.....	81

III. BÖLÜM

ÇOK PARTİLİ YAŞAM SÜRECİNDE TEVFİK RÜŞTÜ ARAS

1. Atatürk'ün Ölümü ve Aras'ın Londra Büyükelçiliği'ne Atanması	89
2. İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'deki Muhalefetin Gelişimi ve Tevfik Rüştü Aras	105
3. Türkiye'de İlk İnsan Hakları Derneği'nin Kuruluşu	120
4. İçişleri Bakanı Şükrü Sökmensüer'in Komünist Faaliyetlerle İlgili Meclis Konuşması ve Yankıları	132

IV. BÖLÜM

1950-1972 YILLARI ARASINDA TEVFİK RÜŞTÜ ARAS

1. Birleşmiş Milletler Filistin Uzlaştırma Komisyonu Üyeliği	142
2. Yeni Türkiye Partisi ve Tevfik Rüştü Aras	143
3. Tevfik Rüştü Aras'ın Ölümü ve Basındaki Yankıları	145
SONUÇ	153
TEVFİK RÜŞTÜ ARAS'IN BELİRLENEBİLEN YAYINLARI	154
BİBLİYOGRAFYA	169
EKLER	177

KISALTMALAR

ABD	Amerika Birleşik Devletleri
A.Ü	Ankara Üniversitesi
BM	Birleşmiş Milletler
CHP	Cumhuriyet Halk Partisi
DEÜ	Dokuz Eylül Üniversitesi
DP	Demokrat Parti
s	sayfa
SSCB	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TTK	Türk Tarih Kurumu
YTP	Yeni Türkiye Partisi

ÖZET

Tevfik Rüştü Aras 1883 yılında Çanakkale’de doğdu. Cumhuriyet döneminin en uzun süre görevde kalan dışişleri bakanı olan Aras, yeni Türk dış politikasının geliştirilmesinde önemli rol oynamıştır.

Beyrut Tıbbiyesini bitiren Tevfik Rüştü Aras, imparatorluğun çeşitli merkezlerinde askeri hekimlik yapmıştır. İttihat ve Terakki Partisi’nin içinde önemli mevkilerde bulunan Aras, Milli Mücadele yıllarında Birinci Meclis Menteşe milletvekilidir. İstiklal Mahkemeleri’nin kuruluşuyla, Kastamonu İstiklal Mahkemesi üyeliği görevine getirilen Aras, 1920 yılı sonlarında Komünizmi incelemek üzere Sovyetler Birliği’ne gönderilmiş, döndüğünde Mustafa Kemal’in isteği üzerine resmi Türkiye Komünist Fırkası’nın kurucuları arasında yer almıştır.

Tevfik Rüştü Aras, İkinci Meclise İzmir Milletvekili olarak katılmıştır. 1925’de İsmet Paşa Hükümetinin Dış İşleri Bakanındır. 1925-38 yılları arasında İsmet İnönü ve Celal Bayar hükümetlerinde 13 yıl boyunca bu görevi yürütmüştür. O dönemde Türk-Sovyet dostluğunu geliştirmeye önem veren Aras, 1925’de SSCB ile Tarafsızlık ve Saldırmazlık Antlaşması imzalanmasında etkili olmuştur. Bu dönemde Türk-Sovyet ilişkilerindeki bir diğer gelişme 1928 yılında topyekün silahsızlanmayla ilgili Sovyet tezinin Türkiye tarafından desteklenmesidir. 1930’larda bir yandan Türk-Sovyet ilişkilerindeki yakınlık korunurken, diğer yandan Batı ile yakınlık sağlanmıştır. Aras’ın bu dönem ve görevdeki bir diğer başarısı Türkiye ile başta Yunanistan olmak üzere diğer Balkan devletleri arasındaki dostluk köprüsüdür. Aras, 1930’da Türk-Yunan dostluğunun sağlanmasında, 1923-1933 arasındaki Balkan Konferanslarında, 1934’de Balkan Paktı’nın kurulmasında etkin bir rol oynadı. Uluslar arası toplantılarda büyük devletlerin yayılmacı politikalarına karşı çıkan konuşmalar yapmıştır.

Atatürk’ün hastalığı sırasında, İnönü’ye karşı olan grup arasında yer alan Tevfik Rüştü Aras, İnönü’nün Cumhurbaşkanlığı ile birlikte aktif siyasetten uzaklaştırılarak Londra’ya Büyükelçi olarak atanmıştır. 1943 yılında emekli olmuş ve anılarını kaleme almaya başlamıştır. 1945 yılında yayınlanan Görüşlerim adlı eserinde genel olarak

Müttefiklerle işbirliğini ve SSCB ile ittifakı savunmuştur. Demokrat Parti'nin kuruluş çalışmalarına katılsa da daha sonra bu partinin diğer kurucuları tarafından parti dışına itilmiştir. Aynı yıl Fevzi Çakmak ve Zekeriya Sertel gibi kişilerle birlikte, sonraları "solcu" olarak eleştirilecek İnsan Hakları Cemiyeti'nin kurucu üyeleri arasında yer almıştır. 1951-1959 yılları arasında Türkiye İş Bankası Yönetim Kurulu üyeliği ve başkanlığı görevlerinde bulunan Tefik Rüşti Aras, 1960 yılından sonra Yeni Türkiye Partisi'ni desteklemiş ancak, aktif siyasete girmemiştir. 1968 yılında anılarını Görüşlerim-2 adlı eserinde toplayan Aras, 1972 yılında vefat etmiştir.

A B S T R A C T

He was born in Canakkale-Turkey in the year of 1883. He was a diplomat and politician. He worked as a Foreign Affairs Minister for a long time during the early years of the republic. He had a very important role by the development of foreign affairs and politics of The Turkish Republic.

He graduated the Beirut Medical school. He worked as a military doctor in the various parts of the empire. He became a member of The Committee of Union and Ptogress. He entered first as the deputy of the Mentese city to The TBMM-Turkish National Assembly (1920). During The Turkish War of Independence, he worked in the Independence Court of Kastamonu. He had been sent to USSR for the inspection of Bolshevism. After his return, he undertook a mission as a founder member in The Turkish Communist Party, upon the request of Mustafa Kemal. Then, he became the deputy of Izmir city in the year of 1923.

He had been appointed as Foreign Affairs Minister in the government of Ismet Pasha in the year of 1925. He undertook the same duty within the goverments of Ismet Inonu and Celal Bayar between the dates of 1925 and 1938 for 13 years.

Within this period, he considered importance for the development of the Turk-Soviet frienship. He undersigned a neutrality and nonaggression agreement with USSR and the Soviet thesis regarding the total disarmament had been supported in the year of 1928. While the Turk-Soviet friendship had been defended, in the meantime, the relations with the other western countries had been established in 1930's. In addition, Aras also tried to improve the coflicts in the Balkan.

He had a very important and effective role by the enabling of the approach with Greece in 1930, and in the Balkan conferrences between the dates of 1929 and 1933, and by the establishing of the Balkan Pact. He performad. Important speeches against the hegemonism of the big countries among the international meetings.

During the illness of Atatürk, he took place qithin the group, who were against Inonu. While Inonu became the president, Inonu did not want him to take a duty within the new government. He had been apponited to the duty as Embassador in London in

the year of 1939. He had been retired in 1943. Starting from the 1944, he proposed to establish cooperation with the allies and to come an agreement with USSR. He supported the Democratic Party (DP), because he was against Inonu. In the same year, he, together with some persons such as Fevzi Cakmak and Zekeriya Sertel, established The Human Rights Association, where was attacked as it was called as “leftist” later.

He took the duty of the chairmanship of the administration committee of Is Bankası between the years of 1952 and 1959. He supported The New Turkey Party after 1960, but he did not enter into the active politic. Tefvik Rustu Aras have died in the year of 1972.

GİRİŞ

Atatürk'ün Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras, 1883 yılında Çanakkale'de doğdu. Aras'ın dünyaya geldiği dönem Doğu Sorunu'nun Avrupa için Osmanlı Devleti'nin tamamının paylaşılması olarak algılandığı bir dönemdi¹. Osmanlı Devleti'nin dağılma aşamasına geldiği bu dönem için söylenebilecek tek olumlu gelişme, Tanzimat döneminin açtığı çığırda gelişen eğitim sistemi ile sorgulayan, çözüm arayan bir neslin yetişmesiydi. Mülkiye, askeriye ve tıbbiye mekteplerinden mezun olan ve Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu olumsuz durumdan çıkabilmesi için çaba sarfeden bu yeni nesil arasında Mekteb-i Tıbbiye mezunu olan Tevfik Rüştü Aras da vardı.

Tevfik Rüştü Aras, babası Hasan Rüştü Beyin ceza yargıci olması nedeniyle çeşitli bölgelerde devam ettiğı ilk ve orta öğrenimini Üsküp İdadisi'nde tamamladı. Üniversite eğitimini Beyrut Mekteb-i Tıbbiyesi'nde yapan Aras, 1905 yılında mezun olduktan sonra Paris Broca Hastanesi'nde Jinekoloji ve Doğum İhtisasını başarıyla bitirdi². Yurda dönüşü sonrasında İzmir Gureba-i Müslimin Hastanesi'nde³ görev yapan Tevfik Rüştü Aras, burada politika ile ilgilenmeye başladı. İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra önemli merkezlerde, İttihat ve Terakki'nin yayın organları halkı Meşrutiyet yönetimine alıştırmaya çalışıyordu. Bu gelişmenin İzmir'deki örneğı *İttihat* gazetesiydi. İttihat ve Terakki Partisi'nin Selanik Kongresi'ne İzmir üyesi olarak katılan Tevfik Rüştü Aras, aynı zamanda *İttihat* gazetesinin başyazarlığı görevini yürütüyordu⁴.

16 Şubat 1909'da Selanik İl Sağlık Müfettişliği'ne atanan Aras, *İttihat* gazetesindeki görevine bir süre daha devam ettikten sonra, 13 Ekim 1911'de Meclis-i Umur-u Tıbbiye-i Mülkiye Azalığına; 13 Mart 1913'de Sıhhiye Müdürlüğü 1.Müfettişliğine, 15 Şubat 1914'de Hıfzıssıha Teftiş Kurulu Başkanlığına, 1 Mart 1916'da Sıhhiye Müfettiş-i Umumiliğine atandı. Milli mücadele döneminde TBMM'nin birinci dönemi için yapılan seçimlerde Menteşe Milletvekili olan Yarbay Mahmut

¹ Ergün Aybars, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-I*, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, Ankara 1995, s.1.

² F. K. Gökay, "Tıp Tarihinde Çeşitli Yönlerden Yer Almış Değerlerimizin Anıları", *Tıp Dünyası*, Cilt: 33, Sayı: 5, Mayıs 1970, s.218.

³ Günümüz İzmir Devlet Hastanesi.

⁴ Zeki Arkan, "İkinci Meşrutiyet Döneminde İzmir", *Üç İzmir*, Yapı Kredi Yayınları, s.222.

Bey'in Düzce'de ayaklanmacılar tarafından öldürülmesi sonucu boşalan Menteşe milletvekilliğine aday gösterilen Aras, 17 Haziran 1920'de yapılan seçimler sonrasında Meclise katıldı⁵. Birinci Meclise Menteşe Milletvekili olarak katılan Tevfik Rüştü Aras, iki, üç, dört ve beşinci dönemlerde İzmir milletvekili olarak Meclisteki yerini aldı. Bu arada 3 Mart 1925'de kurulan İsmet İnönü Hükümeti'ne Dışişleri Bakanı olarak girdi. Tevfik Rüştü Aras dış politikayı laf cambazlığı ile günü kurtarma amacı güdenlerin daima aldanacakları bir alan olarak düşünüyordu. Aras'a göre dış politika *"Bir millet için haysiyet ve itibarının en çok mihenge vurulduğu bir çalışma alanıydı"*⁶.

Tevfik Rüştü Aras, Dışişleri Bakanlığı görevinden ayrılması sonrasında, Türk siyasi yaşamında yeniden yer almak istemiş olmasına rağmen, kendisine karşı yapılan yıpratma politikaları Aras'ın bu düşüncesini yaşama geçirmesine engel olmuştur. Başbakanlık Osmanlı Arşivinde bulunan ve Osmanlıca harflerle yazılmış olmasına rağmen 1940'lı yıllarda yazıldığı içeriğinden anlaşılan bir belgede, Tevfik Rüştü Aras'ın Dışişleri Bakanlığı görevi sırasında keyfi seyahatlerde bulunduğu, kendisine ait harcırahlarda usulsüzlük yaptığı iddia ediliyordu⁷. Aras'ın bakanlık görevinde iken usulsüz harcırahlar sağladığı iddiası mantıksız görülmektedir. Çünkü Tevfik Rüştü Aras, resmi görevlerinden kesin olarak ayrıldığı 1942 yılı sonrasında ekonomik sıkıntı yaşamış, bu sıkıntıdan Celâl Bayar'ın, O'nu önce İş Bankası yönetim kurulu üyeliğine, sonra da aynı bankanın yönetim kurulu başkanlığına atamasıyla kurtulabilmiştir⁸.

Aras'ın keyfi olarak yurtdışı gezileri yaptığına ilişkin iddialara en güzel yanıt, Bilal Şimşir'in, *Bizim Diplomatlar* adlı çalışmasına yansımıştır. Şimşir'in deyimiyle "Aras'ın Seyir Defteri" şöyle idi⁹:

"1 Nisan 1937

⁵ Türk Parlamento Tarihi, Milli Mücadele ve TBMM Birinci Dönem, 1919-1923, Cilt: 3, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara 1995, s.762-763.

⁶ Tevfik Rüştü Aras, *Görüşlerim-I*, Semih Lütfi Kitabevi, İstanbul 1945, s.3; Tevfik Rüştü Aras, *Görüşlerim-II*, Yörük Matbaası, İstanbul 1968, s.12.

⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Ali Fuat Türkgeldi'nin Mirasçılarında Satın Alınan Evrak, Dosya No.8, Gömlek Sıra No.67.

⁸ Cemal Kutay ile 7 Şubat 2001 tarihinde yapılan görüşme.

⁹ Bilal N. Şimşir, *Bizim Diplomatlar*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1996, s.283, 288.

Cenevre'den tayyare ile Paris'e gelen Hariciye Vekili Dr. Tevfik Rüştü Aras, Fransız devlet adamı Briand'ın 75. doğum senesi münasebetiyle Sorbonne'da gece tertip edilen toplantıda bulundu... Herriot hariciye vekilimizin Cenevre'de Musul mesaisini bitirdikten ve asambleye riyaset ettikten sonra hava tarikiyle bu toplantıya iştirak etmek üzere gelmesini büyük bir şükran lisanı ile tebarüz ettirerek Dr. Aras'ın hatipler arasında bulunacağını da tesbit etti...

2 Haziran 1937

Hariciye vekili Dr. Aras Viyana'ya geldi. Avusturya Dış Bakanı M. Schmidt hususi surette Viyana'da bulunan Türkiye hariciye vekili Dr. Aras'ı kabul etti. Mülakat, Avusturya ile Türkiye arasında münasebatı vasıflandıran samimi dostluk havası içinde cereyan etti.

4 Haziran 1937

Dün akşam Budapeşte'ye gelen hariciye vekili Dr. Aras, bu sabah Macar Kral naibi amiral Horthy'nin sarayında hususi defteri imzaladıktan ve başvekil B. Daranyi'nin ikametgahına kart bıraktıktan sonra, hariciye vekili B. de Kanya'yı ziyaret etti.

5 Ekim 1937

Budapeşte'den Bürkeş'e gelen hariciye vekili Dr. Aras, istasyonda romen hariciye nazırı Bay Antonesko ile Türkiye elçisi Bay Hamdullah Suphi Tarnıöver ve Balkan Antantı elçileri tarafından karşılandı.

6 Aralık 1937

Hariciye vekili Dr. Aras, Bürkeş'de Romen hariciye nazırı B. Victor Antonesko ile uzun bir mülakatta bulundu.

7 Haziran 1937

Dr. Aras, Bürkeş'de, Romen başvekil B. Tataresko ile uzun bir görüşme yaptı.

14 Haziran 1937

Hariciye vekili Dr. Tevfik Rüştü Aras, bu sabah Anadolu ekspresi ile Ankara'ya geldi.

14 Haziran 1937

Hariciye vekili Dr. Tevfik Rüştü Aras, Büyük Millet Meclisi'nde sancak hakkındaki kanun layıhasının müzakeresine başlanırken beyanatta bulundu ve müteakkiben başvekil İnönü ile birlikte İstanbul'a hareket etti.

15 Haziran 1937

Hariciye vekili Dr. Aras, Başvekil İnönü ile birlikte İstanbul'a geldi.

16 Haziran 1937

Hariciye vekili Dr. Aras, Başvekil İnönü ve dahiliye vekili Şükrü Kaya ile birlikte bu akşam 19.30'da hususi trenle İstanbul'dan Ankara'ya hareket etti.

17 Haziran 1937

Hariciye vekili Dr. Aras, bu sabah Ankara'ya döndü.

18 Haziran 1937

Şark'ta uzun bir seyahat yapacak olan hariciye vekili Dr. Tevfik Rüştü Aras, iktisat vekili Celâl Bayar ile beraber, bu akşam saat 21.50'de Toros ekspresi ile Anakara'dan hareket etti.

21 Haziran 1937

Hariciye vekili Dr. Aras ile iktisat vekili Bayar, bu sabah Telköçek'e vardılar.

22 Haziran 1937

Türk heyetini Kerkük'ten getiren hususi tren bu sabah Bağdat'a vasil oldu.

26 Haziran 1937

Hariciye vekili Dr. Aras, bu sabah saat 6.00'da beraberinde hususi kalem müdürü Refik Amir ve iki katip olduğu halde askerî tayyare ile Bağdat'tan Kermanşah'a hareket etti.

28 Haziran 1937

Dr. Tevfik Rüştü Aras, ve mahiyeti bu sabah Tahran'a geldi.

8 Temmuz 1937

Türkiye hariciye vekili ile İran, Irak ve Afganistan hariciye nazırları tarafından, Tahran'ın Sadabat Sarayı'nda, Dörtler Ademi Tecavüz Paktı imzalandı.

10 Temmuz 1937

Hariciye vekili Dr. Aras, bu sabah saat 8.00'de trenle Tahran'dan Şahvar'a hareket etti.

12 Temmuz 1937

Dr. Tevfik Rüştü Aras, Pahlavi'den Bakü'ye geldi ve kendisini karşılamak için oraya gelmiş olan Moskova Büyükelçisi ile birlikte derhal Moskova'ya hareket etti.

13 Temmuz 1937

Dr. Aras, Moskova'ya Muvasalat etti ve istasyonda Bay Litvinof ve diğer zevat tarafından karşılandı.

19 Temmuz 1937

Hariciye vekili Dr. Aras ve Dahiliye vekili Şükrü Kaya Gruziya vapuru ile Odessa'dan İstanbul'a hareket ettiler.

31 Temmuz 1937

Hariciye vekili Dr. Aras, mahiyetinde Kalemî Mahsus Müdürü Bay Refik Amir olduğu halde bu akşamki ekspresle İstanbul'dan Ankara'ya gelmiştir.”

Tevfik Rüştü Aras'a 1940'lı yıllar boyunca komünist olmakla itham edilmiştir. Tevfik Rüştü Aras, kendi deyimiyle “*Halis muhlis Kemalisttir*”¹⁰. Şu da belirtilmelidir ki Tevfik Rüştü Aras adı bazı yayınlarda ünlü Masonlar başlığı altında geçmektedir¹¹

Tevfik Rüştü Aras sosyolojik olaylara sosyalist düşünce açısından baksa da dünya görüşü Atatürkçülük üzerine kurulmuştu. Atatürk Türkiye'sinin dış politikası şu an bile özlemle anılan başarılarla doludur.

¹⁰ Yeni Asır, 22 Ekim 1946.

¹¹ İlhami Soysal, **Masonluk ve Masonlar**, Der Yayınları, İstanbul 1998, s.12; <http://www.mason.org.tr/unlu.html>.

Türkiye'nin sorunları karşısında hiçbir zaman kötümser olmayan Aras, *"Halkımızın kabiliyeti ve yurdumuzun coğrafyası o kadar imkanları çekmiş yada yaratmış ki tarihi baştan başa bunlarla doludur"* diyordu. Siyasi yaşamı boyunca en önemli özlemi Dünyanın bütünleşmesiydi. Bu bütünleşmede Türkiye'nin rolü olarak gelişmiş ve gelişmemiş toplumlar arasında köprü görevini düşünüyordu.¹²

¹² Ali Gevgilili, "Barışçı ve Realist Dr. Aras", Milliyet, 7 Ocak 1972.

I. BÖLÜM

1908'DEN 1923'E DR. TEVFİK RÜŞTÜ BEY

1. Dr. Tevfik Rüştü Bey'in Mesleki Yaşamı

Tevfik Rüştü Aras, orta öğrenimini Üsküp İdadisi'nde tamamladıktan sonra Beyrut Mekteb-i Tıbbiyesi'ne devam etmiştir. 1905 yılında Tıbbiye'den mezun olan Aras, aynı yıl Paris Broca Hastanesi'nde Jinekoloji ihtisasına başlamış, Paris'teki öğrenimini tamamladıktan sonra babası Hasan Rüştü Bey'in ceza yargıcısı olarak görev yaptığı İzmir'e gelerek Gureba-i Müslimin Hastanesi'nde görev almıştır¹. Tevfik Rüştü Aras'ın İzmir'deki doktorluk yılları oldukça yoğun geçmiştir. Çünkü; Aras, bu dönemde Beyler Sokağı 42 numaralı evde ve Karşıyaka'da birer muayenehane işletmektedir². 1909'da Selânik İl Sağlık Müfettişliği'ne atanan Tevfik Rüştü Aras³ 1911'de Meclis-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiyeye üye seçilmiştir⁴. Tevfik Rüştü Aras'ın Osmanlı Sağlık Sistemi içindeki yükselişi, 13 Şubat 1913'de Sıhhiye Müdürlüğü Birinci Müfettişliği'ne atanmasıyla devam etmiştir⁵.

Aras'ın bundan sonraki terfileri de şöyle idi⁶:

“15 Mart 1913'de Teftiş Kurulu Başkanlığı'na, 1915 yılı Nisan ayında Hıfzıssıha Müdür Muavinliğine, 24 Haziran 1918'de Yüksek Sıhhat Meclisi Üyeliğine atanmıştır.”

¹ Gökay, “Tıp Tarihimizde ...”, Cilt: 43, s.218.

² İttihat, 15 Mayıs 1908.

³ Gökay, “Tıp Tarihimizde...”, Cilt: 43, s. 218.

⁴ Gökay, “Tıp Tarihimizde ...”, Cilt: 43, s.219.

⁵ BOA, Dahiliye Nezareti İdare Kısmı Analitik Defteri, (DH.İD), Sıra No: 3192, Dosya No: 48/2, Gömlek No: 12

⁶ Türk Parlamento Tarihi, 1919-1923, Cilt: 3, s.762.

2. İttihatçı Kimliği ile Dr. Tevfik Rüştü Bey

Tevfik Rüştü Aras'ın İttihat ve Terakki saflarına katıldığı tarih 1905'dir. Bu tarihte Beyrut Mekteb-i Tıbbiyesi'nden mezun olan Tevfik Rüştü Aras, Jinekoloji ihtisası yapmak üzere Paris'e gitmiş ve burada İttihat ve Terakki'ye katılmıştır⁷. 1909 yılında oluşturulan İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne üye seçilen Tevfik Rüştü Aras, Cemiyetin 1909 yılı yaz aylarında, Selânik'de düzenlediği kongresine İzmir delegesi olarak katıldı⁸. Cemiyetin ilk kez gizlilikten çıkarıldığı kongrede, bundan böyle herhangi bir dernek gibi kanuna bağlı olarak hareket edileceği kabul edilmiştir⁹. Kongrenin yönetim yönünden özelliği belli bir başkanın bulunmaması, her oturum için ayrı yöneticinin seçilmesidir. Bununla beraber, Tevfik Rüştü Aras, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1909 Selânik kongresinde Genel Sekreterliği'ne seçildi. Kongreye damgasını vuran gelişme Trablusgarb delegesi olarak katılan Mustafa Kemal'in subayların partiyle ilişkilerini sürdürmelerinin hem ordu, hem de parti açısından yıpratıcı olduğunu, parti içindeki subayların bir seçim yapmaları gerektiğini kaydeden konuşmasıdır¹⁰. Mustafa Kemal'in kongrede yaptığı konuşma, Tevfik Rüştü Aras'ın anılarına şöyle yansımıştır¹¹:

“Huzurunuzda şimdi ifade edeceğim kanaatime göre, ben, bugün burada bulunmamalıydım. Fakat, aziz vatanımızın maruz bulunduğu büyük tehlikeyi düşünerek, ordu içindeki teşkilâtıyla ordumuzu, Mebuslar Meclisi'ndeki azaları ile Meclisi, hükümeti elinde tutan cemiyetin en salâhiyetli makamı olup, en büyük mesuliyeti taşıması lâzım gelen bu kongreye, gerçeği anlatmak için geldim. İnkılâbı, ordumuzun yardımı ile yaptık. Ondan, sonrasını getiremedik. Cemiyetimiz, hâlâ orduya dayanıyor. Bu sebeple, ordumuzda disiplin sakatlanmış, talim, terbiye aksamıştır. Halbuki, etrafımızı çeviren düşmanlarımız, durmadan, ordularını kuvvetlendirmektedirler. Tehlike büyüktür. Ordumuzun içinde bulunan Cemiyet arkadaşlarımız, politikada

⁷ F. K. Gökay, “Tıp Tarihimizde ...”, *Tıp Dünyası*, Cilt: 43, s.220.

⁸ Nurettin Can Gülekli - Rıza Onaran, *Türkiye Birinci Büyük Millet Meclisi 50. Yıldönümü*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1973, s.48.

⁹ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, İstanbul 2000, Cilt 3, s.286.

¹⁰ Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Gaziye Nasıl Tanırınız”, *Vakit*, 13 Mart 1926; Andrew Mango, *Atatürk*, Sabah Kitapları, İstanbul 2000, s.91-92; Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, Bestaş yayınları, İstanbul 1998, s.56-57.

¹¹ Aras, *Görüşlerim-I*, s.218.

devam etmek istiyorlarsa, ordudan çıkmalı ve cemiyetimizin halk içindeki teşkilâtı arasına girmemelidirler. Bu suretle, gün bile kaybına meydan vermeyerek, ordumuz, politikadan uzaklaşmalıdır. Ve, ordu içinde kalacak olan dostlarımız da, artık politika ile meşgul olmamalı ve bütün gayretlerini ordumuzun kuvvetlenmesine çevirmelidirler. Cemiyetimiz de, bir an önce, teşkilâtımızı, halkın içinde genişleterek, milletimize dayanan siyasi bir parti haline gelmelidir.”

Selânik Kongresi'ne katılan İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri, Mustafa Kemal'in ikna edici konuşması sonrasında, orduda kalacakların Cemiyetten çekilmelerine ve Cemiyette kalarak, politikada devam edeceklerin ordudan istifa etmelerine karar verse de¹² bu karar uygulanamadı¹³. Tevfik Rüştü Aras'a göre, bu kongre ile Cemiyet, parti haline gelmişti¹⁴. Bu noktada belirtmek gerekir ki Mustafa Kemal ve Tevfik Rüştü arasındaki ilk karşılaşma 1907 yılında gerçekleşmiştir. Bu tarihte Mustafa Kemal Selânik'teki 3.orduya atanmıştı. Mustafa Kemal yeni görev yerine giderken İzmir'e uğramış ve burada Dr. Tevfik Rüştü Bey ile tanışmıştır¹⁵.

İkinci Meşrutiyet sürecinde İttihat ve Terakki Partisi, İzmir'de de örgütlenmiş, buna paralel olarak burada partinin yayın organı konumundaki *İttihad* gazetesi yayınlanmıştır. Gazetenin ilk sayısında, *Mesleğimiz* başlığı altında yayınlanan yazıda, “İttihad, Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin İzmir'de vasıta-i neşri efkârı olmak üzere teessıs ediyor, Cemiyet ne diyorsa neyi takip ediyorsa İttihat da odur, onu takib edecektir.” denmesi bunun kanıtıdır. *İttihad* gazetesi'nin başyazarı başlarda Hafız İsmail idi. Tevfik Rüştü Aras da önemli yazıları ile dikkat çekmekteydi¹⁶. İlk sayısının 8 Ekim 1908 tarihini taşıdığı *İttihad* gazetesinde, Tevfik Rüştü Aras'ın tesbit edilebilen ilk yazısını 26 Ekim 1908 tarihli ve “*Meclis-i Mebus ve Ahmed Rıza*” adını taşır.

¹² Lord Kinross, *Atatürk, Bir Milletten Yeniden Doğuşu*, İstanbul 1988, s.58; Atay, *Çankaya*, s.57.

¹³ Güleklî-Onaran, *Türkiye Birinci Büyük ...*, s.49.

¹⁴ Celâl Bayar, *Atatürk'ten Hatıralar*, Sel Yayınları, İstanbul 1955, s.18.

¹⁵ Yusuf Hikmet Bayur, *Atatürk Hayatı ve Eseri-I*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1990, s.23; Mango, *Atatürk*, s.66.

¹⁶ Zeki Arıkan, “Tazminat ve Meşrutiyet Dönemlerinde İzmir Basını”, *Tazminat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 1, İstanbul 1985, s.109; Bezmi Nusret Kaygusuz, *Bir Roman Gibi*, İzmir 1975, İhsan Gümüşayak Matbaası, s.42.

Türkiye’de gençlik derneklerine ilk kez İkinci Meşrutiyet günlerinde rastlanır. İttihat ve Terakki’nin yan örgütleri olarak kurulan bu dernekler, gençleri yurt savunmasına hazırlayan paramiliter kuruluşlardır¹⁷.

Bu kuruluşlardan biri olan Türk Gücü Cemiyeti’nin üyeleri arasında Dr. Tevfik Rüştü Bey de vardı. Bir spor ve izcilik kuruluşu olan Türk Gücü Cemiyeti’nin amacı “*Türk Gibi Güçlü*” atasözünü hatırlatarak, bu atasözünü yeniden geçerli kılmaktır¹⁸. 1913 yılı Haziran ayında İstanbul’da kurulan Türk Gücü Cemiyeti’nin yönetim kurulu şöyle belirlenmişti¹⁹:

Başkan : İstanbul Muhafızı Miralay Ahmet Cemal Beyefendi.

Başkan Vekili : Atıf Bey (Mekteb-i Mülkiye Mezunu)

Doktor : Tevfik Rüştü Bey (Meclis-i Umur-ı Belediye Hıfzıssıhha Müdür Muavini)

Mühendis : Salim Bey (Arkaf Nezareti’nde Memur)

Aza : Ethem Nejat Bey (Manastır Darülmuallemi Eski Müdürü)

Basri Bey : (Ziraat Mektebi Mezunu)

Murahhas-ı Mes’uli Kuzucuoğlu Tahsin Bey (Makine Mühendisi)

Balkan Savaşları’nın başladığı günlerde Üsküp Kızılay Hastanesi Başhekimi olan Dr. Tevfik Rüştü, Mustafa Kemal’in Gelibolu’ya atanması sonrasında, Çanakkale Kızılay Hastanesi Başhekimliğine kendi isteğiyle nakil oldu. Böylelikle aralarında düşünce birliği olan Mustafa Kemal ve Tevfik Rüştü bir araya gelmiş oldu²⁰. Tevfik Rüştü ve Mustafa Kemal ile aynı çizgide olan bir başka Osmanlı aydını da Fethi Bey idi. Bu üç devlet adamı *Babiali Baskını* sonrasında birlikte hareket ederek, İttihat ve Terakki Partisi’ni, 1909 tarihli Selânik Kongresi’nde ileri sürdükleri esaslar dahiline çekmek istemişlerdir. *Babiali Baskını* takip eden günlerde İttihat ve Terakki Partisi Genel Sekreterliği görevi önerilen Fethi Bey, M. Kemal ve Tevfik Rüştü’nün etkisiyle

¹⁷ Zafer Toprak, “2. Meşrutiyet Döneminde Paramiliter Gençlik Örgütleri”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul 1985, Cilt: 2, s.531-533.

¹⁸ Tunaya, *Türkiye’de...*, s.363.

¹⁹ Tunaya, *Türkiye’de Siyasal ...*, Cilt: 1, s. 185

²⁰ Mango, *Atatürk*, s.15.

bu görevi kabul etti. Mustafa Kemal; Tevfik Rüştü ve Fethi Beylerin olurlarını alarak 1913 İttihat ve Terakki Kongresi'nde okunmak üzere bir rapor hazırladı. Bu rapora göre:

- 1- Ordu kesin olarak ve gerçekten siyasetten ayrılmalıydı.
- 2- Devlet politikaları parti genel merkezi tarafından değil, meclis grubunda belirlenmeliydi.
- 3- Parti Genel Merkezi, İstanbul ve taşradaki teşkilat işleriyle ilgilenmeliydi.

1913 tarihli İttihat ve Terakki Partisi Kongresi öncesinde, Mustafa Kemal ve Tevfik Rüştü İzmir'e giderek, raporun getireceği tepkileri beklediler. Ancak Talat Paşa Fethi Bey'in söz konusu raporu okumasını engelledi. Bu olay sonrasında Fethi Bey, İttihat ve Terakki Genel Merkezi tarafından görevinden alınarak Sofya Büyükelçiliğine, atandı. Kısa bir süre sonra Mustafa Kemal de Sofya Ataşemiliteri olmuştu²¹. Tevfik Rüştü Aras ise Balkan Savaşları sonrasında Batı Trakya'da kurulan bağımsız Türk devletinin dışişleri bakanı oldu²². Mustafa Kemal, Sofya Ataşemiliterliği'ne atandıktan sonra İttihat ve Terakki ileri gelenleriyle olan iletişimini Tevfik Rüştü Bey'in aracılığıyla gerçekleştirdi.

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na ittifak devletleri safında girmesinden çok önce, Mustafa Kemal'in Tevfik Rüştü Bey'e yazdığı ve Dr. Nazım ile Talat Paşa'ya da okunmasını istediği mektupta şu bilgiler yer almaktaydı²³:

- 1- Meclis-i Mebusan Başkanı Halil Bey, Bulgaristan'la bir bağlanma sağlamak umuduyla Sofya'dadır. Ancak, Bulgarlar görüşmelerde isteksiz davranmaktadır.
- 2- Savaşa girmek için acele edilmemelidir.
- 3- Fransızların asıl askeri gücü Güneydedir. Almanların yendiği Fransız ordusu ise Fransızların küçük bir askerî birliğidir.

²¹ Gülekli-Onaran, *Türkiye Birinci Büyük ...*, s.51; Bayur, *Atatürk Hayatı ...*, s.56-57.

²² Cemal Kutay, *1955'de Garbi Trakya'da İlk Türk Cumhuriyeti*, İstanbul 1962, s.175; Cemal Kutay ile 7.2.2001 tarihinde yapılan görüşme.

²³ Bayur, *Atatürk Hayatı ...*, s.66.

Birinci Dünya Savaşı içerisinde, Osmanlı Devleti'nin sağlık konularında ve ordu içerisinde üst düzey yöneticiliklerde bulunan Dr. Tevfik Rüştü Bey, 1917 yılında askerî ve sivil bütün görevlerinden ayrılarak, İstanbul'un tanınmış eczacılarıyla ortaklık kurdu ve ilaç ticareti yapmaya başladı. İşleri için gittiği Berlin'de akrabası olan Dr. Nazım'dan siyasete geri dönmesi gerektiğini içeren bir telgraf alan Tevfik Rüştü, bu çağrıya uyarak İstanbul'a döndü²⁴.

Birinci Dünya Savaşı boyunca iktidarda olan İttihat ve Terakki parti, bu dönemde alınan bütün kararlardan sorumluydu. Osmanlı Devleti'nin savaştan mağlup olarak çıkmasıyla, İttihat ve Terakki Partisi Genel Merkezi, partinin feshedilmesi kararını aldı. Fesih İttihat ve Terakki'nin son kongresinde, 1 Kasım 1918'de gerçekleştirildi. İttihat ve Terakki Partisi yöneticilerinin amacı, başka bir isim altında siyasî yaşamlarına devam etmektir. Buna paralel olarak aynı kongrede Teceddüt adıyla yeni bir partinin kuruluşu da tamamlandı. Tevfik Rüştü Aras'ın idare encümeni üyesi olarak kurucular listesinde yer aldığı Teceddüt Fırkasının önde gelen kişileri arasında; Hüsnü Paşa, Seyit Bey, Mavra Kordato Efendi, Yunus Nadi Bey, Şemsettin Bey, İhsan Bey, Kara Kemal Bey, Ofranidis Efendi, Hamdi Bey, Faik Bey, Sabri Bey, Reşit Paşa, Galip Bahtiyar Bey, Babanzade Hikmet Bey, Parsomya Efendi, Mustafa Fevzi Efendi, İsmail Canbolat Bey ve Sason Efendi bulunuyordu²⁵. Tevfik Rüştü Aras'ın anılarında Teceddüt Fırkası ile ilgili şu bilgiler yer almaktadır²⁶:

“... İşte o sıralarda İttihat ve Terakki Kongresi'nin son kongresi toplandı. İttihat ve Terakki'nin yerini almak üzere yeni bir parti kurulmasına, bunun daha geniş esaslı bir demokrat programı bulunmasına ve adının da Teceddüt Fırkası olmasına karar verildi. Ben de yeni fırkanın merkez idare heyetine getirildim. Maksudumuz, meşru vasıtalarla başvurarak memleketin istiklâlini korumaktır.”

Tevfik Rüştü Aras, Teceddüt Fırkası'nın kuruluşunu takip eden günlerde, 1907 yılından beri tanıdığı ve gelişmelerin yaşandığı döneme kadar politik konularda birlikte hareket ettiği, Mustafa Kemal'in de partiye katılmasını, hatta başkan olmasını sağlamak

²⁴ Aras, *Görüşlerim-I*, s.107.

²⁵ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal ...*, Cilt: 2, s.112; Alev Er, “Milli Mücadelede Siyasal Kuruluşlar, Teceddüt Fırkası”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s.1121-1122; Atay, *Çankaya*, s.124.

²⁶ Aras, *Görüşlerim-I*, 107-108.

için çaba sarfettiye de, Sabri Bey, Kara Kemal ve İsmail Canbolat'ın muhalefeti ile karşılaşmıştır. Konu ile ilgili haberlerin basına yansımaları, Mustafa Kemal'in bu konuda bir açıklama yapma gereği duymasına neden oldu. Mustafa Kemal açıklamasında "Ben askerî sıfat ve makamımla nispet ve alâkamı muhafaza etmekteyim" diyordu.

İttihat ve Terakki Partisi, itilâf devletleri tarafından savaş suçlusu olarak kabul ediliyordu. 1919 ayı Ocak ayından itibaren ülke içinde kalan ittihatçılar tutuklanmaya başlandı. İngilizlerin isteği doğrultusunda gerçekleşen bu olay ile Anadolu'daki direnişin zayıflatılması amaçlanıyordu²⁷. Tevfik Rüştü Aras da İngilizlerin tutuklanmasını istediği kişilerin arasındaydı. Aras, 30 Ocak 1919'da; Hacı Adil, Hüseyin Cavit, Mithat Şükrü, İsmail Canbolat, Rahmi, Ziya Beylerle birlikte tutuklandı²⁸.

Tevfik Rüştü Aras'ın da içinde bulunduğu tutuklular başlangıçta İstanbul Polis Müdürlüğü'ne götürüldü. Binanın yetersiz gelmesiyle tutuklular Bekirağa Bölüğü'ne nakledildiler²⁹. Zekeriya Sertel anılarında Bekirağa Bölüğünü ise şöyle tanıtmaktadır³⁰:

"Bekirağa Bölüğü şimdi İstanbul Üniversitesi'nin bulunduğu, eski harbiye nezareti avlusunun arka tarafındaki bir binanın adıydı. Eskiden içinde muhafız bölüğü bulunuyordu. Sonradan ittihatçılar burayı siyasi yükümlüler için bir hapisane yaptılar. Fakat biz girdiğimiz zaman burası ittihatçılarla doluydu. Kapıdan girince, Bir büyük Koğuş vardı. İttihatçıların eski bakanları ve genel merkez üyeleri burada toplanmıştı. Orta koğuşta ikinci derecede önemli kişiler bulunuyordu. Soldaki bir odaya da ittihatçıların ünlü Ubeydullah efendisi yerleşmişti. Erkânın bulunduğu odada politika yapılır, Ubeydullah Efendinin odasında ise hikayeler anlatılır, gülerlerdi."

Bekirağa Bölüğü'nde bulunan ittihatçıların önemli bir bölümü, Malta'ya sürgün edildi. Tevfik Rüştü Aras, ise ilaç ticareti yaptığı dönemde tanıştığı, *Droguerie Central* adlı ecza deposunun sahibi La Fontaine'nin yardımı ile beş gün için serbest

²⁷ Cavit Bey, *Felaket Günleri. Mütareke Günlerinin Feci Günleri*, (Yayına Hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu) İstanbul 2000, s.126.

²⁸ Celâl Bayar, *Ben de Yazdım, Milli Mücadeleye Giriş*, Sabah Kitapları, İstanbul 1997, Cilt: 5, s.61; Mango, *Atatürk*, s.201.

²⁹ NTV. Cumhuriyet'in Tanıkları (Haz. Nalan Seçkin), 23 Nisan 1998 Tevfik Rüştü'nün Anıları; Taylan Sorgun, *Mütareke Dönemi ve Bekirağa Bölüğü*, Kamer yayınları, İstanbul 1998, s.238.

³⁰ M. Zekeriya Sertel, *Hatırladıklarım*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2000, s.76-77.

bırakıldı. Aras, tutuklu bulunduğu, Bekirağa Bölüğünden çıkar çıkmaz, Milli Mücadele'ye katılmak üzere Anadolu'ya geçerek, diğer ittihatçılarla birlikte Malta'ya sürgüne gönderilmekten kurtuldu³¹.

Tevfik Rüştü Aras Anadolu'ya geçtikten sonra Eskişehir ve Afyon'da Milli Mücadele için çalışmalarda bulundu³². Bir süre sonra Afyon'dan İstanbul'a dönen Tevfik Rüştü Aras, burada bir muayenehane açmıştı. Ancak İstanbul'un İngilizler tarafından işgal edilmesiyle yeniden Anadolu'ya geçme kararı alan ve İzmir üzerinden Rodos'a, buradan da Köyceğiz'e giden Tevfik Rüştü Aras, burada Menteşe Mebusu seçildiğini öğrendi³³.

3. Birinci Mecliste Menteşe Milletvekilliği

Son Osmanlı Mebusan Meclisi'nin dağılması sonrasında, bu Meclisin bazı üyeleri ile yenilenen seçimler sonucunda belirlenen milletvekillerinin, ulusal hareketin merkezi olan Ankara'da toplanması ile 23 Nisan 1920'de açılan TBMM, Tevfik Rüştü Aras'ın sözleriyle "Zafere erişebilmek için bütün kuvvetleri bir yerde toplayarak, Milletle beraber ve Milletin Hakimiyeti esasında iş görmek" amacını taşıyordu³⁴. Tevfik Rüştü Aras'a göre *Birinci Meclis*'in özellikleri şunlardı³⁵:

- 1- Erzurum ve Sivas Kongreleri ile son Osmanlı Meclis-i Mebusan'ının kabul ettiği esasları sağlayacak bir Meclis idi.
- 2- Ulus'un tüm güçlerini kapsayan, hükümeti ve orduyu sevk etmekteydi.

TBMM'nin açılışından bir hafta sonra, 29 Nisan 1920'de Hıyanet-i Vataniye Kanunu çıkarıldı. Kanunun amacı ülke içerisinde güvenliği sağlamak, asker kaçakları konusunu çözecek Meclisin hukuki varlığını kabul ettirmek idi. Böylece Meclis, kendi üstünde hukuki bir varlık tanımadığını ortaya koymaktaydı. Kanunla kabul edilen esaslar şöyle idi³⁶:

³¹ Bayur, *Atatürk Hayatı ...*, s.276.

³² Gökay, "Tıp Tarihimizde ...", Cilt: 43, s.263.

³³ Gülekli-Onaran, *Türkiye Birinci Büyük ...*, s.55.

³⁴ "Üyelerinin Anılarıyla Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluş Temeli Birinci Büyük Millet Meclisi", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Dün/Bugün/Yarın, Sayı: 31, Nisan 1970, s.17.

³⁵ Gülekli-Onaran, *Türkiye Birinci Büyük ...*, s.56.

³⁶ Aybars, *Türkiye Cumhuriyeti ...*, s.430.

Madde 1- Makam-ı muâllâyı hilâfet ve saltanatı memalik-i mahrusâ-i yed-i ecanipten tahlis ve taarruzatı def-i maksadına matuf olarak teşekkül eden Büyük Millet Meclisi'nin meşrutiyetine isyanı mutazammın kavlen veya fiilen veya tahiren muhalefet veya ifsadatta bulunan kesian, hain-i vatan addolunur.

Madde 2- Bil Fiil hıyanet-i vataniyye'de bulunanlar salben idam olunur.

Türkiye'nin Kurtuluş Savaşı'ndan başarı ile çıkması ülke içindeki ayaklanmaların bastırılmasına ve asker kaçakları sorununun çözümüne bağlıydı. Başlangıçta ayaklanmaların büyük bir bölümü Çerkez Ethem'in güçleriyle bastırılmışsa da, Türk Bağımsızlık Savaşı için asker kaçakları sorunun çözülmesi ve düzenli ordunun kurulması gerekiyordu. Meclisin çıkardığı ilk yasalardan biri olan Hıyanet-i Vataniye Kanunu bu amaçla gündeme geldi³⁷. Türk ulusunun içinde bulunduğu durumun gereği olarak kabul edilen kanunla TBMM'nin yasallığı ortaya kondu ve ulusal çıkarlara zarar verecek kişilerin cezalandırılacağı kararı verildi. Birinci madde ile, Meclis'in kuruluş amacı olarak halife-sultan ve Osmanlı topraklarını düşman işgalinden kurtarmak olduğu belirlendi. Bunun nedeni ülke içindeki tutucu çevrelerin kontrol altında tutulmak istenmesiydi. İkinci maddeye göre ayaklanmalara katılanlar idam cezası ile cezalandırılacaktı³⁸.

Amacı gözönünde alındığında bir ihtilâl yasası olan, Hıyanet-i Vataniye Kanunu uygulamada arzu edilen sonucu sağlayamadı. Yunan ordusunun 1920 yılındaki ileri hareketi sonrasında Bursa'nın kaybedilmesi, Meclis otoritesinin tam olarak yayılması için daha sert tedbirleri gerekli kılıyordu³⁹. Çünkü varolan mahkemeler ve divan-ı harblerde görülen davalarda uzun süre karar alınamıyordu. Kılıç Ali kanunun yetersizliğini şu cümlelerle dile getirmektedir⁴⁰:

“Bu kabil insanlara ceza verecek heyetler iki nevîdir: Biri mahkemeler diğeri de divan-ı harbler. Mahkemelerin içerisinde yuvarlanmış hatta vazife almış mebuslar ve hukukçular o zamanki adalet çarklarının bozuk ve içlerinde inkılâp zamanına uymayan usuller mevcut olduğunu, bu yüzden idamları icab eden kimselerin bazen beraat

³⁷ Tefik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi, 1839-1850*, Ankara 1999.

³⁸ Ergün Aybars, *İstiklâl Mahkemeleri I-II, 1920-1927*, DEÜ Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, No:1, İzmir 1995, s.29.

³⁹ Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi ...*, s.198.

ettiklerinin görüldüğünü ileri sürüyorlar. Divan-ı harbler içinde; korkunç isimlerinden başka diğer mahkemelerden farklı olmadıklarını söyleyerek bu mahkemelerin verdikleri cezaların işin ehemmiyetiyle mürettip olmadığını, hatta daha ileri giderek bunların ceza vermek usulünü bilmedikleri için senelerce sorgusuz sualsiz mapushanelerde yatanların pek çok olduğunu iddia ediyorlardı.”

Hıyanet-i Vataniye Kanunu’nun sorunu çözememesi TBMM’nde de gündeme geldi. Meclis’in 5 Temmuz 1336 tarihli gizli oturumunda Trabzon Milletvekili Ali Şükrü Bey; subay maaşlarının yetersizliğini, ordu içindeki bazı subayların görevlerini kötüye kullandıklarını belirtmiş; Konya Milletvekili Vehbi Bey de, ordudaki firar olaylarına işaret ederek, buna en kısa zamanda çare bulunmasını istemişti. Menteşe Milletvekili Tevfik Rüştü Aras ise dile getiren sorunlara karşı yeni kurumları içerdiği konuşmasında şunları söylemiştir⁴¹:

“Efendim müsaade buyurur musunuz? Vehbi Bey arkadaşımız cidden meseleyi çok güzel teşrih ettiler. Fakat bir noktayı unuttular. O da aleyhimizde yapılan propagandadır. Zeynelabidin Efendinin ve taraftarlarının propagandalarıdır.

Bu münasebetle arz etmek isterim ki hıyanet-i Vataniye ciheti de bu mahkemelere verilmelidir. Ve şunu da hatırlatmak lâzımdır ki her işi açık siyaset halinde yapar hükümetlerde bilirler ki hafi celseler etrafında yeni yeni propagandalara sebebiyet verilmiş olur. Bu hafi celseler etrafında zamanla mütenasip olarak irtikâp edilmiş olur. Biz her derdimizi aleni yapalım.”

Hıyanet-i Vataniye Kanunu’nun; asker kaçakları sorununu, çözebilmesi, Meclis otoritesini yayması ve iç güvenliği sağlayabilmesi için hızlı çalışan, verdiği kararları hemen uygulayan yeni mahkemeler gerekiyordu. Varolan mahkemeler ile soygun, asker kaçağı ve ayaklanma suçlarını önlemek mümkün olmamıştı. Dr. Tevfik Rüştü Aras ve Mustafa Necati, sorunun çözümü amacıyla TBMM’ne “*Telkin ve Tedhiş Kanunu*” adıyla bir kanun tasarısı sundu. Kanun teklifine göre; sayısı 7’yi geçmeyecek ve milletvekillerinden oluşacak bir kurul asker ya da sivil memurları yargılayabilecek

⁴⁰ Kılıç Ali, *İstiklâl Mahkemesi Hatıraları*, Sel Yayınları, İstanbul 1955, s.6-7.

⁴¹ TBMM, *Gizli Celse Zabıtları*, Cilt: 1, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1985, s.87-88.

ve suçlulara idam cezası verebilecekti. 18 Ağustos 1920 tarihli kanun teklifi, birçok milletvekilinin muhalefeti ile karşılandı⁴².

Telkin ve Tedhiş Kanunu'nun Mecliste kabul edilmemesi sonrasında, Tevfik Rüştü Aras yeni bir tasarı hazırladı. Buna göre İhtilâl Mahkemeleri adı ile yeni mahkemeler kurulacak, iç güvenlik sorunu kurulacak bu yeni mahkemelerle çözülecekti. Mustafa Kemal'in öneriyi desteklemesi ile tasarı Fevzi Paşa tarafından Meclis'e taşındı. Kanun tasarısı "Firariler Hakkında Kanun" adını taşıyordu⁴³. Bu günlerde TBMM'nde memur olarak görev yapan Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, tasarının görüşülmeye başlandığı günkü izlenimlerini şöyle belirtmektedir⁴⁴:

"1920 yılının Eylül başlarındaydı. Mecliste çok seyrek görünen Müdafaa-i Milliye Bakanı Fevzi Çakmak Paşa'nın birgün kürsüye çıktığını görünce merakla dinlemeye başladım. Kıtadan kaçma veya askerliğe hiç gitmeme olaylarından rakamlar vererek bu olayların arttığını dile getiriyordu. Bunun önüne geçmek için İcra Vekilleri Heyeti'nce bir yasa tasarısı hazırlandı. Meclis'e gönderildiğini, bunda askerlikten kaçanların ailelerinin sürgün edileceğinin ve bütün mallarına el konulacağını öngörüldüğünü, asker kaçaklığı durumunun önüne ancak bu yolla geçebileceğini söylüyordu.

... Bu tasarı üzerine pekçok milletvekili söz alıp konuştu. Bunlardan belleğimde kalanlar, başka konularda sık sık söz alıp dikkatimi çekmiş olan milletvekilleridir. Bunlar özellikle Tevfik Rüştü (Aras), Hamdullah Suphi (Tanrıöver), Abdülkadir Kemali, Mahmut Celâl (Bayar) İsmet (Erken), Mustafa Necati ve Refik Şevket (İnce)dir."

Tasarının komisyonda görüşülmesi sırasında, Meclis otoritesinin sağlanması için üç üyeden oluşan ve geniş yetkilere sahip mahkemelerin kurulması gerektiği kararı verildi. Söz konusu mahkemelere İstiklâl Mahkemeleri adı verildi. Tasarı, 11 Eylül 1920'de kabul edildi⁴⁵. Kanuna göre İstiklâl Mahkemesi üyeleri başlangıçta 2/3 oy oranıyla seçilecekti. Ancak daha sonra üyeler oy çokluğuna göre belirlenmeye başladı.

⁴² Aybars, *İstiklâl ...*, s.36. Bu konuda verilen bir başka yasa teklifi Hacı Şükrü Bey tarafından verilse de kabul edilmemiştir.

⁴³ Aybars, *Türkiye Cumhuriyeti ...*, s.432; Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi ...*, s.198.

⁴⁴ Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, *İlk Meclis-Milli Mücadelede Anadolu*, İstanbul 1990, s.57-58.

Üye seçimi ve yetki konusunda bazı milletvekillerinin konuyu uzatma eğiliminde oldukları anlaşıncı, M. Kemal duruma el koydu ve mahkemelerin kurulacağı bölgeler ve üyelerinin kimler olacağı sorunu kısa sürede çözüldü⁴⁶. Menteşe Milletvekili Tevfik Rüştü Aras 45 oy alarak İstiklâl Mahkemesi üyeliğine seçildi⁴⁷.

Tevfik Rüştü Aras'a göre asker kaçakları sorununun nedenleri şöyle idi⁴⁸:

“Fırarın esnabı mucibesi üç şeydir ...

- 1- Maksadı mücadelemizi en küçük köylere kadar isal edememekten mütehasıldır.
- 2- Ahzi asker muamelatında kendi zannımca gördüğüm bazı nevahıstır.
- 3- Orada, arkada bıraktığı ailesinin maruz kaldığı muamelelerdir.

Hükümete büyük bir noktada teşekkür etmeliyim, o da şudur ki, bu kanunda artık ceza onu vazifesine sevketmeyen, binaenaleyh asıl günahkâr olan ekalliyete tevcih etmiştir.”

Doğu Ergil'e göre, bu çözümleme, ulusçuluğun halka benimsetilmemiş olduğunun kanıtıdır. Çıkan sonuç, halk ve aydın arasındaki kopukluğun, Milli Mücadelenin başarıya ulaşmasını engelleyecek kadar derin olduğudur⁴⁹.

Tevfik Rüştü Aras'ın da üyesi olduğu Kastamonu İstiklâl Mahkemesi üyeleri, yanlarında beş jandarma ile asker kaçaklarının yoğunluğu nedeniyle güvenlik sorunlarının yaşandığı Çankırı'da bir süre görev yaptıktan sonra 2 Kasım 1920'de Kastamonu'ya hareket etti. Tevfik Rüştü Aras, mahkemenin Kastamonu'da görevi başlamasından kısa süre sonra Türk-Sovyet ilişkilerinin geliştirilmesi amacıyla Mustafa Kemal tarafından Moskova'ya gönderilmiştir⁵⁰.

⁴⁵ Aybars, *İstiklâl ...*, s.39.

⁴⁶ Doğu Ergil, *Milli Mücadelenin Sosyal Tarihi*, Turhan Kitabevi, Ankara 1981, s.215.

⁴⁷ Aybars, *İstiklâl ...*, s.45.

⁴⁸ TBMM Zabıt Ceridesi, Birinci Devre, Cilt: 4, s.26; Ergil, *Milli Mücadelenin ...*, s.219-220.

⁴⁹ Ergil, *Milli Mücadelenin ...*, s.220.

⁵⁰ Aybars, *İstiklâl ...*, s.87.

İstiklâl Mahkemeleri için başlangıçta düşünülen isim *İhtilâl Mahkemeleri* idi. Ancak Tevfik Rüştü Aras'ın isteği doğrultusunda Türk Devrimi'nin önemli bir aracı olan mahkemelere, İstiklâl Mahkemeleri adı verildi⁵¹.

Tevfik Rüştü Aras'ın, Türkiye Cumhuriyeti'nin 50. Yıldönümü nedeniyle yayınlanan *Birinci Meclis* albümündeki anılarında İstiklâl Mahkemeleriyle ilgili şu bilgiler yer almaktadır⁵²:

“Fransa İhtilâli’nde olduğu gibi şimdi bizim de hem hükümet makinesini iyi çalıştırmak hem de halka karşı İstanbul Hükümeti’nin tezviratına kapılanlara ders vermek için İhtilâl Mahkemeleri kurma lüzumuna kanaat getirdim. Ancak Fransa’da İhtilâl Mahkemesi, Meclis dışında kurulduğu için Millet Meclisi’ni bile tehdit ediyordu. Biz bu hataya düşmemek için İhtilâl Mahkemelerini Büyük Millet Meclisi kurmalıydı. Bu fikrimi Büyük liderimize açtım. -Meclis’te tecrübe et. Kabul ettirebilirsen işi olur.- cevabını verdi. Bunun üzerine Büyük Millet Meclisi’nde düşündüğüm gibi teklifte bulundum. Kabul edilmedim. O sırada Büyük Millet Meclisi’nde asker kaçakları hakkındaki kanun konuşuluyordu. Dostum Refik İnce, İhtilâl Mahkemesi konusunda benim fikrime tamamiyle iştirak ettiğinden onunla birleşerek Mahkemenin ihtilâl adını istiklâl’e çevirerek asker kaçakları hakkındaki kanunu vesile yaptık. Yeni teklifte bulunduk. Bu sefer teklifimiz Büyük Millet Meclisi’nce kabul edildi.

Kurtuluş Savaşı askeri ve siyasi olmak üzere iki alanda gerçekleşmiştir. Türk Devrimi’nin lider kadrosu bir yandan yurdu düşman işgalinden kurtarmaya çalışırken, diğer yandan da kurulan yeni Türkiye’nin siyasi ilişkileri ile de ilgilenmek durumunda kalmışlardır⁵³. Bu siyasi ilişkiler içinde Sovyetler Birliği’nin yeri ayrı bir önem taşımaktadır. Bu önem Sovyetler Birliği ve Türkiye’nin aynı cepheye, yani emperyalist devletlere karşı yaptıkları mücadelenin sonucudur. Bu düşüncenin sonucu olarak Mustafa Kemal, Lenin’e yazdığı 26 Nisan 1920 tarihli bir ittifak oluşturulması teklifinde bulundu⁵⁴. Yeni Türkiye’nin Sovyetlerle iyi ilişkiler kurmak için düşündüğü

⁵¹ Gökay, “Tıp Tarihimizde...”, Cilt: 43, s.307.

⁵² Gülekli-Onaran, *Türkiye Birinci Büyük ...*, s.57.

⁵³ Mehmet Gönlübol - Cem Sar, *Atatürk ve Türkiye’nin Dış Politikası (1919-1938)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1997, s.13.

bir diğer girişim 18 Ekim 1920'de kurulan resmî Türkiye Komünist Partisi'dir. Resmî Türkiye Komünist Partisi iç ve dış nedenler sonrasında kurulmuştur. Dış neden, gerçekleştirilecek Kurtuluş Savaşı'nda Sovyetler Birliği'nden ekonomik destek sağlamaktır⁵⁵.

Partinin kuruluşundaki iç neden ise komünizm tehlikesini dengelemek ve Sovyetlerin Türkiye'nin iç işlerine karışmasını önlemektir⁵⁶. Parti üyeleri arasında Tevfik Rüştü Aras da bulunmaktaydı. Partinin kurucu üyeleri arasında; Mahmut Esat Bozkurt, Yunus Nadi Abalıoğlu, Kılıç Ali, Hakkı Behiç, İhsan Eryavuz, Refik Karaltan isimleri dikkat çekiyordu⁵⁷.

Partinin genel sekreterliğine getirilen Hakkı Behiç resmî Türkiye Komünist Partisi'nin kuruluşuyla ilgili şu açıklamayı yapmıştır⁵⁸:

“Mustafa Kemal Paşa tamamıyla Rus İnkılâbının aynını hedef tutmak şartı ile bir Komünist Partisi kurulmasını bana teklif etti. Bu teklif Rusya'dan gelmekte olan tehlikenin ilham ettiği bir fikir mahsulü ve siyasî zaruret şeklinde izah etti. Ben de bu vaziyeti bir fedâkarlık olarak telâkki ile öylece kabul ettim.”

Muvazaa Partisi olduğu kısa sürede anlaşılan resmî Türkiye Komünist Partisi Sovyetler Birliği tarafından Türkiye'deki komünist faaliyetleri kontrol altına alma amacıyla olan bir parti olarak algılandı. Sovyet yazarlar, partiyi “*Provakatör Resmî Türkiye Komünist Fırkası*” olarak adlandırıyorlardı⁵⁹.

Tevfik Rüştü Aras, Kastamonu İstiklâl Mahkemesi'nde görev yaptığı günlerde, Atatürk'ün isteği üzerine Türkiye Komünist Partisi'ne katılmıştır. Rıza Nur'a göre Tevfik Rüştü partinin en hararetli komünistiydi⁶⁰. Rıza Nur tarafından en hararetli komünist nitelenen Tevfik Rüştü Aras, partiye katılımı ve parti içindeki görevlerini,

⁵⁴ Aybars, *Türkiye Cumhuriyeti ...*, s.503.

⁵⁵ Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam*, Cilt:3, Remzi Kitabevi, İstanbul 2000, s.499; Kinross, *Bir Millet ...*, s.302.

⁵⁶ Ergil, *Milli Mücadelenin ...*, s.364.

⁵⁷ Aclan Sayılğan, *Türkiye'de Sol Hareketler*, Otağ Yayınları, İstanbul 1976, s.191.

⁵⁸ Feridun Kandemir, *Atatürk'ün Kurduğu Türkiye Komünist Partisi ve Sonrası*, İstanbul 1966, s.115.

⁵⁹ Yavuz Aslan, *Türkiye Komünist Fırkasının Kuruluşu ve Mustafa Suphi*, T.T.K. Yayınları, Ankara 1997, s.295.

Doğan Avcıoğlu ile yaptığı ve *Yön* dergisinde yayınlanan röportaj şöyle açıklamaktadır⁶¹:

“... Ben o zaman Kastamonu’da İstiklâl Mahkemesi’nde görevliydim. Yusuf Kemal Tengirzenk başkanlığında bir heyet Rusya’ya gidiyordu. Atatürk beni Ankara’ya çağırttı ve heyete katılmamı istedi. Atatürk bana şunları söyledi: - Bir komünist partisi kurdum. Ben partiye girmedim. İsmet, Ali Fuat ve Fevzi Paşalar partiye girdiler ... Bizi dünya tanımazsa komünistlerle birlik olur, kurulan yeni dünyada yerimizi alırız. Fakat memlekete yabancı eli sokmayız.-”

Tevfik Rüştü Aras, komünist partiye katıldıktan sonra Türkiye’yi 3.Enternasyonel’de temsil etmek ve komünizmi incelemek üzere Sovyetler Birliği’ne gitti⁶². Türkiye 3.Enternasyonele kabul edilmedi. Çünkü Sovyetler Birliği’ne göre Türkiye’deki Komünist Partisi, *resmi komünist* idi. Bu gelişme sonrasında Tevfik Rüştü Aras, Atatürk’ün emriyle Türkiye’ye döndü⁶³. Türkiye Komünist Partisi’nin resmî yayın organı Ankara’da yayınlanan *Yeni Dünya* gazetesi idi. Gazetenin sorumlu müdürü ve başyazarı Hakkı Behiç’ti⁶⁴.

Türkiye Komünist Partisi üyesi Tevfik Rüştü’ye göre ülkenin siyasî sistemi ancak sosyal yapı ve sınıf durumu ile belirlenebilirdi. Bu saptamada bulunan Tevfik Rüştü Aras, ında Türkiye’de sanayiînin bulunmadığından hareketle kapitalizmin yaşayamayacağını, sosyal yapının esnaf ve köylülerden oluştuğunu dile getirmiştir⁶⁵.

Muvazaa nitelikli Türkiye Komünist Partisi; Yeşilordu ve Halk İştirakiyun Fırkası gibi komünist örgütlerin etkinliklerini kaybetmesi sonrasında kendiliğinden dağılmıştır⁶⁶.

⁶⁰ Rasih Nuri İleri, *Atatürk ve Komünizm*, Sarmal Yayınevi, İstanbul 1994, s.164.

⁶¹ *Yön*, 30 Ekim 1964, Sayı:83.

⁶² Mete Tunçay, *Türkiye’de Sol Akımlar-II*, BDS Yayınları, İstanbul 1994, s.361.

⁶³ *Yön*, 30 Ekim 1964, Sayı:83.

⁶⁴ Çavdar, *Türkiye’nin Demokrasi ...*, s.229.

⁶⁵ Kerim Sadi, *Türkiye’de Sosyalizmin Tarihine Katkı*, İletişim yayınları, İstanbul 1994, s.544,

⁶⁶ Aclan Sayılğan, *Türkiye’de Sol Hareketler*, Otağ Yayınları, İstanbul 1976 s.196.

Dr. Tefvik Rüştü Aras, 1923 yılında iki kez Sıhhiye Vekâleti Vekilliği görevini üstlendi. 1921 yılından itibaren Meclis hükümetlerinde Sıhhiye Vekili olan Rıza Nur'un Lozan'a gidecek Türk heyetinde yer alması ile Tefvik Rüştü Aras Sıhhiye Vekâleti Vekili seçimlerinde oy kullanan 204 milletvekilinin 166'sının desteği ile Sıhhiye Vekâleti Vekilliğine seçilmiştir. Lozan görüşmelerinin kesintiye uğraması ile yurda ve görevine geri dönen Rıza Nur'un, 1923 yılı Nisan ayında görüşmelerin başlamasıyla yeniden Lozan'a gitmesi Meclis'te bu amaçla yeni bir seçimin yapılmasına neden olmuş, sonuçta Tefvik Rüştü Aras 168 oyla yeniden Sıhhiye Vekâleti Vekilliğine getirilmiştir⁶⁷.

⁶⁷ Rıdvan Akın, TBMM Devleti (1920-1923), İletişim Yayınları, İstanbul 2001, s.138.

II. BÖLÜM

TÜRK DIŞ POLİTİKASINDA TEVFİK RÜŞTÜ ARAS

1. Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri

Kurtuluş Savaşı sırasında imzalanan Moskova ve Kars Antlaşmaları, Türk-Sovyet ilişkilerinde yeni bir dönüm noktasını oluşturdu. Bu antlaşmalar ile, Kurtuluş Savaşı'nda Avrupa'nın en güçlü devletleriyle savaş halinde olan Türkiye, kendisi gibi emperyalizmle mücadele içinde olan Sovyetlerle işbirliğine gidiyordu¹. Ancak, Sovyet Hükümeti'nin askeri ve mali yardım konusunda isteksizliği ve Sakarya Savaşı günlerinde Çiçerin'in Misak-ı Milli'den ödün verilmesi yönündeki talepleri iki ülke ilişkilerinde güvensiz bir ortamın doğuşuna neden oldu². Lozan Barış Konferansı sırasında Türkiye'yi, İngiltere ve Fransa'ya karşı destekleyen ve Boğazlar üzerinde mutlak Türk egemenliğini savunan³ Sovyetler Birliği; konferans sonrasında Türkiye ile olan ilişkilerinde Ticaret ve Konsolosluk konularında yarattığı sorunlar ile Türk-Sovyet ilişkilerinin istenilen düzeye ulaşmasını bir kez daha engellemiş oldu⁴.

Ancak, şu da belirtilmelidir ki, iki ülke arasındaki ilişkileri belirleyen kendi aralarındaki sorunların niteliği ve kapsamı değil, uluslararası alanda yaşanan gelişmeler oldu. Şöyle ki; Lozan Antlaşması sonrası Musul Sorunu ve İngiltere ile ortaya çıkan anlaşmazlıklar, Türkiye'yi dış politikada en çok meşgul eden sorunlardı. Musul Sorunu'nun, Milletler Cemiyeti tarafından İngiltere'nin lehine çözümlenmesi Türkiye'yi uluslararası alanda yeni ittifaklara itti. Sovyetler Birliği bu amaca en uygun aday ülke idi. Türk-Sovyet yaklaşması Almanya ile Batılı devletlerin arasını açmak ve komşularıyla iyi ilişkiler kurmak arzusunda olan Sovyetler Birliği'nin de dış

¹ Rıfat Uçarol, *Siyasi Tarih*, Filiz Kitabevi, İstanbul 1985, s.456

² Kamuran Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, TTK Yayınları, Ankara 1991, s.100; Kamuran Gürün, *Savaşın Dünyası ve Türkiye*, İnkılâb Kitabevi, İstanbul 1997, s.14

³ *Türk Dış Politikasında 50 Yıl, Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paketi (1923-1934)*, Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Yayınları, Ankara 1973

⁴ *Atatürk'ün Milli Dış Politikası*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981, s.43.

politikadaki hedeflerine uygundu⁵. 1 Aralık 1925’de İngiltere, Fransa, Almanya, Belçika, İtalya, Polonya ve Çekoslovakya arasında imzalanan Locarno Antlaşması Birinci Dünya Savaşı’nın galip devletlerini Almanya ile yakınlaştırma amacını güdüyordu. Locarno ile Almanya Batı sınırları için garanti veriyor, Alsace-Lorraine üzerinde hak iddia etmeyeceğini açıklıyordu. Batı sınırları için Batılı devletlere garanti veren Almanya’nın, Doğu sınırları için herhangi bir garanti vermekten çekinmesi, Sovyetler Birliğini tedirgin etmekteydi. Musul sorununun Milletler Cemiyeti’nde İngiltere lehine çözülmesi⁶, Türkiye’yi SSCB’ye yaklaştırdığı gibi, SSCB’de Locarno Antlaşması’nı kendisine karşı bir blok oluşumu olarak görerek Türkiye ile iyi ilişkiler kurma gereği duydu⁷.

Türkiye ile Sovyetler Birliği’nin duydukları karşılıklı gereksinimler sonucunda 17 Aralık 1925 tarihinde, Paris’de Türk-Sovyet Tarafsızlık ve Dostluk Antlaşması imzalandı⁸. Buna göre⁹:

- 1- Taraflardan biri aleyhine, bir veya birkaç devlet tarafından bir saldırı olursa, diğer taraf birinci devlete karşı tarafsızlığını koruyacaktı.
- 2- Taraflardan her biri diğerine karşı her türlü tecavüzden kaçınacak, bir veya birkaç devlet aleyhine yönelen bir ittifaka veya siyasi nitelikte bir anlaşmaya, aynı şekilde diğer devletler tarafından girişilecek düşmanca hareketlere katılmayacaktı.
- 3- Anlaşmanın süresi 3 yıl olacaktı. Bu sürenin sona ermesinden altı ay önce, bir tarafça feshedilmediği takdirde, antlaşma bir yıl uzatılmış sayılacaktı.

Antlaşmaya üç protokol eklidir:

Protokollerden ilki tarafsızlık ve saldırmazlık hükümlerinin dışında, taraflara diğer devletlerle ilişkilerinde serbestlik tanımasıydı. Bu özellikle Türkiye’nin, SSCB karşısında, hareket serbestliğini sağlamıştır. İkinci protokol ile taraflar birbirine karşı siyasî anlaşmalara girmeyecekleri gibi ekonomik anlaşmalara da girmeyeceklerini

⁵ Gönlübol-Sar, *Atatürk ...*, s.74.

⁶ Kinross, *Bir Millet ...*, s.484-485.

⁷ Ahmet Şükrü Esmer, *Türk Diplomasisi*, İstanbul, 1959, s.77.

⁸ *Cumhuriyetin İlk On Yılı...*, s.11; Mango, *Atatürk*, s.427.

vaadetmişlerdi. Üçüncü protokolle taraflar aralarındaki problemleri ikili görüşmelerle çözme yoluna gideceklerini kabul etmişlerdi¹⁰.

17 Aralık 1925 tarihli Türk-Sovyet Tarafsızlık ve Dostluk Antlaşması'nda Tefik Rüştü Aras'ın en önemli isteği, SSCB'nin Türkiye'ye olan desteğini mümkün olduğunca artırmak olmuştur. Aras'ın isteği, Türkiye'nin taraf olduğu bir savaşta Sovyetlerin tarafsızlığından öte, Türkiye'ye yardımını sağlamaktır. Sovyetler tarafından kabul edilmeyen bu isteğin nedeni, Türkiye'nin İngiltere, Fransa ve İtalya ile olan ilişkilerinin zorlu bir dönemden geçiyor olmasıdır¹¹. Tefik Rüştü Aras, Türkiye'nin herhangi bir devlet ile savaş içinde olduğu anda Sovyetler Birliği'nin yardımını elde edememiş olmasına rağmen, Çiçerin'den uzun yıllar gizli kalmış şu mektubu almayı başarmıştır¹²:

“Bugün iki hükümet arasında imzalanan antlaşmayı bütünleyici olmak üzere 16 Mart 1921 günü Moskava'da yapılan anlaşmadan beri iki taraf arasında süregelen içten dostluğun bozulmayacağını ve bunun bağıtlı taraflardan birisinin üçüncü ya da birkaç devletle savaş içine girmesi durumunda aralarındaki ilişkilere temel olacağını belirtmek isterim.

Sayın Bakan, en derin saygılarımın güvencesini kabul etmenizi dilerim.”

Bu dönemde Türkiye ve SSCB ilişkilerinin sorunsuz olduğunu belirtmek güçtür. 1925 antlaşmasına rağmen iki ülke arasında bazı görüş ayrılıkları da devam etmektedir. Türkiye'nin başlangıçtan itibaren ülke içerisindeki komünizmle mücadele örneğinde olduğu gibi iç politikasından ödün vermemesi ve Osmanlı borçlarının ödenmesi amacıyla Batılı devletlerle yapılan antlaşmalar Sovyetler Birliği'ni rahatsız etmiştir¹³.

⁹ Uçarol, *Siyasi ...*, s.457.

¹⁰ İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları 1920-1945* TTK Yayınları, Ankara 1989, s.264-265.

¹¹ Gürün, *Savaşın ...*, s.158.

¹² Gürün, *Türk-Sovyet ...*, s.112; Soysal, *Türkiye'nin ...*, s.270.

¹³ *Cumhuriyetin İlk On Yılı ...*, s.16-17.

Tevfik Rüşti Aras'ın anılarına Türk-Sovyet yakınlaşması şöyle yansımıştır¹⁴:

“... zaman zaman aramızda münakaşalar olmadı değil. Bir millet içinde, bir aile içinde bile böyle münakaşalar olmadı değil Bir millet içinde bir aile içinde böyle münakaşalar eksik olmaz. Ancak beraber olmak, beraber yürümek, her iki taraf için de esas kabul edilmiş olduğu cihetle ortaya çıkan münakaşalar dahi daha iyi anlaşmaya ve birbirimizi daha çok takdir etmeye yaradı. Bu dostluğun bir hususiyeti de bir üçüncü devlet karşısında her birimizin üçüncü devletle münasebeti derecesi ne olursa olsun, herşeyden evvel birbirimizin büyük menfaatlerini korumak ve emniyetini düşünmek hiç şaşmayan karşılıklı adetimiz olmuştu. İşin bu cihetini bütün dünya bilirdi. Bu mevzuuda tereddüte, yahut ümide düşenler olursa, onlar da hakikatin ne olduğunu tecrübeleriyle öğrenirlerdi.”

1925 yılında Türkiye ve Sovyetler Birliği Milletler Cemiyetine üye değillerdi. Sovyetler Birliği, Milletler Cemiyeti'ni kendisine karşı oluşan cephenin merkezi olarak görüyor ve Türkiye'nin bu Cemiyete üye olmasını istemiyordu¹⁵. İngiltere ise Musul sorununun çözümlenmesinden sonra, Türkiye'ye Milletler Cemiyeti'ne katılması için baskı yapmaya başlamıştı¹⁶. İngiltere'nin amacı Türk-Sovyet ittifakını sona erdirmektir. Ancak, Tevfik Rüşti Aras'ın da anılarında belirttiği gibi bu girişim Türk-Sovyet ilişkilerine zarar vermekten çok, iki ülke arasındaki görüşmelerin daha da sıklaşmasına neden oldu.

Gelişmelerin sonucu olarak Türk Dışişleri Bakanlığı, Sovyet Dışişleri Bakanı'nı Türkiye'ye davet etti. Ancak, Çiçerin'in işlerinin yoğunluğu nedeni ile görüşme Moskova-Ankara yolunun yarısı olarak kabul edilen Odessa da 1926 yılı Kasım ayında gerçekleşti¹⁷.

Tevfik Rüşti Aras, Odessa seyahatine çıkarken, Yunus Nadi, *Cumhuriyet* gazetesindeki köşesinde Asya'da Milletler Cemiyeti'ne karşı *Şark Cemiyet-i Akvamı*

¹⁴ Tevfik Rüşti Aras, “Büyük Komşumuz ve Dostumuz”, *Vatan*, 13 Haziran 1944; Aras, *Görüşlerim-I*, s.21-22.

¹⁵ Gönlübol-Sar, *Atatürk ...*, s.76.

¹⁶ Ömer Kürkçüoğlu, *Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926)*, AÜ Basımevi, Ankara 1978, s.233.

¹⁷ Gönlübol-Sar, *Atatürk ...*, s.76.

adıylay yeni bir oluşumun hazırlandığını belirtiyordu¹⁸. Odessa görüşmeleri Türk basınında olduğu kadar yabancı basında da merak uyandırdı. Times gazetesinde Türkiye, Rusya, İran, Afganistan ve Çin'in katılımıyla bir ittifaka gidildiği belirtiliyordu¹⁹. Odessa görüşmelerinde *Şark Cemiyeti Akvamı* kurulmasa da²⁰, Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında bir ticaret antlaşması imzalanmış ve Türkiye Milletler Cemiyeti'nin, Musul sorunundaki tavrı nedeni ile bu Cemiyete girmeyi düşünmediğini Sovyetlere iletmiştir²¹. Odessa görüşmeleri sonrasında Aras ve Çiçerin'in birbirlerine gönderdikleri telgraflar Türk-Sovyet ilişkilerin düzeyini belirtmesi açısından ilgi çekicidir²²:

“Moskava'ya avdet ettiğim cihetle büyük dostluğunuzun ve Odessa'daki mesaimize gösterdiğiniz hararetili iştirake teşekkürle müşterek meselelerimiz için mükemmel netayiç hasıl olacağına kanaat-i kaviyemi beyan ederim.

Çiçerin”

“Ankara'ya gelir gelmez hakkımda gösterdiğiniz büyük muhabbetler ve büyük dost memlekette Türkiye için ibraz edilen hararetili kabulden dolayı teşekküratımı tekrar bu vesile ile Odessa'da tanımakla bahtiyar olduğum yüksek Sovyet ricali ile Kızılordu Donanma erkânına muhabbet ve teşekkürlerimizin ibranı rica ederim. Müşterek meselelerimiz için mükemmel netayiç hasıl olacağına kanaat-i kattiyemi beyan ederim.

Tevfik Rüştü”

1925 antlaşması sonrasında Türk-Sovyet ilişkileri siyasi açıdan gelişme kaydetmesine rağmen ticarî ve ekonomik ilişkilerde aynı gelişme sağlanamamıştı. 1926 Şubatında Türkiye'den ithal edilen bazı mallara Sovyetlerin sınırlamalar getirmesi ile

¹⁸ Yunus Nadi, “Şark Cemiyet-i Akvamı”, *Cumhuriyet*, 11 Teşrin-i Sani 1926.

¹⁹ *Cumhuriyet*, 10 Teşrin-i Sani 1926.

²⁰ Tevfik Rüştü Aras, Türkiye'ye döndükten sonra kendisine yöneltilen *Şark Cemiyet-i Misakı* ile ilgili sorulara; “böyle bir şey yoktur. Bu ecnebi şayiasıdır. Cevab vermek lüzumsuzdur. Bizim için bir Asya ya da Avrupa meselesi mevcut değildir” yanıtını vermiştir. *Cumhuriyet*, 17 Teşrin-i Sani 1926.

²¹ Gürün, *Türk-Sovyet ...*, s.119.

²² *Cumhuriyet*, 25 Teşrin-i Sani 1926.

Mayıs ayında Odessa Limanı'na indirilecek olan Türk mallarına giriş izni verilmemesi Türkiye'yi rahatsız etti. Odessa görüşmelerinin bir sonucu olarak 11 Mart 1927'De Ankara'da Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında Ticaret ve Seyri Sefain Antlaşması imzalandı²³. 1927 Ticaret Antlaşması iki ülke ticaret hacminin artmasını sağladıysa da uygulamada görülen aksaklıklar Türk hükümetinin protestolarına neden oldu²⁴.

Türkiye-Sovyetler Birliği ilişkileri 1928'den itibaren uluslararası gelişmelerin etkisi ile yön almaya başladı. 27 Ağustos 1928'de Briand-Kellog Misakı imzalanınca Türkiye ve Sovyetler Birliği de bu antlaşmaya imza koydular. Briand-Kellog paktına Sovyetler Birliği özel bir önem veriyordu. Bu nedenle Sovyetler Birliği paktın Doğu Avrupa ülkeleri arasında da yürürlüğe girmesini sağlamak amacıyla 9 Şubat 1929'da Moskova'da, Polonya, Romanya, Letonya ve Estonya ile Litvinof Protokolü'nü imzaladı. Bu protokole, 1 Nisan 1929'da Türkiye de katıldı²⁵. Tevfik Rüştü Aras, Sovyetler Birliği'nin bu paktı bölgesel bir anlaşma konusu haline getirerek kullanma arzusunu Türkiye'deki ABD Büyükelçisi Joseph Grew'a şöyle aktarmıştır²⁶:

“Tevfik Rüştü Bey, Sovyetlerin bu paktı, bölgesel bir anlaşma konusu halinde kullanmaları hakkında Mr. Kellog'un ne düşündüğünü sordu. Rusların ilke olarak Türkiye'ye teklifte bulundukların ama bunun kabul edilmediğini, ancak şartların Türkiye'yi fikrini değiştirmeye yöneltebileceğini söyledi. Bu konuda bir bilgim olmadığını, ancak Mr. Kellog'un paktın her yönü kapsadığını, bütün milletler için yeterli ve etkili olduğunu düşündüğünü, bu sebeple bu bölgesel paktın bana lüzumsuz göründüğünü ifade ettim.”

Tevfik Rüştü Aras, Litvinof Protokolü'nün TBMM'de tasdiki nedeniyle yaptığı konuşmada, Meclise sunulan protokolün Kellog Paktı'nın, Doğu Avrupa'da da uygulanması için Sovyetler Birliği tarafından girişilen ve Türkiye'nin de katıldığı bir pakt olduğunu dile getirmiştir²⁷.

²³ Cumhuriyetin İlk On Yılı ..., s.26.

²⁴ Gönübol-Sar, Atatürk ..., s.77.

²⁵ Soysal, Türkiye'nin ..., s.359; Uçarol, Siyasi ..., s.458; Gönübol-Sar, Atatürk ..., s.78-79.

²⁶ Joseph C. Grew, Yeni Türkiye, (Çeviren: Dr. Kadri Mustafa Orağlı) Multilingual Yayıncılık, İstanbul 1999, s.130.

²⁷ Tevfik Rüştü Aras, Lozan'ın İzlerinde 10 Yıl, (Derleyen: Numan Menemencioğlu), Akşam Matbaası, Ankara 1935, s.64

1925 yılında imzalanan Türk-Sovyet Tarafsızlık ve Dostluk Antlaşması üç yıllık bir süreyi kapsıyordu. Kabul edilen bir maddeye göre üç yılın bitiminde taraflardan biri antlaşmanın iptali için istekte bulunmazsa antlaşmanın süresi bir yıl uzamış olacaktı. 1928 yılında bu maddeye göre süresi bir yıl uzamış sayılan antlaşma, 1929 yılında Tevfik Rüştü Aras ve Karahan arasındaki görüşmeler sonucunda iki yıl uzatıldı²⁸. Buna göre; taraflardan her biri, diğer devlete bildirmeksizin tarafların kara veya denizden doğrudan doğruya komşuluğunda bulunan devletlerle siyasi antlaşmalara gitmemeyi ve bu gibi antlaşmaları ancak sözkonusu tarafın oluru ile imzalamayı kabul etmişlerdir. Ancak bu protokol Türkiye ile Balkan devletleri arasındaki gelişmekte olan ilişkileri engellememiştir²⁹.

7 Mart 1931'de imzalanan yeni protokol ile 1925 Antlaşması'nın süresi beş yıl daha uzatılmıştır. Buna göre; taraflar diğer tarafa altı ay öncesinden bildirmeden, Karadeniz'deki ya da ona bitişik denizlerdeki donanmalarını güçlendirmek amacıyla girişimlerde bulunmayacaklarını kararlaştırmışlardır³⁰. 1931 yılı içinde Şükrü Saraçoğlu'nun kredi alabilmek amacıyla ABD'ye gönderilmesi, Sovyetler Birliği'nde huzursuzluk yaratmış, Sovyet Dışişleri Bakanı bu gelişme sonrasında en büyük müttefiki durumundaki Türkiye'yi kaybetme kaygısıyla 27-30 Ekim 1931 tarihlerinde Türkiye'yi ziyaret etmiştir³¹. Litvinof'un Türkiye ziyareti ABD'nin Türkiye Büyükelçisi Grew'un anılarına şöyle yansımıştır³²:

“Türkiye'nin batıya açılımları, İtalya, Yunanistan ve Bulgaristan ile yakınlaşması; Romanya ile daha yakın ilişkiler içine girmesi ihtimali ve neticede Milletler Cemiyeti'ne dahil olması Sovyet liderlerinin zihinlerinde şüpheye mahal bırakmayacak şekilde endişelere yol açıyordu. Türkiye'nin, bağımsızlık mücadelesi esnasında Rusya'nın yapmış olduğu yardımlar karşısında sıkça tekrarladığı minnettarlığına ve Tevfik Rüştü'nün herkesçe bilinen Sovyet yanlısı ve Ankara'daki Sovyet Büyükelçisi Yoldaş Souritz ile canciğer olmasına rağmen, Türkiye'nin canı gönülden sadakati hususunda Sovyetlerin zihninden bir türlü şüpheler eksik olmuyordu.

²⁸ Cumhuriyet, 18 Kanun-u Evvel 1929.

²⁹ Gönlübol-Sar, Atatürk ..., s.79.

³⁰ Gürün, Savaşan ..., s.342.

³¹ Ahmet Şükrü Esmer, Siyasi Tarih, Ankara 1953, s.82; Cumhuriyet, 27 Teşrin-i Evvel 1931.

³² Grew, Yeni ..., s.230-231.

Litvinof'un ziyareti için bu tarihi seçişi Batı'nın güçlü çekiciliğine karşı o psikolojik anda bir hamle yapmak ya da en azından Türkiye'nin Batı ile flört edişi ile güçlü Doğu komşusuna temelden sadakati arasındaki düzgün dengeyi muhafaza etmek niyetiyle yapılmıştı."

Tevfik Rüştü Aras'ın Sovyet taraftarlığı ile ilgili düşünceler Türkiye'deki diğer Büyükelçiler'de de görülmektedir. Bu Büyükelçilerden biri olan Polonya'nın Türkiye Büyükelçisi Kowalski, Grew ile yaptığı bir söyleşide şunları söylemiştir³³:

"Kowalski, İsmet Paşa'ya karşı büyük bir sempati duyduğunu söyledi, onu çok iyi karakterli bir insan ve yetkin bir idareci olarak kabul ediyordu. Dediğine bakılırsa, Tevfik Rüştü Bey ise tamamen farklı bir karakterde ve hem de son derece Sovyet yanlısıydı. Mamafih, bu Tevfik Rüştü Reiscumhurun sadık bir hizmetkarıydı."

1932 yılında Başbakan İsmet İnönü ve Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras SSCB'yi ziyaret etti. Sovyetler Birliği ziyaretinin gerçekleştiği yıl Türkiye'nin dış politikasında bir dönüm noktasıdır. Bu yıl içinde Türkiye'nin Balkan devletleri dışında, İtalya ile de ilişkileri en üst seviyeye ulaşmış, Milletler Cemiyeti-Türkiye ilişkileri Türkiye'nin Cemiyete katılımıyla sonuçlanmıştır. Bu bağlamda, İnönü ve Aras'ın Sovyetler Birliği ziyaretinin, Türk dış politikasındaki gelişmelerin Sovyetlere de kabul ettirilmesi amacını taşıdığı söylenebilir. Çünkü SSCB bu dönemde görülen Türk dış politikasındaki değişikliklerden rahatsızlık duymaktadır³⁴. Görüşmeler sonrasında yayınlanan ortak bildiride Türkiye ve Sovyetler Birliği arasındaki ilişkilerde ekonomik ve kültürel konulara özel bir dikkat gösterildiği ve SSCB'nin sanayi maddeleri ve makine ithali için Türkiye'ye 8 Milyon dolarlık bir kredi açacağı ilan edilmiştir³⁵.

1933 yılından itibaren Avrupa'daki revizyonist devletlerin ,dünya barışını tehdit eder bir düzeye ulaşması Türk-Sovyet ilişkilerindeki sıkı işbirliğinin devamını sağladı. Bu dönemde Türkiye, Avrupa'daki gelişmelere paralel olarak Lozan'da belirlenen Boğazlar rejiminin değiştirilmesi için girişimlerde bulunmaya başlamıştı.

³³ Grew, *Yeni ...*, s.37.

³⁴ Sovyetler Birliği'nde böyle bir güvensizlik doğarken İsmet İnönü'de Moskova'da izlediği bir askeri tatbikat sonrasında bu büyük askeri gücün günün birinde Türkiye'ye karşı da kullanılabileceği kaygısını yaşamaya başlamıştır. CNN Türk, 16 Nisan 2000, Program Adı: Madalyon, Moskova Üniversitesi Rektörü Mikail S. Meger ile yapılan röportaj.

³⁵ Gürün, *Türk-Sovyet ...*, s.128; Gönübol-Sar, *Atatürk ...*, s.111.

1933 yılı Mart ayında toplanan Silahsızlanma Konferansı'nda Türkiye'yi temsil eden Tefik Rüşti Aras'ın Lozan Boğazlar Sözleşmesi hükümlerinin değiştirilmesini içeren teklifi³⁶, ilk olarak Sovyetler Birliği tarafından desteklendi³⁷. Bu destek karşısında Türkiye'nin duyduğu memnuniyet Atatürk'ün CHP Dördüncü Büyük Kurultayı'nı açış konuşmasına şöyle yansdı³⁸:

“Son günlerde Boğazlar meselesini ortaya koyduğumuz zaman, Sovyetlerin bizim tezimizdeki doğruluğu ve haklılığı bildirmiş olmaları, Türk ulusunda yeniden derin dostluk duyguları uyandırmıştır. Türk-Sovyet dostluğu arsulusal barış için şimdiye kadar yalnız hayır ve fayda getirmiştir. Bundan sonra da yalnız hayırlı ve faydalı olacaktır.”

Türk-Sovyet ilişkilerindeki süreklilik 7 Kasım 1935 tarihinde, Türk Dışişleri Bakanı Tefik Rüşti Aras ile Sovyet Büyükelçisi Karahan arasında, 17 Aralık 1925 tarihli Tarafsızlık ve Dostluk Antlaşması ile bunun uzatılması hakkındaki 17 Aralık 1929 ve 30 Ekim 1931 tarihli iki protokol ve 7 Mart 1931 tarihli Deniz Protokolü'nün süresinin 7 Kasım 1945 tarihine kadar on yıllık süre ile uzatan, yeni bir protokolün imzalanması ile sonuçlanacak görüşmelere neden oldu³⁹.

Tefik Rüşti Aras'ın anılarında Türk-Sovyet ilişkileri ile ilgili şu bilgiler yer almaktadır⁴⁰:

“Birleşik Amerika, Sovyetler Rusyası ve İngiltere devletleriyle işbirliğine başlamamız hususunda yazılarımda ileri sürdüğüm tavsiyelere gelince, bunlarında şümulü ve manası açıktır: Bizim on beş seneden çok fazla bir müddet içinde Sovyetler Rusyası ile yapılan bir işbirliği devremiz vardır. Bu devrede birçok milletlerarası meselelerinde beraber görüştük ve yürüdük. Bu yüzden bir harbe girmek zarureti belirmediği gibi aramızda; icabında birlikte harbe girmek taahhüdü bile yoktu. Fakat ameli bir işbirliği vardı ve her birimizi ilgilendiren herhangi bir iş üzerinde aramızda görüşmeden bir şey yapılmazdı.”

³⁶ Aras, *Lozan'ın ...*, s.192.

³⁷ Gönlübol-Sar, *Atatürk ...*, s.112.

³⁸ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, TTK Yayınları, Ankara 1989, s.381-382.

³⁹ Gönlübol-Sar, *Atatürk*, s.114.

⁴⁰ Aras, *Görüşlerim-I*, s.16.

Montrö Konferansına kadar olumlu bir düzeyde seyreden Türk-Sovyet ilişkileri, bu tarihten itibaren Türkiye'nin İngiltere ile olan ilişkilerine önem vermesi nedeniyle bozulmaya başladı.

2. Türkiye-Yunanistan İlişkileri

Türk-Yunan ilişkilerinde Tevfik Rüşti Aras'ı incelerken, bu incelemeye 1923 yılından başlamak gerekir. Aras, bu dönemde Dışişleri Bakanı olmamasına rağmen Türk-Yunan ilişkilerinin Lozan sonrasındaki en büyük sorunu olan Nüfus Mübadelesi'nde etkin görevlerde bulunmuştur. Lozan Barış Konferansı günlerinde, 30 Ocak 1923 tarihinde imzalanan Mübadele Antlaşması, Yunanistan'daki Müslüman azınlık ile Türkiye'deki Ortodoks Rum azınlığının değişimini öngörüyordu⁴¹. İki milyona yakın insanı kapsayacak olan mübadelenin beraberinde birçok sorunu getirmesi kaçınılmazdı. Mübadelenin getireceği sorunların taraflar arasında çözümlenebilmesi amacıyla, Türkiye ve Yunanistan'ın tayin edecekleri dörder kişi ile Birinci Dünya Savaşı'na katılmamış olan devletlerin vatandaşları arasında Milletler Cemiyeti'nce belirlenecek üç üyeden oluşan Muhtelit Mübadele Komisyonu adıyla bir komisyon kuruldu⁴². Muhtelit Mübadele Komisyonu'nda görevlendirilmek üzere Türk hükümetinin belirlediği heyette, Tevfik Rüşti Aras başkanlık görevine getirildi⁴³.

Türk-Yunan Mübadele Antlaşması'nın hükümlerinin uygulanması sırasında birçok sorun yaşandı. Başlangıçta kabul edilen hükümler çerçevesinde devam eden nüfus değişimi, kısa süre içinde özellikle antlaşmanın ikinci maddesinin getirdiği sorunlar nedeniyle Türkiye ve Yunanistan ilişkilerinin gerginleşmesine neden oldu. Antlaşmanın ikinci maddesi şöyle idi⁴⁴:

“...Birinci maddede, musarrah olan mübadele atideki ahaliye şamil değildir;

a- Dersaadet Rum ahalisi,

b- Garbi Trakya'nın Müslüman ahalisi.

⁴¹ Cemil Bilsel, *Lozan*, Cilt: 2, İstanbul, 1933, s.666-672

⁴² Gönübol-Sar, *Atatürk...*, s.59; Uçarol, *Siyasi...*, s.452.

⁴³ Aras, *Görüşlerim-I*, s.108; Kemal Arı, *Büyük Mübadele, Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995, s. 48.

Dersaadetin Rum ahalisi addedilecek 1912 kanunu mucibince tahdid edilmiş bulunan Dersaadet Şehir Emaneti havzasında 30 Teşrin-i evvel 1918 tarihinden mukaddem sakin bulunmuş olan bilcümle Rumlardır. Garbi Trakya'nın Müslüman ahalisi addedilecekler, Bükreş muahedenamesi ile 1913'de tayin edilen hatt-ı hududun şarkındaki havalide mütemekkin bilcümle Müslümanlardır..."

Görüldüğü gibi ikinci maddeye göre, İstanbul'da oturan Rumlar ile Batı Trakya'da oturan Müslümanlar değişim dışı tutulacaklardı. İstanbul Ortodoks Rum Ahalisinden kastedilen, 1912 kanunu ile sınırlandırdığı biçimde İstanbul Belediye sınırları içinde, 30 Ekim 1918 tarihinden önce yerleşmiş bulunanlar, Batı Trakya Müslüman Ahalisinden kastedilen ise 1913 Bükreş Antlaşması ile saptanan sınırın doğusunda yerleşmiş olanlardır.

İki ülke arasındaki nüfus mübadelesinin resmi başlangıcı Tevfik Rüştü Aras'ın isteği doğrultusunda 10 Kasım 1923 olarak açıklanmıştı⁴⁵. Yukarıda da belirtildiği gibi nüfus değişimi başlangıçta sorunsuz bir şekilde yürütülürken, ondokuz maddelik sözleşmenin ikinci maddesinde geçen *etablis* kelimesinin taraflarca farklı şekillerde yorumlanması değişim sırasında ortaya çıkan sorunların kesin çözümünü on yıl geciktirmiştir⁴⁶.

Birinci Dünya Savaşı içinde Anadolu'da yaşayan birçok Rum, İstanbul'a göç etmişti. Türkiye, bu Rum ahalinin mübadele kapsamı içinde olduğunu belirtiyor, 14 Ağustos 1914 tarihli Nüfus Kanunu'na göre, İstanbul nüfus kayıtlarının incelenmesi gerektiğini ileri sürüyordu. Yunanistan ise İstanbul'da mümkün olduğu kadar çok Rum kalmasını istiyordu. Yunanistan'a göre Mondros Antlaşması öncesinde İstanbul'da bulunan Rumlar, Mübadele dışında tutulmalıydı. Türkiye ve Yunanistan arasında *etablis* kavramı üzerinde anlaşma sağlanamayınca sorun Milletlerarası Adalet Divanı'na götürüldü. 21 Şubat 1925 tarihli Milletlerarası Adalet Divanı kararları şöyle idi⁴⁷:

⁴⁴ Murat Hatipoğlu, *Yakın Tarihte Türkiye ve Yunanistan (1923-1954)*, Siyasal Kitabevi, Ankara 1997, s.45-46.

⁴⁵ Arı, *Büyük ...*, s.49.

⁴⁶ Mahmut H. Şakiroğlu, "Lozan Konferansı Sırasında Kabul Edilen Türk-Yunan Ahali Değişimine Ait Notlar", *Yusuf Hikmet Bayur'a Armağan*, Ankara 1985, s.227.

⁴⁷ Hatipoğlu, *Yakın Tarihte ...*, s.50.

1- “*sakin bulunmuş (etablis)*” deyimini daimilik vasfını taşımakta ve bir oturma ile belirlenen fiili bir durumu ifade etmektedir.

2- “*İstanbul’un Rum Ahalisi*” deyimini ile kastedilen şahısların antlaşma gereğince “*sakin bulunmuş*” sayılmaları ve mübadele dışında bırakılmaları için, İstanbul şehrinin 1912 kanunu ile tesbit edilen Belediye sınırları içinde bulunmaları ayrıca oraya her ne şekilde olursa olsun 30 Ekim 1918 tarihinden önce gelmeleri ve orada daimi olarak oturmak niyetinde bulunmaları gerekmektedir.

Milletlerarası Adalet Divanı’nın getirdiği bu yorumun sorunu çözmemesi iki ülke ilişkilerinin gerginleşmesine neden oldu⁴⁸. Gerginliğin sonucu olarak Yunan hükümeti Batı Trakya’daki Müslüman, Türk hükümeti de İstanbul’daki Rum halkının mallarına el koydu⁴⁹.

Bu dönemde Türkiye ile Yunanistan arasındaki bir diğer sorun daha önceki tarihlerde İstanbul’da oturmamış olan Arapoğlu Konstantin’in Ortodoks Rum nüfusun dini lideri konumundaki Patrikliğe seçilmesidir. Türkiye haklı olarak Patrik Konstantin’in mübadele kapsamına girdiğini, bu nedenle Patrik’in kabul edilemeyeceğini belirtirken, Yunanistan, Patrik’in özel durumu nedeniyle sözleşme hükümleri dışında değerlendirilmesi gerektiğini iddia ediyordu. Yunanistan’ın sorunu Milletler Cemiyeti ve La Haye Adalet Divanı’na götürmek istemesine rağmen Türkiye’nin kararlı tutumu Patrik’ in görevinden çekilmesiyle sonuçlanmış, böylece Patrik sorunu iki ülke arasında büyümeden önlenebilmiştir⁵⁰. Patrik sorununun çözümlenmesi ve Yunanistan’da iktidarda bulunan General Pangalos’un katı ve uzlaşmaz tutumu sonrasında iktidarı kaybetmesi Türkiye ve Yunanistan arasındaki ilişkilerde yeni bir dönemin başlangıcıydı. Bu gelişmelerin sonucunda Türkiye ile Yunanistan arasında 1 Aralık 1926 tarihli antlaşma imzalandı. Buna göre; Yunanistan’da bulunan ve Müslüman Türklere ait malların tarafsız bir komisyonun

⁴⁸ Fair Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, 1914-1980*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1987, s.326.

⁴⁹ İnönü, *Hatıralar-I*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1985, s.236.

⁵⁰ Yusuf Hikmet Bayur, *Türkiye Devletinin Dış Siyaseti*, TTK Yayınları, Ankara 1985, s.156-157.

saptayacağı fiyat üzerinden Yunan hükümetince satın alınacağı, Türkiye’de bulunan ve Ortodoks Rumlara ait olan malların ise sahiplerine geri verileceği kabul edildi⁵¹.

Tevfik Rüştü Aras, Atina Antlaşması’nın TBMM’nin 5 Mart 1927 tarihli oturumunda yaptığı, antlaşmanın tasdiki ile ilgili konuşmada şöyle diyordu⁵²:

“...Birkaç yıldan beri vakit vakit Yakındoğu basınının ve az çok herkesin dikkatini çeken bu anlaşmanın ilk müzakereleri Lozan’ın ferdasında her iki tarafça belli olmaya başlayan birbirlerine uygun ve eşit bir anlayışla başlamıştır. Ancak konunun arzettiği çetinlikler sebebiyle bu çalışmalar, yapılan çabalar ve gösterilen iyi niyet sayesinde şimdi meyvalarını verebilmiştir.”

Tevfik Rüştü Aras bütçe görüşmeleri sırasında yaptığı konuşmada ise konuyla ilgili şu açıklamayı yapmıştır⁵³:

“Söz konusu anlaşmanın uygulanması, anlaşmanın metninde öngörülen gidiş yolunu izlemektedir. Kanımızca iyi ve olumlu sonuçlar alabileceğiz, çünkü iki hükümet arasındaki iyi münasebetler ve iyi komşuluk kurulması için müşahedesiyle cidden memnun ve bizim siyasetimizin makesi -akseden yer- olan dostluk tezahürleri beni böyle bir iyimserliğe sevk etmektedir. Fiiliyatın beni yalancı çıkarmayacağını sanıyor ve bunu arzu ediyorum.”

1928 yılında Yunanistan’da iktidarı ele geçiren Venizelos’un barışçı tutumları iki ülke arasındaki ilişkilerin daha da gelişmesine neden oldu. Aynı günlerde Tevfik Rüştü Aras TBMM’nin 22 Nisan 1928 tarihli oturumunda şu açıklamayı yapıyordu⁵⁴:

“Yunanistan’la münasebetlerimiz dostça olup ahali mübadelesinden çıkan meselelerin kesin olarak çözümlenmesi için şimdi aramızda kayda değer bir dostluk ve yakınlık havası içinde görüşmeler olmaktadır. Son günlerde vaki olan seyahatim sırasında komşularımız Yunanistan ile Yugoslavya’nın Dışişleri Bakanlarıyla yapmış olduğum görüşmeler bu iki ülke ile aramızda hiçbir aykırılık olmadığını mütekabilen ve memnunlukla müşahade etmekliğimize yeni ve iyi bir vesile olmuştur.”

⁵¹ Hatipoğlu, *Yakın Tarihte ...*, s.51.

⁵² Abdülhat Akşin, *Atatürk’ün Dış politika İlkeleri ve Dipmokasisi*, TTK Yayınları, Ankara 1991, s.251.

⁵³ Akşin, *Atatürk’ün ...*, s.252.

⁵⁴ Akşin, *Atatürk’ün ...*, s.252.

Türk-Yunan ilişkilerindeki bu olumlu gelişmelere rağmen 1929 yılını gelindiğinde iki ülke arasındaki sorunlar savaş tehlikesini doğurdu. Karşılıklı güvensizliğin nedeni iki ülkenin deniz kuvvetlerini güçlendirmesi idi⁵⁵. Bu tehlike sonrasında iki ülke arasındaki görüşmeler 10 Haziran 1930'da, Ankara'da, bir antlaşma imzalanması ile sonuçlandı. 10 Haziran 1930 tarihli Türk-Yunan Antlaşması hükümlerine göre; Geldikleri tarih ve doğdukları yer ne olursa olsun mübadele dışı bırakılmış İstanbul'daki Rumlarla, Batı Trakya'daki Türklere etabli sıfatı tanınacaktır; mübadil Müslümanların Yunanistan'da bıraktıkları taşınır ve taşınmaz malların tam mülkiyeti Yunan hükümetine, mübadil Rumların Türkiye'de bıraktıkları taşınır ve taşınmaz malların tam mülkiyeti ise Türk hükümetine geçecektir; Türk tebası Müslümanlara ait olup Yunanistan'da bulunan taşınmaz malların tam mülkiyeti de Yunan hükümetine geçecektir. Ayrıca, mübadele dışında bırakılmış Batı Trakya bölgesini terk edip dönüş haklarını kaybeden Türklere ait Yunanistan'daki bütün mallar adı geçen bölgenin dışında bulunan ve etabli Türklere ya da dönüş haklarından yararlanan kişilere ait taşınır ve taşınmaz malların mülkiyeti Yunan hükümetine geçecektir.

10 Haziran 1930 Antlaşması ile Türkiye ve Yunanistan arasında sürüncemede kalmış ve anlaşmazlıklara neden olan sorunlar giderilmiş, iki devlet arasında yeni bir dönem başlamıştır. Bu antlaşmanın önemli sorunlarından biri de Balkan Paktı'nı hızlandırmasıdır.

Antlaşmanın imzası sonrasında Tevfik Rüştü Aras, şu ilgi çekici açıklamayı yapmıştır⁵⁶:

“Bizi bu masa etrafına toplayan olay hem mesud hem önemlidir. Bu olayı, bu tasfiye anlaşmasını imzalarken, duyduğum sevinç ve Türk-Yunan Cumhuriyetleri arasındaki dostluk ve iyi komşuluk münasebetlerinin geleceği hakkında duyduğum ümitlerden bahsetmeden geçiştirmek istemem. Bu iki memleket arasında tam ve samimi bir anlaşmanın temellerini iki büyük devlet adamı, İsmet Paşa ve Venizelos Lozan'da atmışlardır. O günden beri tüm çabalarımız bu tasfiye işinin gerçekleşmesini ve dostça münasebetlerimizin gelişmesine müsait bir devrin açılması amaç edinmişti. Bugün

⁵⁵ Gönlübol-Sar, *Atatürk ...*, s.62.

⁵⁶ Akşin, *Atatürk ...*, s.253.

açılacak olan bu devir Doğu Akdeniz ve Balkanlar, dolayısıyla da Avrupa barışının mühim bir amili olarak saydığım Türk-Yunan münasebetlerinin geleceğini gerçek bir güvenle derpiş etmesini mümkün kılmaktadır.”

Türk-Yunan antlaşmasının imzalanmasında, İtalya'nın iki ülke ilişkilerinin düzelmesi yönündeki çabaları etkili olmuştu. Tevfik Rüştü Aras'ın konuşmasında geçen “İtalyan Hükümet Başkanının iki taraf hakkında ibraz ettiği dostane hissiyatın hayırlı tesirlerini işbu anlaşmanın Millet Meclisi huzurunda görüşülmesi sırasında bilhassa tebarüz ettirmek isterim” cümlesi İtalya'nın bu antlaşmanın imzasındaki rolünü kanıtlamaktadır. Bu düşünceyi pekiştiren bir diğer gelişme Tevfik Rüştü Aras'ın Türk-Yunan Antlaşması'nın imzası sonrasında Mussolini'ye gönderdiği teşekkür telgrafıdır⁵⁷. İsmet İnönü, Türkiye'nin bu dönemde izlediği dış politikayı; “Kurtuluş Savaşı'nda kalan dostlukların devamı ve yeni dostlukların kurulması” olarak açıklarken, Venizelos, “Türklerle yedi asırlık mücadele bitti. Yeni bir tecrübe budalalık olur” diyerek antlaşmanın önemini belirtmiştir⁵⁸.

İki ülke arasındaki bu olumlu hava Yunanistan Başbakanı Venizelos'un 1930 yılı Ekim ayında gerçekleştirdiği Türkiye ziyaretinde, daha da gelişmiş ve iki ülke arasında üç yeni antlaşmanın imzalanması ile sonuçlanmıştır. Bu antlaşmalar: Türk-Yunan Dostluk, Tarafsızlık, Uzlaşma ve Hakem Antlaşması; Deniz Kuvvetlerinin Kuvvetlerinin Tahdidi Hakkında Protokol ve İkamet, Ticaret ve Seyr-i Sefain Antlaşmaları idi. Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'ın makamında imzalanan Türk-Yunan Dostluk, Tarafsızlık, Uzlaşma ve Hakem Antlaşması, 1928 tarihli Türk-İtalyan Antlaşması'nın bir benzeri olarak hazırlanmıştı. Antlaşmanın önemli maddeleri şunlardı⁵⁹:

1- Bağlı Yüksek Taraflar içlerinden birine karşı yöneltilmiş hiçbir siyasal ya da ekonomik anlaşmaya ya da tertibe katılmamağı karşılıklı olarak yükümlenirler.

2- Bağlı Yüksek Taraflardan biri barışçı tutumuna karşın, bir ya da birkaç devlet tarafından bir saldırıya uğrarsa, öteki Taraf, uyuşmazlığın tüm süresi boyunca, tarafsızlık götmeği yükümlenirler.

⁵⁷ Cumhuriyet, 10 Teşrin-i Sanî 1930.

⁵⁸ Cumhuriyet, 10 Teşrin-i Evvel 1930.

⁵⁹ Soysal, Türkiye'nin ..., s.393.

3- Eğer bir uyuşmazlığın konusu taraflardan birinin iç yasalarına göre yargı ya da yönetim makamlarının yetkisi içine giriyorsa, o Taraf, yetkili makamca akla uygun süreler içinde kesin bir hüküm verilmezden önce, uyuşmazlığın işbu antlaşmada öngörülen çeşitli yöntemlere bağlı tutulmasına karşı çıkabilecektir.

4- Bağlı Taraflardan birinin öteki Tarafa yapacağı istem üzerine, işbu antlaşmanın onay belgelerinin verişimini izleyen altı ay içinde, bir Sürekli Uzlaştırma Komisyonu kurulacaktır.

5- Uzlaştırma Komisyonunun öğütlemeye kararları taraflarca kabul edilmezse, onlardan herhangi biri, Komisyonun raporunda saptanan süre içinde, uyuşmazlığı Uluslararası Sürekli Adalet Divanına sunmak yetkisine sahip olacaktır.

6- Bağlı Taraflar her bir sorunda, uyuşmazlığın konusunu açıkça gösteren ve Uluslararası Sürekli Adalet Divanına verilebilecek özel yetkileri ve kendi aralarında kararlaştırılmış başkaca tüm koşulları belirleyen özel bir Hakemlik Antlaşması düzenleyeceklerdir.

7- Uluslararası Sürekli Adalet Divanınca verilen karar Taraflarca iyi niyetle uygulanacaktır. Kararın yorumlanmasında çıkabilecek zorluklar her bir Bağlı Tarafın bu konuda yalnızca bir dilekçe ile kendisine başvurabileceği Adalet Divanınca giderilecektir.

Türkiye ile Yunanistan arasında imzalanan Deniz Kuvvetleriyle ilgili protokolde ise tarafların ancak birbirlerine altı ay önceden haber vererek savaş gemisi alabilecekleri ya da yapacakları hükme bağlanmıştı⁶⁰.

Türk-Yunan Antlaşması her iki ülkede de geniş yankı uyandırdı. Yunanlı gazetecilerin konu ile ilgili sorularını yanıtlayan Atatürk; Atina'daki Balkan Konferansı'na giden Türk heyetinin, konferans dönüşü kendisine, Türkiye ve Balkan devletleri arasında yeni bir dönemin başladığını ilettiklerini; kendisinin de Türkiye ile Yunanistan arasındaki ilişkilerin işbirliğine dönüşmesinden mutlu olduğunu bildirdi⁶¹.

⁶⁰ Hatipoğlu, *Yakın Tarihte ...*, s.137.

⁶¹ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Cilt: 3, s.129.

Atatürk, 1 Kasım 1930 tarihinde TBMM'nin , Üçüncü Dönem Dördüncü Toplanma yılını açış konuşmasında dış politikadaki gelişmeleri şöyle açıklamıştır⁶²:

“Komşumuz ve dostumuz Yunanistan Başvekilinin ve Hariciye Nazırının Ankara'yı resmen ziyaretlerini hususi bir memnuniyetle zikrederim... Türkiye ile Yunanistan'ın yüksek menfaatleri birbirine zıt olmaktan tamamen çıkmıştır. Bu iki memleketin samimi bir dostlukta kendileri için emniyet ve kuvvet görmelerinde isabet vardır. İki cumhuriyet arasında açılan yeni devrin yeni esasları, ahde rapt eden vesikalar yüksek tasvibinize arz olunmuştur.”

Yunanistan'la yapılan Dostluk, Tarafsızlık, Uzlaşma ve Hakem Antlaşması ile Deniz Kuvvetlerinin Tahdidine Dair Protokol 12 Şubat 1931'de TBMM tarafından onaylandı. Tevfik Rüştü Aras, antlaşmanın onaylanması konusunun görüşüldüğü Meclis toplantısında antlaşmanın niteliğini ve Türk-Yunan ilişkilerindeki önemini şöyle belirtiyordu⁶³:

“Bu dostluk, tarafsızlık, uzlaşma, tahkim antlaşması şimdiye kadar benzerlerini öteki komşularımızla yapmış olduğumuz antlaşmalar niteliğindedir. Ancak bu antlaşmanın Türkiye ile Yunanistan ile olduğu kadar Balkanlar, Akdeniz ve hatta bütün Avrupa için özel bir önemi vardır. Bir de dostluk antlaşmasına bağlı olarak deniz kuvvetleri hususundaki antlaşma protokolü itibariyle de ayrı bir özelliği vardır... Yıllardan beri iki memleket arasında geçen münasebetler anlaşmazlıklarla ve çatışmalarla doludur. Biz geçmişteki maceraları arkamızda bırakarak iki komşu devletin büyük ve gelecekteki gerçek menfaatlerinden ilham alarak birbirimize samimi dostluk elini uzatmış bulunuyoruz. Bu bakım noktasından sözkonusu antlaşma, Locarno Antlaşması'ndan beri Avrupa diplomasisinde benzeri henüz yapılmamış olan bir eserdir... Bu antlaşma Lozan'da İsmet Paşa ile Venizelos arasında başlayan ve her iki tarafça çaba harcanarak izlenmiş olan siyasetin neticesi ve iki komşu arasında açılan yeni devrin çok şeyler vaadeden bir başlangıcıdır... Büyük komşumuz Sovyet Rusya ile başlayan, sonra Asya'da İran ile Afganistan ile, Avrupa'da da diğer komşumuz İtalya ile ve Bulgaristan'la, Macaristan'la bağitlanmış olan dostluk ve tarafsızlık antlaşmaları dizisini tamamlayan bu antlaşmanın temelden onaylanmasını rica ederim... Milano'da

⁶² Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Cilt: 1, s.383.

⁶³ Aras, Lozan'ın ..., s.111-116; Akşin, Atatürk'ün, s.255.

İtalyan Başbakanı Mussolini ve Dışişleri Bakanı Grandi ile ve Yunan Dışişleri Bakanı Mihalapoulos ile görüşmelerinde (her üç hükümet) arasında böyle bir antlaşma yapılması kararlaştırıldı. Antlaşmanın üçlü mü, yoksa ikili mi yapılması meselesi sözkonusu oldu. Yunanistan'la aramızdaki, askıdaki işler çözümlenememişti idi. Bundan başka Yunanistan'la aramızdaki her işimizi düzelterek dostluğu kuvvetle kurmak isterken, öbür yandan Roma ile de kuvvetli dostluğun doğrudan doğruya kurulmasını tercih ettik. Böylece Milano'da her üç hükümet arasında ikişer ikişer antlaşmalar esası kuruldu. Bundan sonra Roma ile Ankara arasında ve Roma ile Atina arasında, karar mucibince antlaşmalar yapıldı. Ondan sonra Mussolini ve Grandi, Ankara ile Atina arasındaki askıdaki işlerin çözülmesi için, teferruata karışmaksızın, tarafsız ve dost olarak daima çalıştılar ve hiç şüphe yok ki her iki taraf hükümetlerinin karşılıklı arzularıyla beraber, İtalya'nın pek nazikane ve müdebbirane [tedbirli olana yakışır surette] olan tavassutları [aracılık etme] işlerimizin bir an önce neticelenmesine faydalı ve tesirli olmuştur. Bundan dolayı İtalya Hükümet Başkanı'na telgrafla ve Roma'yı ziyaretim sırasında şifahen teşekkür ettim.”

Türk-Yunan ilişkilerinde görülen gelişmeler 1931 yılının Ekim ayında Başbakan İsmet İnönü ile Dışişleri Bakanı Tefrik Rüşti Aras'ın Atina'yı ziyaretleri ile daha da kuvvetlenmişti. Atina'da yeni antlaşma imza edilmemiş olmasına rağmen, bu ziyaret Türkiye ile Yunanistan'ın birbirlerine karşı samimiyetini göstermesi açısından önem taşımaktadır⁶⁴. İki ülke arasındaki dostluk Türkiye'nin 1932'de Milletler Cemiyeti'ne girişi sırasında somut bir hal aldı. 9 Şubat 1934 tarihinde Türkiye, Yunanistan, Romanya ve Yugoslavya arasında Atina'da imzalanan Balkan Paktı ile de yukarıda adı verilen devletler arasında siyasi, ekonomik, kültürel ve sosyal alanlarda üst düzey bir işbirliği sağlanmıştı⁶⁵. Türkiye'nin, Boğazlarla ilgili girişimini de destekleyen Yunanistan ile ilişkilerinin bir diğer önemli adımı, İsmet İnönü'nün Balkan Devletleri'ne gerçekleştirdiği ziyaretler kapsamında Yunanistan'ı da ziyaret etmesidir. Bu dönemde Türkiye ile Yunanistan gerek aralarındaki, gerekse üyesi bulundukları Balkan Paktı'na ilişkin konularda tam bir mutabakat içindeydi. Buna paralel olarak 27 Nisan 1938'de iki devlet arasında, Türk-Yunan Dostluk, Tarafsızlık, Uzlaşma ve

⁶⁴ Gönübol-Sar, *Atatürk ...*, s.65.

⁶⁵ Hatipoğlu, *Yakın Tarihte ...*, 205.

Hakem Antlaşması ile Samimi Antlaşma Misakına Munzam Antlaşma imzalandı. Antlaşmada kabul edilen maddeler şunlardı⁶⁶:

1- Bağlıklı iki Yüksek Taraftan biri, kendisinin neden olmadığı bir ya da birkaç devletin bir saldırısına uğrarsa, öteki Bağlıklı Yüksek Taraf, o devlet ya da devletlerin askerlerini, silahlarını, savaş gereçlerini geçirmek ya da yiyecek, hayvan vb. sağlamak ve geri çekilen ordularını geçirmek ya da askersel keşiflerde bulunmak üzere, kendi topraklarından yararlanmasına, gerektiğinde silahla karşı koyarak, tarafsızlığını korumağı yükümlenir.

2- Bağlıklı iki Yüksek Taraftan biri, üçüncü bir ya da birkaç devletin düşmanca davranışlarıyla karşılaşır, öteki Bağlıklı Taraf duruma çare bulmak üzere, tüm çabayı gösterecektir. Bu çabalara karşın, savaş bir oldu-bitti olursa, her iki Bağlıklı Taraf, kendi yüksek çıkarlarına uygun bir çözüm biçimi bulmak amacı ile, durumu anlayışlı bir yaklaşım ve özenle yeniden incelemeyi yükümlenir.

3- Bağlıklı İki Yüksek Taraf, kendi toprakları üzerinde öteki ülkenin esenlik ve güvenliğini bozmak ya da hükümetini değiştirmek amacını güden örgüt ve kümelerin oluşmasına ve yerleşmesine; bundan başka, öteki ülkeye karşı propaganda ya da başkaca herhangi bir araçla savaşım amacını güden kişiler ve kümelerin oturmasına hiçbir zaman olanak vermemeyi yükümlenirler.

4- Bağlıklı Yüksek Taraflar, ikili ya da çok yanlı olmak üzere yapmış oldukları, bugün yürürlükte bulunan bağitların, işbu antlaşma hükümlerinden ayrı olarak etkilerini bütünüyle sürdürmesinde anlaşmıştır.

5- Onay belgelerinin verişimi gününden başlayarak yürürlüğe girecek olan işbu antlaşma 10 yıllık bir süre için yapılmıştır. Bu sürenin sona ermesinden bir yıl önce, antlaşmaya, Bağlıklı Yüksek Taraflardan hiçbirisince son verilmezse, gene özdeş bir süre için yürürlükte kalacak ve bu böylece sürecektir.

Antlaşma maddelerinden de anlaşıldığı gibi 1938 tarihli Türk-Yunan Antlaşması'nın nedeni Avrupa'daki revizyonist devletlerin yayılma politikalarıdır.

⁶⁶ Soysal, Türkiye'nin ..., 589-590.

Avrupa'daki gelişmelerin Balkan Paktı'nı etkisiz hale getirdiğinin anlaşılmasıyla, Türkiye ve Yunanistan daha sıkı bir işbirliğine gitmişlerdir⁶⁷.

3. Türkiye - Fransa İlişkileri

Kurtuluş Savaşı günlerinde imzalanan Ankara Antlaşması ile iki devlet uzlaşmaya giderken, Hatay dışındaki Türkiye-Suriye sınırı da çizilmişti⁶⁸. Ancak Türkiye ve Suriye mandasını elinde tutan Fransa'nın yaklaşması uzun sürmedi. Lozan Konferansı'nda siyasi ve ekonomik ayrıcalıkların kaldırılması için uğraş veren Türk heyeti karşısında, bu ayrıcalıkların devamı için çaba sarfeden Fransız heyetini buldu. Fransa batılı devletler arasında Osmanlı bankaları ve Türkiye'deki yatırımlar konusunda direniş gösteren başlıca devlet idi⁶⁹. Lozan Antlaşması sonrasında Türkiye ve Fransa arasındaki ilişkileri etkileyen bazı sorunlar kalmıştı. Bunlar, Fransa'nın mandası altında olan Suriye sınırının saptanması ile Osmanlı borçları sorunuydu.

Fransa ile Türkiye arasında imzalanan 1921 Antlaşması Türkiye-Suriye sınırı genel olarak belirlenmiş ve "işbu Antlaşmanın imzasından sonra bir ay içinde, sözkonusu sınır çizgisini çizmek üzere tarafların temsilcilerinden oluşan bir komisyon kurulacaktır. Bu komisyon o süre içinde çalışmalara başlayacaktır." hükmü kabul edilmiştir⁷⁰. 1921 Antlaşması ile kurulması yönünde karar alınan komisyon, Türk-Fransız ilişkilerindeki gerginliğe paralel olarak, 30 Mayıs 1925 tarihinde Halep'de gerçekleştirilen bir protokol ile kurulabilmiştir. Herriot'un Fransa'da Başbakan oluşu sonrasında kurulabilen komisyonun da sınır sorununa çözüm üretememesi üzerine Fransa'nın Suriye Yüksek Komiseri De Jouvenel Şubat 1926'da Ankara'ya geldi. Tevfik Rüştü Aras ve De Jouvenel arasındaki görüşmelerin olumlu sonuçlanmasıyla, iki ülke arasında, 18 Şubat 1926'da konuyla ilgili sözleşme ile 5 protokol imzalandı⁷¹. Buna göre, Türkiye sınırı çizilmekte ve Fransa, Türkiye lehine bazı sınır düzeltmeleri yapılmasını kabul etmekteydi⁷². Taraflar arasında parafe edilen sözleşme Fransa

⁶⁷ Hatipoğlu, *Yakın Tarihte ...*, 207.

⁶⁸ Soysal, *Türkiye'nin ...*, s.20-29.

⁶⁹ Gönlübol-Sar, *Atatürk ...*, s.83.

⁷⁰ Gürün, *Savaşın ...*, s.185.

⁷¹ Gönlübol-Sar, *Atatürk ...*, s.84

⁷² Uçarol, *Siyasi ...*, s.459.

tarafından hemen imzalanmadı. Fransa'nın bu tavrı Türkiye ile İngiltere arasında devam eden Musul sorunuyla ilgiliydi. Fransa, San Remo Antlaşması gereği İngiltere'yi destekliyordu. Türkiye, Musul konusunda Milletler Cemiyeti'nin kararını kabul etmesiyle, Fransa, 30 Mayıs 1926'da Türkiye ile Dostluk ve İyi Komşuluk sözleşmesini imzaladı⁷³. Antlaşmanın dikkat çeken maddeleri şöyle idi⁷⁴:

1- Türkiye ile Suriye arasında dostluk ve iyi komşuluk ilişkileri sürdürülecek, Taraflar ortak sınırı bozmayacaklardır. Ayrıca, Taraflardan biri üçüncü bir devletin saldırısına uğrarsa, öteki tarafsız kalacaktır.

2- Suriye ve Lübnan'ın Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılması sonucu ortaya çıkan uyrukluk sorunları düzenlenecektir.

3- Taraflar arasında çıkabilecek uyuşmazlıkların kurulacak bir Uzlaştırma Komisyonunca çözümlenecek, gerekince hakeme ve La Haye Adalet Divanı'na başvurulacaktır.

4- Süresiz olan sınırla ilgili hükümler Hatay sorunu çözüme bağlanırken değişikliğe uğrayacaktır.

5- Ankara Antlaşması ve bu sözleşmeye etkili protokol ile belirlenmiş sınırın işaretlenmesi için, sözleşmenin yürürlüğe girmesini izleyen 6 ay içinde bu Karma Komisyon kurulacaktır.

Sözleşme gereğince tarafsız bir yöneticinin yönetiminde bulunan komisyona havale edilen Türkiye-Suriye sınırının tesbiti, komisyon toplantılarındaki çetin tartışmalar nedeniyle kısa sürede çözüm üretemedi. 1928 Eylül ayında Fransa'nın Türkiye Büyükelçiliği'ne atanan Comte Charles de Chambrun'un çalışmaları sonrasında, 22-29 Haziran 1929 tarihleri arasında imzalanan antlaşmalarla soruna çözüm arandı. Buna göre⁷⁵:

⁷³ Cumhuriyetin İlk Onyılı ..., s.127-132.

⁷⁴ Soysal, Türkiye'nin ..., s.282.

⁷⁵ Adil Dağıstan, Türk-Fransız İlişkileri (1918-1939), H.Ü. Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1992, s.86.

“1- Sınır bölgelerinde karışıklığı önlemek için yapılan anlaşma (22 Haziran 1929) gereğince, Nusaybin ile Dicle arasındaki Türkiye-Suriye sınırının işaretlenmesinde iki tarafında görüşleri alınması yoluna gidilmişti. General Ernest’in kararı anlaşmanın düzenlenmesinde temel olarak alınıyor, bölgede asayiş sağlamaya için Ernest Hattı güneyindeki bir kısım köylerin kendilerine verilmesi hakkındaki bazı Türk istekleri kabul ediliyordu. Böylece iki ülke ilişkilerini oldukça etkileyen sınır meselesinin görüşmeler yoluyla halline gidilmesi, ilişkilerde düzelme gösteriyordu.

2- Türkiye 10 Ocak 1929 yılında çıkarmış olduğu 1575 sayılı kanunla, bir Fransız şirketi tarafından işletilen Adana-Mersin demiryolunu satın almak isteyince, şirket yetkilileri buna tepki göstermiş ise de Türkiye’nin kararlılığı karşısında sözkonusu hattın Türkiye’ye verilmesine taraftar olmuşlardı.

3- Türkiye-Suriye bölgesinde güvenliğin sağlanması ve Nusaybin ötesinde trafiğin devamlılığın sağlanması hakkında deklarasyon (22 Haziran 1929).

4- Türkiye’deki Suriyelilerin ve Suriye’deki Türklerin malları konusunda her iki ülkenin isteklerini gösteren bir deklarasyon (22 Haziran 1929).

5- Sınırını geçecek göçebe aşiretlerin kontrolünü tesbit eden bir protokol (22 Haziran 1929).”

Türkiye ile Fransa arasındaki ilişkileri etkileyen bir diğer sorun, Osmanlı borçlarının ödemesi konusudur. Yalnız Fransa’yı değil, birçok ülkeyi de ilgilendiren bu sorun, Osmanlı İmparatorluğu’nun vermiş olduğu ayrıcalıklardan diğer devletlere nazaran daha yoğun yararlanan Fransa ile Türkiye arasında gerginliğe yol açan bir etken olmuştur⁷⁶. Osmanlı borçları sorunu Lozan’da ele alınmış olmasına rağmen çözülememiş ve Türkiye ile ilgili devletlerin vatandaşları arasında tekrar görüşmelere neden olmuştur.

1926 yılı başlarında başlayan görüşmeler, 13 Haziran 1928’de Paris’de, Türkiye Cumhuriyeti Büyükelçisi ile Osmanlı Deyunu Umumiyesi adına hareket eden kişiler arasında bir antlaşmanın imzasıyla sonuçlanmıştır. Borcun miktarı ve ödeme

⁷⁶ Gönlübol-Sar, *Atatürk ...*, s.86; Uçarol, *Siyasi ...*, s.459.

şeklinin belirlendiği antlaşmaya göre Türkiye borcunu altın yerine sterlinle ödeyecek ve borçlar yıllık taksitle bağlanacaktı⁷⁷.

1928 tarihli, Osmanlı borçlarının tasfiyesi ile ilgili antlaşma 1929 dünya ekonomik krizi sonrasında uygulanamadı. Türkiye, kriz döneminde milli parasını korumak amacıyla tedbirler aldı. Bu tedbirler Osmanlı Duvunu Umumiyesi hamilleri ile Türkiye arasında anlaşmazlığa neden oldu. Böylece, 1929 dünya ekonomik krizi Osmanlı borçlarını tasfiye etmek amacıyla imzalanan 1928 tarihli antlaşmanın uygulanmasını engelliyordu. Bu gelişme Türk-Fransız ilişkilerinin yeniden bozulması sonucunu doğurdu⁷⁸. İki ülke 1930 başlarında aralarındaki problemleri çözebilmek amacıyla ve Osmanlı borçlarını ileriki tarihlerde tam olarak tasfiye edeceklerini düşünerek 3 Şubat 1930'da, Paris'te, Dostluk, Uzlaştırma ve Hakemlik Antlaşması'nı imzaladılar. 1930 tarihli antlaşma TBMM tarafından birkaç ay içinde tasdik edilmesine rağmen, Fransız parlamentosu, ancak üç yıldan fazla bir süre sonra antlaşmayı tasdik etmiştir. Türk-Fransız Antlaşması'nda kabul edilen esaslar şunlardır⁷⁹:

- 1- Taraflardan biri saldırıya uğrarsa, öteki tarafsız kalacaktır.
- 2- Taraflar aralarındaki sorunları ikili görüşmelerle çözüme kavuşturamazlar ise La Haye Adalet Divanı'na müracaat edeceklerdir.

Osmanlı borçlarının yeniden düzenlenmesi ise iki ülke arasında uzun zaman alacak görüşmelere neden olmuştur. Sonuçta 22 Nisan 1933'de imzalanan yeni bir sözleşme ile Osmanlı borçlarının tasfiyesi yeni esaslara bağlanmıştır⁸⁰. Fransa'nın, 1930 yılında imzalanan Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması'nı uzun süre parlamentosunda tasdik etmemesi, Osmanlı borçları ile ilgili problemlerin devamı ile açıklanabilir. Osmanlı borçlarının tasfiyesi amacıyla yeni bir sözleşme imzalanması sonrasında, Fransız Parlamentosu, 13 Mayıs 1933 tarihinde, adı geçen antlaşmayı imzalamıştır⁸¹.

1930'lu yıllarda Türkiye-Fransa ilişkilerini etkileyen en önemli sorun İskenderun Sancağı (Hatay) üzerindeki anlaşmazlıktır. Türkiye ile Fransa arasında 20

⁷⁷ Dağıstanlı, *Türk-Fransız ...*, s.104.

⁷⁸ Esmer, *Siyasi ...*, s.207.

⁷⁹ Soysal, *Türkiye'nin ...*, s.379-380.

⁸⁰ Gönübol-Sar, *Atatürk ...*, s.87.

⁸¹ Soysal, *Türkiye'nin ...*, s.380.

Ekim 1921’de imzalanan Ankara Antlaşması ile, Suriye sınırları içinde yer alan Hatay’a özel bir yönetim şekli uygulanıyordu. Bu yönetim şekli gereğince Türk parası resmî olarak kullanılıyor ve Hatay’daki Türkler ulusal kültürlerini yaşamakta özgür bırakılıyordu⁸². 1921 Antlaşması’ndaki konuyla ilgili madde şöyle idi⁸³:

“İskenderun mıntıkası için bir usûlü idare-i mahsusa tesis olunacaktır. Mıntika-i mezkûrenin Türk ırkından olan seknesi harslarının inkişafı için her türlü teşkilâtın müstefit olacaklardır. Türk lisanı orada mahiyeti resmîyeyi haiz olacaktır.” Hatay sorununun, Türk-Fransız ilişkilerini etkilemesi, Fransa’nın, Suriye ve Lübnan ile ilişkilerini yeniden düzenlemek amacıyla, 1936 Eylülünde Suriye’ye 1936 Kasımında da Lübnan’a bağımsızlık vermesiyle gerçekleşti. Suriye’ye bağımsızlığını kazandıran antlaşmada Hatay’ı ilgilendiren bir maddenin bulunmaması, Hatay’ın Fransa tarafından Suriye’ye bırakıldığı izlenimini veriyordu⁸⁴.

Fransa ile Suriye arasında da imzalanan ve Hatay’ın Suriye’ye bırakıldığı izlenimini veren madde şöyle idi⁸⁵:

“Yüksek Akid Taraflar Manda rejiminin sona erdiği gün, Fransa hükûmeti tarafından Suriye ile ilgili olarak, ya da bu memleket adına imzalanan bütün antlaşma, sözleşme ve diğer milletlerarası taahhütlerden doğan hak ve vecibelerini yalnız Suriye hükûmetine devretmek için bütün tedbirleri alacaklardır.”

Bu gelişme karşısında Türkiye, konuyu 26 Eylül 1936’da toplanacak Milletler Cemiyeti Konseyi’ne götürme kararı aldı. Konsey toplantısına katılmak üzere çıktığı Cenevre seyahatinde, İstanbul’a da uğrayan Irak Dışişleri Bakanı Nuri Sait Paşa, Tevfik Rüştü Aras’a Hatay konusunda Suriye’ye zorluk çıkarmamalarını, kendisinin anlaşmazlığın iki tarafı da tatmin edecek şekilde giderilmesi için çaba sarfedeceğini dile getiriyordu⁸⁶.

⁸² Armaoğlu, 20. Yüzyıl ..., s.348.

⁸³ Gönlübol-Sar, Atatürk ..., s.132.

⁸⁴ Armaoğlu, 20. Yüzyıl ..., s.348; Gürün, Savaşan ..., s.514.

⁸⁵ Gönlübol-Sar, Atatürk ..., s.133.

⁸⁶ Gürün, Savaşan ..., s.646.

Türkiye'nin gelişmeler karşısındaki tezi, Hatay'ın da bağımsızlığını sağlayabilmektir⁸⁷. Türkiye'nin bu düşüncesi, Tevfik Rüştü Aras'ın 26 Eylül 1936 tarihinde toplanan Milletler Cemiyeti Meclisi'nde yaptığı konuşmaya, "Türkiye, Fransa ve Suriye arasında varılan anlaşmanın, ahalisi büyük çoğunluğu ile Türk olan İskenderun ve Antakya'yı da kapsamakta olmasını olumlu karşılayamazdı" cümlesiyle yansıdı. Tevfik Rüştü Aras konuşmasında, Fransız hükümetinin Sancak ahalisini de kendi kaderini kendisi tayin etme hakkından yararlandıracağı üzerinde duruyor ve bu konuda Fransa ile görüşmeye hazır olduklarını da sözlerine ekliyordu⁸⁸. Aras'ın bu teklifi sonrasında Fransız temsilcisi, Fransa'nın Suriye üzerindeki bütün haklarını, Suriye hükümetine devrettiğini, bu nedenle yapılacak görüşmelere Suriye'nin de katılması gerektiğini bildirdi⁸⁹.

Türkiye, Hatay sorunu ile ilgili notasını 9 Ekim 1936'da Fransız hükümetine ilettiler. Nota şöyle idi⁹⁰:

"Fransa ile Suriye mümessilleri arasında imza edilen ve Lübnan mümessilleri ile de aktedilmek üzere bulunan muahedeye müşabih bir muahedenin, azim ekseriyeti Türk olan, İskenderun ve Antakya mıntıkasının ahalisi delegeleri ile de aktedilmesinin Fransa hükümetince münasip görülüp görülmediği hakkında karar vermek üzere lâzım gelen tedbirlerin ittihazını rica ederim. Fransa mandası çerçevesi içerisinde Suriye ve Lübnan'ın elde ettiği tekâmül doğru ve haklı bir benzeyiş sebebiyle İskenderun ve Antakya'ya teşmil edilmelidir ve tâbi oldukları vesayetten sonra Suriye ve Lübnan'a bahşedilen İstiklâl İskenderun'un muahedat ile müstefit olageldiği geniş otonomiden sonra bu mıntika için de tanınmalıdır."

Türkiye'nin Hatay soruna verdiği önem, Atatürk'ün 1 Kasım 1936'da TBMM'nin açılışında yaptığı konuşmaya şöyle yansıdı⁹¹:

⁸⁷ Hasan Köni, "Hatay Sorununa Yeni Bir Bakış", *Atatürk Yolu*, Yıl: 2, Sayı: 44, s.537; Yusuf Sarıay, "Atatürk'ün Hatay Politikası-I (1936-1938)", *Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2000, s.363.

⁸⁸ Akşin, *Atatürk'ün ...*, s.305.

⁸⁹ *Türkiye Cumhuriyeti Dış Politikasının 50 Yılı, Montreux ve Savaş Öncesi Yılları 1934-1939*, Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Yayınları, s.159; Gönübol-Sar, *Atatürk ...*, s.137.

⁹⁰ *Ayın Tarihi*, 1-30 Kasım 1936, No: 36, s.92.

⁹¹ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Cilt: 1, s.392; Gönübol-Sar, *Atatürk ...*, s.134.

“Bu sırada milletimizi gece gündüz meşgul eden başlıca büyük mesele, hakikî sahibi öz Türk olan İskenderun-Antakya ve havalisinin mukadderatıdır. Bunun üzerinde, ciddiyet ve kat’iyetle çörmeye mecburuz. Daima kendisiyle dostluğa çok ehemmiyet verdiğimiz Fransa ile aramızda tek ve büyük mesele budur. Bu işin hakikatini bilenler ve haklı sayanlar, alâkamızın şiddetini ve samimiyetini iyi anlarlar ve tabii görürler.”

Fransa, 10 Kasım 1936 tarihli cevabi noktasında Hatay’ın bağımsızlığıyla Suriye’nin parçalanacağını ve kendisinin buna yetkisinin olmadığını bildirdi⁹². Bundan sonra karşılıklı notalarla soruna çözüm bulunamaması, Fransa’nın konuyu Milletler Cemiyeti’ne taşımasına neden oldu. 14-16 Aralık 1936 tarihlerinde gerçekleşen Milletler Cemiyeti görüşmeleri, 14 Aralık’da sorun için raportör olarak belirlenen İsveç temsilcisi Sandler’in, 16 Aralık’da Meclise sunduğu esasları içeren rapor ile sonuçlandı⁹³:

- 1- Sancak sorunu Cemiyet Meclisinin Ocak ayındaki olağan toplantısında tekrar ele alınmalıdır. Aradaki zaman zarfında taraflar raportörle temas halinde meseleyi görüşmeye devam etmelidirler.
- 2- Mümkün olan en kısa zaman içinde Sancak bölgesine üç kişilik bir gözlemci heyeti gönderilmelidir.
- 3- Bu raporun kabul edilmesi meselenin esası üzerinde verilmiş bir karar sayılmamalıdır.

Raporun, Milletler Cemiyeti Meclisinde kabul edilmesi sonrasında, Tevfik Rüştü Aras 21 Aralık 1936 tarihinde Paris’e gittiyse de, yapılan görüşmelerde sonuç alınamamıştır. Tarafların ikili görüşmelerle çözüme ulaşamamaları, İngiliz Dışişleri Bakanı Eden’in aracılığını gerektirdi. Türk-Fransız görüşmeleri sonunda, 26 Ocak 1937’de prensip anlaşmasına varıldı. Prensip anlaşmasına göre; İskenderun ve Antakya içişlerinde bağımsız, dışişlerinde Suriye’ye bağlı, kendine özgü bir Anayasa ile yönetilen “*bir ayrı varlık*” olacaktı. Sancak’ın dışişleri, bazı şartlar altında, Suriye tarafından yönetilecekti. Türkçe resmî dil olacak, diğer dillerin kullanılması ile ilgili şartlar Milletler Cemiyeti Meclisi tarafından belirlenecekti. Statünün ve Anayasanın

⁹² Ulus, 22 Kasım 1936; Montreux ve Savaş Öncesi Yıllar, s.162-165.

uygulanması Milletler Cemiyeti gözetiminde olacak ve bu bir Fransız tarafından yönetilecekti. Sancak'ın ülke bütünlüğü, bu amaçla yapılacak bir antlaşma gereğince, Türkiye ve Fransa tarafından garanti altına alınacaktı⁹⁴.

Tevfik Rüştü Aras, Milletler Cemiyeti Meclisinde, 27 Ocak 1937'de yaptığı konuşmada, İngiltere Dışişleri Bakanı Eden'in ağırlığını dile getirdikten sonra şöyle devam etmiştir⁹⁵:

“Yalnız şunu söylememe müsaadenizi rica ederim ki, bu mesut netice hususunda hiçbir menfaat görmeyen yardımlar ibzal olunmuştur. Türkiye ve Fransa'nın müşterek dostları müzakerelerimiz esnasında çıkan müşkülâtı yatıştırmak için bütün nüfuzlarını kullanmışlardır. Büyük Britanya Mümessili B.Eden'in şahsında bulduğumuz dostane ve müessir yardımı kaydetmek isterim.”

Milletler Cemiyeti Meclisi'nin kararına göre Sancak için hazırlanması gereken Anayasa ve statü 29 Mayıs 1937'de kabul edildi. Aynı gün Türkiye ve Fransa arasında, yeni statüyü garanti altına alan bir antlaşma imzalandı⁹⁶. Türk-Fransız Antlaşması ve Milletler Cemiyeti kararlarına rağmen, sorun tamamen çözülemedi. Bu tarihlerde Avrupa'da uluslararası ilişkiler gerginleşmeye başladı. Revizyonist devletlerin Avrupa'da ağırlığını hissettirmesi, anti-revizyonist devletlerin Yakındoğuda ittifak arayışlarına, buna paralel olarak, Fransa'nın Türkiye karşısında daha yumuşak bir tutum almasını sağladı. Antakya'da 3 Temmuz 1938'de Sancak'ın mülkî bütünlüğünün ve siyasî statüsünün ortak korunması hakkında bir antlaşma imzalandı⁹⁷.

Türk-Fransız Antlaşmasının belirlendiği esaslarda, Temmuz ayında yapılan seçimler sonucunda, 40 üyeli Sancak Meclisi'nin 22 üyesini Türk adaylar kazandı. 2 Eylül 1938'de Sancak Millet Meclisi ilk toplantısını yaptı ve bağımsız Sancak'a Hatay Cumhuriyeti adını verdi. İlk Cumhurbaşkanı'nın Tayfur Sökmen olduğu Hatay Cumhuriyeti, 29 Haziran 1939'da, Türkiye'ye katılma kararı aldı⁹⁸.

⁹³ Gönlübol-Sar, *Atatürk* ..., s.134.

⁹⁴ *Ayın tarihi*, 1-31 Ocak 1937; No.38, s.95-99; Uçarol, *Siyasi* ..., s.475; Gönlübol-Sar, *Atatürk* ..., s.135; Sarıncay, “Atatürk'ün Hatay ...”, s.372.

⁹⁵ *Ayın Tarihi*, 1-31 Ocak 1937, No.38, s.99.

⁹⁶ Uçarol, *Siyasi* ..., s.476.

⁹⁷ *Ayın Tarihi*, 1-31 Temmuz 1938, No.56, s.93.

⁹⁸ Gönlübol-Sar, *Atatürk* ..., s.138-139.

4. Türkiye-İngiltere İlişkileri

Lozan Barış Antlaşması, Türk-İngiliz ilişkilerinde yeni bir dönemin başlangıcıdır. Antlaşmanın imzası sürecinde İstanbul'daki İngiltere temsilcisinin Londra'ya gönderdiği bir raporda; Lozan Antlaşması ve Kurban Bayramı ile 2. Meşrutiyeti'nin yıldönümünün, İstanbul'da büyük sevgi gösterileriyle karşılandığı üzerinde durulduktan sonra yeni Türkiye'nin ekonomik gelişmişliğini başarabilmesi için Batıya açılması gerektiğinin bilincinde olduğu belirtiliyordu. Raporda işaret edilen bir diğer konu da Türk-İngiliz yakınlaşmasının Türkiye'nin içinde bulunduğu coğrafyada, İngiltere'nin çıkarlarına hizmet edeceğiydi⁹⁹.

Bu antlaşma ile Türkiye'nin dışişlerinde ön plana çıkan en önemli sorunlarından biri de Musul sorunudur. Bununla beraber 13 Ekim 1923'de Ankara'nın başkent olmasına rağmen İngiliz Büyükelçisinin Ankara'ya gitmeyip İstanbul'da kalmaya ısrar etmesi, Musul sorunu öncesi Türk-İngiliz ilişkilerinin soğumasındaki başlangıcı oluşturmaktadır¹⁰⁰. Başta İngiltere olmak üzere Batılı devletler Türkiye'nin bu konudaki direnişi sonucu ısrarlarından vazgeçmişlerdir¹⁰¹.

Bilindiği gibi İngiltere Mondros Ateşkes Antlaşması'nın 7.maddesini kullanarak Musul'u 15 Kasım 1928'de işgal etti. 10 Ağustos 1920 tarihli Sevr Antlaşması'nın 64.maddesiyle de Musul'un kurulması öngörülen Kürdistan'a bırakılacağı açıklanıyordu. Lozan Konferansı'nda Türk-Irak sınırı görüşülürken, İsmet İnönü, Musul'un Türkiye'ye bırakılmasını savunmuş, Lord Curzon ise statünün devamını, yani Musul'un Irak sınırları içinde kalmasını istemişti. Musul konusundaki görüşmelerin konferans çalışmalarını tehlikeye sokması, konunun konferans sonrasına bırakılmasını gerektirdi. Bu amaçla, Lozan Antlaşması'nın 3.maddesinin 2.fikrasıyla sorunun çözümü konferans sonrasına bırakıldı. Sözkonusu hüküm şöyle idi¹⁰²: "Türkiye ile Irak arasındaki hudut dokuz ay zarfında Türkiye ile Büyük Britanya arasında sureti muslihanede [aracılıkla] tayin edilecektir."

⁹⁹ Kürkçüoğlu, *Türk-İngiliz ...*, s.289.

¹⁰⁰ Bayur, *Türkiye Devletinin...*, s.149.

¹⁰¹ Bilal N, Şimşir, *Ankara ... Ankara, Bir Başkentin Doğuşu*, Bilgi Yayınevi, İstanbul 1998, s.349-350.

¹⁰² Gönlübol-Sar, *Atatürk ...*, s.66-67; Uçarol, *Siyasi ...*, s.454.

Tayin olunan müddet zarfında iki hükümet arasında itilaf husule gelemediği takdirde, itilaf Cemiyeti Akvam Meclisi'ne arz olunacaktır.

Hattı hudut hakkında ittihaz [kabul etme] olunacak karara intizaren [bekleme, beklenilme] Türkiye ve Britanya hükümetleri mukadderad-ı katîyesi bu karara muallâk [bağlı] olan asayişin halihazırında herhangi bir tebeddül [değişme] ikaina bahis olacak mahiyette hiçbir hareketi askeriye veya sairede bulunmamağı mütekabilen taahhüt ederler.”

Lozan Antlaşması'nın 2.maddesinin 2.fıkrasında bulunan hükme bağlı olarak Türkiye ile İngiltere arasında 19 Mayıs 1924 tarihinde Haliç Konferansı toplandı. Fethi Okyar'ın Türk heyetine, İngiltere'nin Irak Yüksek Komiseri Sir Percy Cox'un ise İngiliz heyetine başkanlık ettiği¹⁰³, konferansta öne sürülen Türk tezi, Süleymaniye, Kerkük ve Musul'un Türkiye'de kalması ve buna karşılık petrolde ortaklığın sağlanmasına dayanıyordu. Fethi Okyar, Türkiye'nin tezini savunurken bölge nüfusunun çoğunlukla Türklerden oluştuğunu belirtmişti. Buna karşılık, İngiltere'nin Haliç Konferansı'ndaki tezi Musul'a ek olarak, Hakkari'nin de Irak'a bırakılmasıydı¹⁰⁴. İngilizler bu iddialarını Hakkari'yi terk etmiş olan Hristiyan varlığına dayandırıyordu. Bu iddia karşısında Fethi Okyar, Musul'da çoğunluğu oluşturan Türk ve Kürtlerin, sayıları az olan Hristiyanlara feda edilemeyeceğini dile getirdi¹⁰⁵. İngiltere Musul sorununun Lozan Antlaşması'ndan sonra ilk kez görüşüldüğü Haliç Konferansı'nda, çözüme ulaşmak yerine, görüşmelerin tıkanmasını tercih etmiştir. Bunun nedeni, İngiltere'nin sorunu etkisi altında bulunan Milletler Cemiyeti'ne taşımak istemesidir¹⁰⁶.

Haliç Konferansı ile Musul sorununa çözüm bulunamaması, Lozan Antlaşması'nın 3.maddesinin 2.fıkrası gereğince sorunun Milletler Cemiyeti'ne taşınmasına neden oldu. 20 Eylül 1924 tarihinde başlayan Milletler Cemiyeti görüşmelerinde sorunu incelemek üzere tarafsızlardan oluşacak bir komisyonun kurulmasına karar verildi. 13 Kasım 1924'de çalışmalarına başlayan komisyon,

¹⁰³ Cumhuriyetin İlk On Yılı, s.80; Akşin, Atatürk'ün ..., s.128; Gönlübol-Sar, Atatürk ..., s.67.

¹⁰⁴ Esmer, Siyasi ..., s.192.

¹⁰⁵ Bayur, Türkiye Devletinin..., s.365; Nihat Erim, “Milletlerarası Daimi Adalet Divanı ve Türkiye, Musul Meselesi”, Ankara Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt: 3, s.331.

¹⁰⁶ Kadir Mısırlıoğlu, Musul Meselesi ve Irak Türkleri, Sebil Yayınları, İstanbul 1972, s.111.

hazırladığı raporu 16 Temmuz 1925’de Milletler Cemiyeti’ne teslim etti¹⁰⁷. Raporda öngörülen esaslar şöyle idi¹⁰⁸:

- 1- Musul, Irak’ın bir parçası sayılacak ve Irak 25 yıl İngiltere mandası altında kalacaktır.
- 2- Türkiye ile Irak arasındaki sınır, Brüksel’de belirlenen hat olmalıdır.

Milletler Cemiyeti’nin, İngiltere’nin etkisi ile bu esasları kabul etmesi, Türkiye’de büyük bir tepkiyle karşılandı. Fethi Okyar’ın yerine Cenevre’ye giden Tefik Rüştü Aras, Milletler Cemiyeti’nde geçen olaylar hakkında şu bilgileri vermektedir¹⁰⁹:

“Geçen yılın Eylül’ünde Akvam Cemiyeti Meclis’ine Musul anlaşmazlığının görüşülmesi için çağırılmıştık. Hükümetimiz benimle refakatimdeki bir heyeti Türkiye’yi temsil etmeğe memur etmişti. Gittim, gördüm ve anladım ki İngiltere Hükümeti’nce bu meselede takip edilen hareket hattı Türkiye hükümetinin Lozan’da kabul etmediği neticeyi başka nam ve şekiller altında olup bitti yapmaktan ibaretti. Milletimizin önünde ve sizin önünüzde, barış için dostça münasebetler kurulabilecek bir çözüm yolu bulabilmek için elden gelen çabada bulunmaktan geri kalmadık. Ortaya Milletlerarası Adalet Divanı’na havale keyfiyeti çıkarıldı. İtirazlarımıza rağmen, sırf bir prosedür işi olduğu ileri sürülerek, divanın istişari oyuna başvuruldu.”

Komisyon raporu 3 Eylül 1925’de Milletler Cemiyeti’nde görüşülmeye başlandı. Görüşmeler sırasında İngiltere Sömürge Bakanı Amery’nin Musul’un Irak’a bırakılmasını istediği konuşmasına karşılık; Tefik Rüştü Aras, Türkiye’nin manda sistemini tanımadığını ve Musul üzerindeki haklarından vazgeçmeyeceğini bildirdi¹¹⁰.

Türkiye’nin komisyon raporuna itiraz etmesi üzerine Milletler Cemiyeti, konuyu La Haye Adalet Divanı’na götürmeye karar verdi. La Haye Adalet Divanı’nın 21 Kasım 1925 tarihli yorumu şöyle idi¹¹¹:

¹⁰⁷ Gönlübol-Sar, *Atatürk ...*, s.69.

¹⁰⁸ Kürkçüoğlu, *Türk-İngiliz ...*, s.295-296; Gönlübol-Sar, *Atatürk ...*, s.69.

¹⁰⁹ Akşin, *Atatürk’ün ...*, s.128.

¹¹⁰ *Cumhuriyet’in İlk On Yılı*, s.97; Erim, “Milletlerarası ...”, s.334.

¹¹¹ *Cumhuriyet’in İlk On Yılı*, s.99; Kürkçüoğlu, *Türk-İngiliz*, s.297; Gönlübol-Sar, *Atatürk ...*, s.70-71.

1- Milletler Cemiyeti Nisakı'nın 15.maddesince Cemiyet Meclisi esas itibariyle bağlayıcı karar alamaz. Bununla beraber Lozan Antlaşması'nın 3.maddesinin 2.fıkrasının son cümlesindeki *mukadderat-ı kat'iyesi bu karara muallak olan*" tabiri ile taraflar cemiyete bu konuda bağlayıcı karar vermek yetkisine sahiptir.

2- Cemiyet Meclisi'nde bu konuda kararın oy birliği ile alınması gerekmektedir. Çünkü, Cemiyet Misakı'nın 5.maddesinin 1.fıkrasında genel olarak Mecliste kararların oy birliği ile alınacağı açıkça belirtilmektedir. Çoğunlukla verilecek kararlar, gerek Misak'da, gerek barış antlaşmalarında belirtilmiştir.

Milletler Cemiyeti Meclisi'nin 8 Aralık 1925'de Adalet Divanı yorumlarını kabul etmesi Türkiye'de tepkiyle karşılanmış ve Tefik Rüştü Aras'ın başkanlığındaki Türk heyeti geri çekilmiştir. Buna karşılık Milletler Cemiyeti Konseyi 16 Aralık 1925'de komisyonun önerilerini Türkiye'nin gıyabında kabul etmiştir¹¹². Milletler Cemiyeti bu önerileri kabul ederken, Brüksel Hattı'nın güneyindeki toprakların Irak'a bağlanmasını ve komisyonun öngördüğü biçimde Irak'daki manda yönetiminin 25 yıl uzatılması konusunda İngiltere ile Irak arasında yeni bir ittifak antlaşmasını öngörüyordu. Bunun üzerine, İngiltere'nin 18 Ocak 1926'da Irak ile yeni bir antlaşma imzalamasıyla, Milletler Cemiyeti Meclisi 11 Mart 1926'da, 16 Mart 1925 tarihinde verdiği kararın kesin olduğunu ilân etti¹¹³. Gelişmeler Türk basını tarafından da dikkatle izleniyordu. *Türk Sözü* gazetesinin 18 Aralık 1925 sayısında yer alan "*Beklenen Karar*" adlı makalede Milletler Cemiyeti'nin saklı bir nam altında toplandığı ve Cemiyet'in İngiliz esaretinden kurtulamadığı belirtilirken¹¹⁴, *Vakit* gazetesinin 25 Aralık 1925 tarihli sayısında yer alan "*Musul Türktür, Türkiye'den Ayrılamaz*" başlıklı makalede, Milletler Cemiyeti'nin kararı ne olursa olsun, Musul'un Türkiye'den kopartılamayacağı üzerinde duruluyordu¹¹⁵. Karara karşı bir tepki de Dışişleri Bakanı Tefik Rüştü Aras'dan geldi. Aras, Milletler Cemiyeti Meclisi'nin, Musul'u Irak'a, dolayısıyla da İngiltere'ye bırakan kararını açıkladığı gün Milletler Cemiyeti Meclisi'ne gönderdiği mektubunda; bir devletin, kendisine bağlı bir toprak parçası üzerindeki egemenliğinin ancak kendi rızası ile sona ereceğini, Türkiye'nin bütün Musul vilayeti üzerindeki

¹¹² Uçarol, *Siyasi ...*, s.455; Armaoğlu, *20. Yüzyıl ...*, s.322.

¹¹³ Kürkçüoğlu, *Türk-İngiliz ...*, s.299.

¹¹⁴ *Türk Sözü*, 18 Aralık 1925.

¹¹⁵ *Vakit*, 15 Aralık 1925.

egemenlik haklarının olduğu gibi kaldığını bildirdi¹¹⁶. Milletler Cemiyeti Meclisi'nin aldığı kararın yürürlüğe girmesi için Türkiye'nin bu kararı kabul etmesi gerekiyordu. Bu durumda Türkiye, ya Musul üzerindeki egemenliğinin devam ettiğini açıklayacak ya da Birinci Dünya Savaşı'ndan itibaren devam eden fiili durumu kabul ederek İngiltere ile anlaşacaktı¹¹⁷. Türkiye, karar karşısında başlangıçta direniş gösterse de, daha sonra bu tutumunu yumuşattı. Ülkede yaşanan devrim hareketleri, Avrupa'nın önde gelen devletlerinin Musul sorununda İngiltere'yi desteklemeleri ve Milletler Cemiyeti'nin İngiltere'nin egemenliği altında bulunması gibi nedenler Türkiye'nin İngiltere ile anlaşma zemini aramasına neden oldu. 5 Ocak 1926 tarihinde Türkiye'nin Londra Büyükelçisi, İngiltere hükümetine, Ankara'nın İngiltere ile görüşmeye hazır olduğunu bildirdi. Bu gelişme sonrasında Tefik Rüştü Aras, 21 Nisan 1926'da İngiltere'ye şu üç büyük öneride bulundu¹¹⁸:

1- 17 Aralık 1925 tarihli Türk-Sovyet Antlaşması ve 18 Şubat 1926 tarihinde parafe edilen Türk-Fransız Antlaşması'nın paralelinde, İngiltere ve Türkiye arasında bir antlaşma imzalanması,

2- Brüksel Hattı'nın güneyindeki bütün toprakların, kendi kendini tam olarak yönetebilen Irak'a bırakılması,

3- Irak petrolünden Türkiye'ye de hak tanınması.

Sonuçta; Türkiye, İngiltere ve Irak arasında Sınır ve İyi Komşuluk Antlaşması imzalandı. 5 Haziran 1926 tarihinde imzalanan antlaşmanın önemli hükümleri şöyle idi¹¹⁹:

1- Türkiye ile Irak arasında Milletler Cemiyeti'nin 29 Ekim 1924 günlü oturumunda kararlaştırılmış çizgiye göre Brüksel Hattı'na uygun olacak, bununla birlikte, sözkonusu bu sınır Aşuta ve Alamun'un güneyinde bu iki yeri birbirine bağlayan yolun Irak topraklarından geçen kesimi, Türk toprakları içinde bırakmak üzere değiştirmiştir.

¹¹⁶ Kürkçüoğlu, *Türk İngiliz ...*, s.299.

¹¹⁷ Bayur, *Türkiye Devletinin...*, s.171.

¹¹⁸ Kürkçüoğlu, *Türk-İngiliz ...*, s.316.

¹¹⁹ *Cumhuriyetin İlk On Yılı*, s.110-111; Soysal, *Türkiye'nin ...*, s.306-307.

2- Bağlıklı taraflardan herbiri birinci maddede belirlenen sınır çizgisinin kesinliğini ve bozulmazlığını kabul ederek bunu değiştirmeyi amaçlayan herhangi bir girişime geçmekten çekinmeyi yükümlenir.

3- Bağlıklı yüksek taraflar, bir ya da birkaç silahlı kişinin sınır bölgelerde yağmacılık ya da eşkiyacılık yapmak amacıyla girişecekleri hazırlıklara ellerindeki tüm imkanlarla karşı koymayı ve bunların sınırdan geçmelerini önlemeyi karşılıklı olarak yükümlenirler.

4- Taraflar, sınır bölgelerinde birbirleri aleyhine hiçbir propaganda örgütüne ve toplantıya izin vermeyeceklerdir.

5- Irak hükümeti kendi ülkesinde oturan bazı kimseleri, işbu anlaşmanın imzasına dek, Türkiye lehindeki düşünce ve siyasi eylemleri nedeni ile cezalandırma yoluna gitmeyecek ve ayrıca genel bir af çıkaracaktır.

Tevfik Rüşdü Aras, antlaşmanın tasdiki nedeni ile 7 Haziran 1926'da yaptığı konuşmada şöyle diyordu¹²⁰:

“Sakit İmparatorluğun hal ve tanziminin neslimize tevdi ettiği birçok mesail-i azimeyi hayatiye milletimizin aleme destan olan mücadelesi sayesinde hüsnü halde intac edilirken milli inkılâbımızın semerat-ı zaferini biran evvel istihsal ve sulhu tehir etmemek için büyük bir kıyasette [anlayışlılık] halli tehir edilmiş olan bu iki meseleden başlıcası olan Türkiye ve Irak hududu işini artık bir şekli halle isal [vardırma, ulaştırma] zamanı hulûl etmiş bulunuyordu. Şarkı karpide başlıca kuvveti temsil eden Türkiye Cumhuriyeti'nin en esaslı mihriverî siyaseti mileli [uluslar] mütemeddine [medeni] arasında bir unsur intizam ve terakki olarak çalışmak olduğuna göre cihanın ve şarkı karibin sulh ve huzuru ve Irak'ın İstiklâl ve saadeti namına ve Büyük Britanya İmparatorluğu ile münasebetlerimizi normal bir hale getirmek için yegâne muallâk kalan bu arazi meselesinde fedakârlıklara katlandık.”

1926 tarihli Türk-İngiliz-Irak Sınır ve İyi Komşuluk Antlaşması, Türk-İngiliz ilişkilerinde duraksamaya neden oldu. Üç yıl devam eden, iki ülke arasındaki soğukluk, 1929 yılında İngiliz savaş gemilerinin ziyaret planlarına İstanbul'u da dahil etmelerine kadar sürdü. Bu ziyaret iki ülke arasındaki ilişkilerin yeniden işbirliğine dönüşmesinin

¹²⁰ Akşin, Atatürk'ün ..., s.130; Esmer, Siyasi ..., s.197.

başlangıcıdır. Aynı günlerde, Sovyet Dışişleri Bakan Yardımcısı Karahan'ın Ankara'ya gelmesi, Sovyetler Birliği'nin Türk-İngiliz yakınlaşmasından duyduğu rahatsızlığı göstermektedir¹²¹.

1930'lu yıllarda Türk-İngiliz ilişkileri önce İtalya'nın daha sonra da Almanya'nın Orta Doğu'da ekonomik ve siyasi egemenliklerini artırma çabalarının etkisi altında gelişti. İtalya'nın Türk topraklarında gözü olmadığını 1934 yılında resmi olarak dile getirmesine rağmen¹²² Habeşistan'a saldırarak Doğu Akdeniz üzerindeki emellerini açıkça ortaya koyması, Türkiye'yi kesin bir şekilde İngiltere'ye yaklaştırdı. Bu yakınlaşma Montrö Konferansı'nda daha da belirginleşti. Konferansta Türk tezini destekleyen İngiltere'nin korkusu konferans sonucunda istediğini elde edemeyecek bir Türkiye'nin Avrupa'nın revizyonist devletlerine katılmasıydı¹²³. Montrö Konferansı'ndan kısa bir süre sonra İngiltere kralı VIII.Edward'ın Türkiye'yi ziyareti, Avrupa'daki gelişmeler karşısında Türkiye ile İngiltere'nin birlikte hareket edeceklerinin bir başka kanıtıydı¹²⁴.

5. Türkiye-İtalya İlişkileri

Kurtuluş Savaşı döneminde İtalya, iç sorunları ve müteferrikleriyle olan ilişkileri sonucunda Türkiye ile iyi ilişkiler kuran ilk devlet olmuştur. Ancak, 1922 yılında, Mussoli'nin iktidara ulaşmasından sonra yeniden yayılma politikası güden bir ülke görünümünü veren İtalya lideri Mussolini'nin "*Büyük İtalya*" ve "*Bizim Deniz*" gibi kavramları sık sık kullanması Türkiye'de endişe uyandırıyordu. Musul sorununun yaşandığı günlerde İngiltere'yi destekleyen İtalya, Anadolu'ya asker çıkaracağını iddia edecek kadar ileri gitmişti. İngiltere ve Türkiye arasındaki görüşmeler sonucunda Musul sorununun çözülmesiyle, Türk-İngiliz ve Türk-Fransız ilişkilerinde olduğu gibi, Türk-İtalyan ilişkilerinde de belirgin bir gelişme görüldü¹²⁵. 1927 yılından itibaren Türkiye'nin Avrupa devletleri arasında öneminin artması Türkiye-İtalya ilişkilerinde de

¹²¹ Gönlübol-Sar, *Atatürk ...*, s.74.

¹²² Ömer Kürkçüoğlu, "Türk-İngiliz İlişkileri (1583-1984) (400.Yıl Dönümünde)", Başbakanlık Basın Enformasyon Genel Müdürlüğü, Ankara 1985, s.80.

¹²³ Gönlübol-Sar, *Atatürk ...*, s.128.

¹²⁴ Emekli Amiral Fahri Çokel, "VIII.Edward'ın Türkiye'yi ziyaret ve donanmanın Malta seyahati"; *Tarih ve Toplum*, Temmuz 1980, s.15-20.

¹²⁵ Uçarol, *Siyasi ...*, s.460.

kendini hissettirdi. Arnavutluk'a karşı işlediği politika yüzünden Yugoslavya ile ilişkileri gerginleşen İtalya Türkiye ile yakınlaşma gereği duydu. 26 Kasım 1926 tarihinde imzalanan İtalya-Arnavutluk Dostluk Güvenlik Paketi sonrasında Moskova'daki İtalyan Elçisi, Türkiye Büyükelçisine *"Bu Antlaşma'nın Arnavutluk'un toprak bütünlüğünü tasdike ait bir maddesi de olduğunu ve Türkiye kamuoyunda İtalya aleyhindeki tesirinde yavaş yavaş kaybolacağını ümid ettiğini"* söylüyordu¹²⁶. Doğu Akdeniz devletleriyle bir pakt oluşturmak arzusunda olan İtalya bu sistemin içinde Türkiye ve Yunanistan'ın da olmasını istiyordu. İtalya'yı, Türkiye ve Yunanistan'a yaklaştıran sebeplerden biri de, Fransa'nın öncülüğünde kurulan Küçük Antant'a karşı bir sistem oluşturabilmektir.

Musul sorununun çözülmesi sonrasında Türkiye, Avrupa ile olan ilişkilerini geliştirme çabasıındaydı. Türkiye'nin üzerinde istekleri olan İtalya ile dostluk kurması, toprak bütünlüğünü güvence altına alması bakımından da önemli idi. Türk-İtalyan yakınlaşmasındaki bir diğer etken de, Türkiye'nin bu dostluk sayesinde Sovyetler Birliği'nin etkisinden kurtulmayı amaçlamasıdır¹²⁷. Şu da belirtilmelidir ki; bu dönemde Sovyetler Birliği ve Yunanistan da İtalya ile dostluk antlaşmaları imzalamak istemektedirler¹²⁸.

Türkiye ve İtalya arasında kurulması düşünülen işbirliği için Tevfik Rüştü Aras ve Mussolini Milano'da bir görüşme yapmışlardır. Tevfik Rüştü Aras anılarında görüşme ile ilgili şu açıklamaları yapmaktadır¹²⁹:

"Birinci Milano mülakatı 1927'de Mösyö Mussolini ile oldu. Bu buluşmada ilk sözü; neden İtalya'yı tecride çalıştığımı sormak oldu. Sualini ancak izah ederse anlayabileceğimi ileri sürmem üzerine Yunanistan'a bitarafılık muahedesi teklif ettiğimizi haber aldığını söyledi. Derhal verdiğim tafsilat üzerine bu teklifimizin Yunan hükümetinin Türkiye'ye deniz silâhlarını karşılıklı tahdit etmek teklifinden doğduğunu anladı ve memnun göründü. Bunun üzerine Mussolini İtalya ile Türkiye ve Yunanistan arasında müşterek bir dostluk ve bitarafılık muahedesi yapılmasını ve böyle bir misaka

¹²⁶ Gürün, Savaşan ..., s.179.

¹²⁷ Gönlübol-Sar, Atatürk, ..., s.80.

¹²⁸ Akşin, Atatürk'ün ..., s.179-180.

¹²⁹ Aras, Görüşlerim-I, s.52.

bir müddet sonra Bulgaristan'ın da alınmasını teklif etti. Faşist lideri bizimle birlikte küçük itilâfa karşı cenup Balkanlarda muvazene kuracak bir tertip hazırlamak istiyordu. Bu maksadını kendisine bırakarak, komşularımızla iyi geçinmek siyasetimize uygun düşen teklifini iyi karşılamamak mümkün değildi. Cumhuriyet hükümeti düşünülen bu muahedelerin ayrı ayrı yapılmasını muvafık gördü. Netice öyle oldu. Yalnız Yunanistan'la Bulgaristan arasında böyle bir muahede, Bulgaristan'ın kabul etmemesi yüzünden yapılamadı.”

İtalya ile Türkiye arasındaki ekonomik ilişkiler gelişme gösterse de siyasi ilişkiler ancak 1928 yılında istenen düzeye ulaşabildi¹³⁰. Bu konudaki ilk belge, Tevfik Rüştü Aras ve Mussolini arasındaki görüşmeler sonrasında imzalanan Tarafsızlık, Uzlaşma ve Adli Tesviye Antlaşmasıdır. Buna göre; iki ülke arasında çıkacak uyuşmazlıkların uzlaştırma yöntemi ve o da yetmezse, yargısal çözüm yolu ile çözümlenmesi, Antlaşmanın yorumlanmasında ve uygulanmasında ortaya çıkacak uyuşmazlıkların La Haye Adalet Divanı'na götürüleceği ve Antlaşmanın, onay belgelerinin karşılıklı verilmesinden sona 5 yıllık bir süreyi kapsadığı öngörülmekteydi¹³¹.

Türkiye-İtalya Antlaşması ile ilgili İsmet İnönü 13 Eylül 1928'de şu açıklamayı yapmıştır¹³²:

“İtalya ile imzaladığımız hakem, ademi tecavüz ve bitarafılık muahedesi hususi takdirinize lâyıktır. Senelerden beri her iki memleket, aralarında sun'i olarak körüklenen, belki arzu edilen şüphe ve emniyetsizlik havasından ıstırap çektiler. Hakem ve ademi tecavüz muahedesi beynelmilel hava oyuncularının dillerindeki cazibeli yaygarayı düşürmekle belki onları meyyus etti. Fakat iki memleket için ve samimi sulh ve huzur taraftarları için hayırlı olduğuna şüphe yoktur. Büyük devlet recûlû Mösyö Mussolini'nin harekâtında ve sözlerindeki kuvvet ve doğruluk iki memleket münasebatının lâayık olduğu emniyet havasına kavuşmasına suhulet vermiştir.

¹³⁰ Armaoğlu, 20.Yüzyıl ..., s.327.

¹³¹ Soysal, Türkiye'nin ..., s.333; Gönlübol-Sar, Atatürk ..., s.81.

¹³² İsmet Paşa'nın Siyasi ve İctimai Nutukları, 1920-1933, Ankara 1933, s.195; Gönlübol-Sar, Atatürk ..., s.81-82

Muahedenin imzasından beri geçen zamanların emniyet ve dostluğu artırmakta devam ettiğini memnuniyetle söyleyebilirim.”

Türk-İtalyan Antlaşması'nın 29 Kasım 1928'de TBMM tarafından onaylanması sırasında Tevfik Rüştü Aras şu konuşmayı yapmıştır¹³³:

“Akdeniz'deki büyük komşumuzla aramızda imza edilen muahedeye gelince bu vesika eski dünyanın üç kıt'asını birbirine bağlayan büyük gölde ve bilhassa onun şark havzasında bir sulh ve muvazenet âmilidir. Cumhuriyet Hükümeti Türkiye ve İtalya arasındaki dostluk münasebatının karşılıklı iyi bir görüş ve anlayışla hakikî menfaatlerimize dayandığı kanaatındadır.

Bu muahede, şümül ve ehemmiyeti itibariyle yalnız iki devlete ait menfaatlere münhasır kalmıyacak, beynelmilel müsalemete de faydalı olacaktır.

Halk hükümeti, Faşist İtalya'nın ve onun güzide Reisi Hükümeti Sinyor Mussolini'nin kıymetli kabiliyet ve faaliyetini nasıl takdir ediyorsa, hiç şüphe etmem ki Faşist hükümeti de yakın şarkın başlıca bir kuvvetini temsil eden yeni Türkiye'nin dostluğundaki kıymet ve samimiyeti aynı suretle bilmektedir.”

Tevfik Rüştü Aras 1930 yılı Nisan ayında gerçekleştirdiği Roma ziyaretinde, Türk-İtalyan ilişkilerinden söz ederken, Türkiye'nin barış davasına bağlı olduğunu, Türk-İtalyan dostluğunun Akdeniz bölgesi ve Avrupa için büyük önem taşıdığını belirtiyordu¹³⁴.

Türkiye ile İtalya arasında imzalanan dostluk antlaşmasına rağmen ilişkilerin tamamıyla dostane devam ettiği söylenemez. İtalya'nın 1930'ların başından itibaren yayılmacı politikalarını şiddetlendirmesi, Türkiye'de İtalya'ya karşı yeniden güvensizlik duyulmasına neden oldu. Böylece iki devlet arasındaki ilişkiler bu tarihlerden itibaren zayıflamaya başladı¹³⁵.

İsmet İnönü ve Tevfik Rüştü Aras 1932 yılında Roma'yı ziyaret etti. Bu ziyaret Anadolu sahillerindeki bazı adalarla ilgili uyuşmazlığın giderilebilmesi sonrasında gerçekleştirildi. Ancak bu gelişme iki ülke ilişkilerinin yeniden dostane boyutlara

¹³³ Aras, Lozan'ın ..., s.59-60.

¹³⁴ Akşin, Atatürk'ün ..., s.220.

¹³⁵ Gönübol-Sar, Atatürk ..., s.82; Uçarol, Siyasi ..., s.461; Esmer, Siyasi ..., s.215.

ulaşmasına yetmedi. Mussolini 19 Mart 1934 tarihinde toplanan İkinci Beş Yıllık Faşist Kongresi'nde yaptığı bir konuşmada, İtalya'nın Türkiye'nin de üzerinde bulunduğu coğrafya ile ilgili emelleri olduğunu söylemekten çekinmemişti. İtalya resmi olarak Mussolini'nin konuşmasında Türkiye'yi hedef almadığını açıklasa da bu devlet Akdeniz güvenliği ve genel olarak Türkiye'nin deniz sınırları yönünden bir tehdit kaynağı olarak ortaya çıkıyordu¹³⁶.

Türkiye, bu İtalyan tehlikesini Milletler Cemiyeti, Sovyetler Birliği ve Balkan devletleriyle kurduğu dostluk politikasıyla aşmaya çalıştı. Gerçekte, Türkiye'nin 1930'ların başından itibaren kurulmasında önayak olduğu Balkan Antantı, bir bakıma İtalya'ya karşı bir tepkiydi¹³⁷. İtalya'nın, Balkan Antantı'nı nasıl değerlendirdiği, Tevfik Rüştü Aras'ın anılarına şöyle yansımıştır¹³⁸:

“İkinci Milâno mülakatı ise Mussolini'nin Hariciye Müsteşarı olan Mösyö Soviç ile yapıldı. Bu mülakatın 1935 senesinde olduğunu sanıyorum. Hatırimda kaldığına göre Almanya'nın mecburî askerlik ilân etmesi üzerine Fransa ve İngiltere Hariciye Nazırları, Mussolini'nin reisliği altında İtalya'da bir göl kasabasında toplanmışlardı. Milletler Cemiyeti konseyinin reisliği nöbeti bana geldiği cihetle bu üç büyük devletin müzakereleri neticesinden malûmat alarak konsey müzakerelerini ona göre idare etmek için Milano'ya uğramıştım. Balkan anlaşması da artık kurulmuş bulunuyordu. Balkanlı arkadaşlarım Balkan antantı ile İtalya arasında bir anlaşmaya varılmasının faydalı olacağını mülâhaza etmişlerdi. Bir taraftan yeni Cihan Harbi hazırlanırken, diğer taraftan sulh vesikaları modası da devam ediyordu. İtalya Hariciye Müsteşarına dört Balkan devleti namına İtalya ile bir dostluk vesikası imzalamaya arzu duyduğumuzu ifade ettim. İtalya hükümetinin sözcüsü; Türkiye, Yugoslavya ve Yunanistan'la hep birlikte böyle bir misakın imzasına hazır olduğunu, fakat bu misaka Romanya'nın dahil olmasını istemediğini hükümeti namına söyledi.

¹³⁶ Mussolini, Türkiye'nin Roma Büyükelçisine şunları söylemiştir: “Sizi samimiyetle ve katiyetle temin ederim ki nutkumda Türkiye'yi hiç kastetmedim ve bunu bir an bile düşünmedim. Bütün nutuk dikkatle okunduğu zaman maksadımın ne olduğu anlaşılabilir.” *Ayın Tarihi*, 1-31 Mayıs 1934, No.5, s.84; Gönübol-Sar, *Atatürk ...*, s.114.

¹³⁷ Gönübol-Sar, *Atatürk ...*, s.82.

¹³⁸ Tevfik Rüştü Aras, “İtalya'nın Balkanlardaki Rolü”, *Vatan*, 12 Nisan 1944; Aras, *Görüşlerim-I*, s.52-53.

İtalya bir defa daha Balkanlarda birlik istemediğini göstermiş oluyordu. İtalya ile her birimizin arasında zaten böyle birer vesika mevcut olduğu cihetle Balkan Antantı azaları hep birlikte olmadıkça yeni bir vesikanın Balkan Birliğini sakatlamaktan başka bir manaya gelmeyeceğini ve hususile Balkan Antantı içinde Lâtinlere en yakın olan bir memleket varsa onun da Romanya olduğunu söyleyerek Romanya'yı dahil etmek istememesindeki maksadı anlayamadığımı Mösyö Soviç'e ifade ettim. Buna karşı İtalya'nın Karadeniz işlerine karışmak istemediğini söylemekle maksadını izah etmiş oldu. Halbuki Bulgaristan ile ayrıca bir anlaşmaları vardı.”

İtalya'nın 3 Ekim 1935'de Habeşistan'a saldırması Türkiye'nin İngiltere ile işbirliği yapmasına neden oldu. Bu dönemde Milletler Cemiyeti'nin üyesi olan Türkiye'nin, İtalya'ya karşı Cemiyetin alacağı önlemlere katılması gerekiyordu. Bu amaçla yapılan TBMM oturumları da tartışmalara sahne oluyordu. Bir milletvekilinin İtalya'ya karşı alınacak tedbirlerde Türkiye'nin tarafsız kalıp kalmayacağını sorması üzerine Tevfik Rüştü Aras şöyle demiştir¹³⁹:

“Azasından olduğumuz Uluslar Sosyetesı, yakın malûmunuzdur ki, son aylarda İtalya-Habeş ihtilâfı ile uğraştı. Biz bu mesele ile ancak Milletler Cemiyeti kararlarının, bizi mecbur ettiği ölçüde iştigal ediyoruz, bunun dışında tam bir bitarafılığa riayet ederek karışmak istemiyoruz. İtalya ile münasebetlerimiz evvelki yıl, on sene uzatılan, bitarafılık ve dostluk muahedesi çerçevesi içindedir ve son zamanlarda daha iyileşmiştir. Hükümetimiz, kendisini ağır mesuliyetlerle karşı karşıya bulunduran bugünün vakıalarını bir taraftan İtalya ile iyi münasebetlerimizi, diğer taraftan Uluslar Sosyetesine karşı olan vazifelerimizi gözönünde tutarak dikkatle takip etmek mecburiyetindedir.”

Milletler Cemiyeti'nin aldığı ve İtalya'ya karşı önlemleri içeren karara katılan devletler, İngiltere'nin garantisi altında bu karara katılmışlardır. Akdeniz Paktı adıyla anılan bu garanti sistemiyle, Türkiye, İtalya'ya karşı İngiltere'ye bağlanmış; bu gelişme de Türk-İngiliz ilişkilerinde yeni bir dönemi başlatmıştır¹⁴⁰. Türkiye'nin, Milletler Cemiyeti'nin İtalya'ya karşı aldığı kararlara uyacağını açıklaması, Türk-İtalyan ticaret hacminde büyük düşüşe neden olsa da, Lozan Boğazlar Sözleşmesi'nin değiştirilmesi

¹³⁹ Gönlübol-Sar, Atatürk ..., s.114-115.

¹⁴⁰ Esmer, Siyasi ..., s.223; Armaoğlu, 20. Yüzyıl ..., s.341.

amacıyla 1936 yılında ilgili devletlere verilen notanın olumlu karşılanmasına neden olmuştur. Bu gelişme sonrasında Boğazları önceki yıllardaki gibi kullanamayacağını anlayan İtalya, Montrö Konferansı'na katılmasa da Türkiye, Yunanistan ve Yugoslavya'ya ayrı ayrı teminat vermiştir. İtalya'nın amacı Türkiye ile ilişkilerini olumlu bir çizgiye taşımak ve Boğazlardan istediği şekilde yararlanabilmektir¹⁴¹. Bu gelişmeler Tevfik Rüştü Aras'ın İtalya'yı ziyaret etmesiyle sonuçlandı. Görüşmeler sonrasında yayınlanan ortak bildiride, iki taraf arasında hiçbir uyuşmazlık bulunmadığı belirtiliyordu¹⁴².

2-3 Şubat 1937 tarihlerinde Milano'da yapılan, Tevfik Rüştü Aras-Kont Ciano görüşmesi Atatürk'ün Milli Dış Politikası adlı Kültür Bakanlığı yayınına şöyle yansımıştır¹⁴³:

“İki Bakanın gözlemlerine göre Avrupa'da şu sırada başlıca nazik ve tehlikeli mesele İspanya vaziyetidir. Mamafih tehlike biraz azalmış görünmektedir. En doğru hal çaresinin İspanya ile Alâkadar devletler arasında iyi bir anlaşma ile mümkün olabileceği hususunda iki Bakan mutabıktır. Kont Ciano, İspanya'da Üçüncü Enternasyonalin emrine rejiminin İspanya'dan kopmasının statükonun muhafazasına aykırı düşeceğini ve buna karşı koyacaklarını söylemiştir.

...

Aras, Türkiye'nin İngiltere ile anlaşması bulunmadığını, fakat fiilî dostluğun çok gelişmiş olduğunu belirterek, İngiltere Dışişleri Bakanı Eden'in, Gentleman Anlaşması'nın imzasından memnuniyetini ve bu anlaşmanın işbirliğine dönüşmesini ümid ettiğini Kont Ciano'ya bildirmesini kendisinden rica ettiğini açıklamış, Türkiye'nin, İngiltere-İtalya ilişkilerinin gelişmesinde mütevazî fakat olumlu bir irtibat unsuru olacağını kaydetmiştir. Aras, Türkiye-Rusya ilişkilerinin samimiyetinden bahsetmiş, statükoyu korumaya taraftar olduğumuz ve bu denizde (Karadeniz) herhangi bir yeni unsurun yerleşmesini arzu etmediğimizi söylemiştir. Kont Ciano bunu tabîi bulmuştur.”

¹⁴¹ Gönübol-Sar, *Atatürk ...*, s.116.

¹⁴² *Ayn Tarihi*, 1-28 Şubat 1937, No.39, s.75.

¹⁴³ *Atatürk'ün Milli Dış Politikası*, Cilt 2, s.361-373; Akşin, *Atatürk'ün ...*, s.510-511.

Aras-Ciano görüşmesi sonrasında, İtalya, Türkiye'yi İtalyan-Alman ittifakına dahil etmek istese de bu isteğini gerçekleştirememiştir. Türkiye, 10 Eylül 1937'de İtalya'ya karşı önlemler almak amacıyla toplanan Nyon Konferansı'nda, Fransa ve İngiltere'yi destekleyerek statükocu devletlerin yanında yer aldığını bir kez daha ilân etmiştir¹⁴⁴.

6. Türkiye-Almanya İlişkileri

1933 yılında Hitler'in iktidara gelmesinden sonra silâhlanmaya ve revizyonist politikalar üretmeye başlayan Almanya, Avrupa politikasında önemli yer tutmaya başlamıştır. 1920'li yıllar başında Almanya ile Türkiye arasındaki en önemli gelişme Tevfik Rüştü Aras'ın 20-25 Nisan 1929 tarihlerinde gerçekleştirdiği Berlin ziyaretidir¹⁴⁵.

Tevfik Rüştü Aras bu ziyaret sırasında Alman Dışişleri Bakanı Stresemann ile bir görüşme yapmıştır. Görüşmede ele alınan konular İtalya, Milletler Cemiyeti ve Balkanlar idi. Tevfik Rüştü Aras konuşmasına, Türkiye'de o tarihte bir tasfiye sürecinin yaşandığını belirterek başlamıştır. Aras'a göre bu tasfiye sürecinde Türkiye, Suriye, İran, Afganistan gibi ülkelerle anlaşabilmiştir. Ayrıca, Tevfik Rüştü Aras, ülkenin Avrupa'da en çok Balkanlar'daki gelişmelerle Almanya'yı izlediğini de ifade etmiştir¹⁴⁶.

Türk-Alman ilişkilerinde 1930'lu yılların başlangıcının önemli yeri vardır. Bu tarihlerde Türkiye'nin ekonomik kalkınmasını gerçekleştirmek için çaba sarfetmeye başlaması, Almanya'da Hitler'in iktidara gelmesiyle aynı döneme rastlar. Türkiye'nin bu dönemde dış finansmana ihtiyaç duyması, Alman firmalarında da kredi alınmasına ve iki ülke ticaret hacminin artmasına neden olmuştur¹⁴⁷.

Almanya'nın Türkiye'ye karşı uyguladığı politika Avrupa'da egemenliği ele geçirme ve son olarak da dünya egemenliğine ulaşma savaşının bir gereğidir¹⁴⁸.

¹⁴⁴ Gönlübol-Sar, *Atatürk ...*, s.117.

¹⁴⁵ Gürün, *Şavaşan ...*, s.672.

¹⁴⁶ Cemil Koçak, *Türk Alman İlişkileri (1923-1939)*, TTK. Basımevi, Ankara 1991, s.33-34.

¹⁴⁷ Gönlübol-Sar, *Atatürk ...*, s.118.

¹⁴⁸ Johannes Glasneck, *Türkiye'de Faşist Alman Propagandası*, Onur Yayınları, Ankara, tarihsiz, s.9.

1936 yılından itibaren Almanya'nın Türkiye üzerinde kurmaya çalıştığı ve ekonomik egemenlik daha da belirginleşti. Almanya'nın amacı, Türkiye'yi, İngiltere ve Sovyetler Birliği'nden uzaklaştırarak, revizyonist gruba yeni bir üye kazandırabilmektir. Montrö'de, Lozan Boğazlar rejiminin Türkiye lehine değiştirilmesi ile bölgede Türkiye'nin önemi artmıştı¹⁴⁹. Almanya görüşmeler öncesinde Boğazlarla ilgili rejimin değiştirilmesine karşı çıkmamakla beraber, 20 Temmuz 1936'da, antlaşmanın imzalanmasından sonra, hoşnutsuzluğunu açıkça dile getirdi. Bunun nedeni, Sovyet donanmasının Boğazlardan geçişine kısıtlama getirilmemiş olması idi¹⁵⁰.

Almanya, kendisi için olumsuz bir gelişme olan Montreux Konferansı sonrasında, Türkiye'ye konferans hükümlerinin uygulanmasıyla ilgili bir teklifte bulunsa da Türkiye diğer Âkitlerin olurlarını almadan böyle bir antlaşmayı yapamayacağını, fakat tek taraflı bir demeç ile Montreux hükümlerinin Almanya'ya da teşmil edilebileceğini bildirdi¹⁵¹.

Alman Dışişleri Bakanlığı Ekonomik Politika Dairesi Müdür Yardımcısı'nın Berlin'de yapılan Türk-Alman ticaret görüşmelerine ilişkin yayınladığı 29 Haziran 1938 tarihli memorandum, Almanya'nın Türkiye üzerindeki ekonomik baskısına bir örnektir. Memorandumun konu ile ilgili ifadeleri şöyledir¹⁵²:

“Ekonomik sonuçlarından başka, görüşmeler siyasi bir önem de taşımaktadır. Türkiye'nin bize eskisinden daha kuvvetli iktisadi bağlarla bağlanması gerekmektedir. Çünkü İngiltere son zamanlarda özellikle iktisadi alanda Almanya'nın Türkiye üzerindeki etkisini ortadan kaldırmak için gittikçe artan bir çaba sarfetmektedir. Bizim Türkiye'nin dış ticaretindeki hissemiz halen % 40-50 oranında olduğuna göre, Türkiye ile Almanya'nın ticareti artırıldığı takdirde Türkiye iktisadi bakımdan Almanya'ya gittikçe daha fazla tâbi olacaktır.”

7. Türkiye ve Milletler Cemiyeti

¹⁴⁹ Glasneck, *Türkiye'de Faşist ...*, s.21.

¹⁵⁰ Gürün, *Savaşın ...*, s.674.

¹⁵¹ Gönlübol-Sar, *Atatürk ...*, s.120.

¹⁵² Koçak, *Türk-Alman ...*, s.195.

Birinci Dünya Savaşı'nın bitiminde barış koşullarını belirlemek amacıyla toplanan Paris Barış Konferansı'nda barış ve uluslararası güvenin devamını sağlamak amacıyla Milletler Cemiyeti adını taşıyacak bir kuruluşun temelleri atıldı. Gerçekte bu işlevdeki bir örgütün kurulma düşüncesi 19.yy.'a dayanmaktadır. Birinci Dünya Savaşı içinde ABD Başkanı Wilson'un yayınladığı 14 esas ile yeniden gündeme gelen proje, Paris Barış Konferansı ile yaşama geçirilebildi. 10 Ocak 1920'de kurulan Milletler Cemiyeti'nin merkezi Cenevre idi¹⁵³. Wilson prensipleri ile Milletler Cemiyeti'nin kuruluşunda önemli etkisi olan ABD, Senatosu'nun savaş sonrası barış antlaşmalarını onaylamaması nedeni ile Cemiyete üye olamadı. Kuruluşunda Cemiyetin asıl üyeleri Birinci Dünya Savaşı'nın galip devletleri idi. İkinci Dünya Savaşı'na kadar geçen sürede ise Milletler Cemiyeti Genel Kurulu'nca uygun bulunan devletler Cemiyete üye olabildiler¹⁵⁴. Milletler Cemiyeti'nin kuruluşu sonrasında devletler arasında çözülemeyen problemlerin çatışmaya dönüşmesini engellemek amacıyla, Cemiyete bağlı olarak La Haye uluslararası adalet divanı kuruldu. Böylece Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra uluslararası ilişkilerde önemli rol oynayacak geniş kapsamlı bir örgüt kurulmuş oldu¹⁵⁵.

Türkiye'nin milletlerarası işbirliği çabalarına katılması, 1928'de Silahsızlanma Konferansı'nın hazırlık komisyonu çalışmalarına davet edilmesiyle başlamıştır. Bu komisyona Türkiye'yi davet eden ülke Sovyetler Birliği'dir. Sovyetler Birliği Hariciye Komiseri Litvinof "*Türkiye Cumhuriyeti'nin dünya siyasetinde oynamakta olduğu mühim rol ve coğrafya vaziyetine binaen*" gerekçesiyle Türkiye'nin de davet edilmesini istemiş ve bu teklifin kabulüyle Türkiye, Cenevre'deki görüşmelere davet edilmiştir¹⁵⁶. Türkiye komisyon çalışmalarında Sovyetler'in bütün silahları kaldırılması teklifini Tefvik Rüştü Aras'ın şu konuşması ile ilan etmiştir¹⁵⁷:

¹⁵³ Uçarol, *Siyasi ...*, s.422.

¹⁵⁴ Mehmet Gönlübol, *Milletlerarası Siyasi Teşkilatlanma*, Ankara 1968, s.71-72; Esmer, *Siyasi ...*, s.558-559.

¹⁵⁵ Uçarol, *Siyasi...*, s.423.

¹⁵⁶ Esmer, *Siyasi ...*, s.203.

¹⁵⁷ Aras, *Lozan'ın ...*, s.53.

“Birçok hatiplerin yapmış oldukları tenkidata rağmen Rus projesinin dikkatle tetkiki lüzumuna münker olan beyanatlarına bakılırsa dermeyer ettiğim mütaleattan esaslı bir surette ayrılmakta olduklarını zannetmiyorum. Rus projesinin ihzari komisyon tarafından kaleme alınan proje ile aynı zamanda münakaşa edilmesinin faydalı olacağı mütaleasındayım.”

1930 yılına doğru Avrupa’da görülmeye başlanan gruplaşma hareketi uluslararası barış ve güvenliğin tehlikede olduğunun göstergesiydi. Bu dönemde Lozan’dan kalan sorunlarını statüko’yu koruyarak çözmeye çalışan Türkiye’ye batılı devletler yeniden ilgi göstermeye başladılar. 1930 yılında Fransız Dışişleri Bakanı Aristide Briand tarafından ortaya atılan Avrupa Birliği projesinde Türkiye ve Sovyetler Birliği’ne yer verilmemesi sonrasında oluşan tepki bu ilgiye verilecek en iyi örnektir¹⁵⁸.

Fransız Dışişleri Bakanı Briand, Avrupa Birliği projesinde Türkiye’ye yer vermemiş olmasına rağmen, Türkiye Briand-Kellog Paktı ve Silahsızlanma Konferansı çalışmalarıyla uluslararası işbirliğine aktif olarak katılmış. Bu gelişmeler Türkiye’nin Milletler Cemiyetine gireceğinin göstergesiydi. Türkiye Milletler Cemiyeti’ne girmek için acele etmemiştir. Bunun nedeni Cemiyetin Musul sorununda İngiltere’nin etkisinde kalarak Türkiye aleyhine bir karar vermesi ve Sovyetler Birliği’nin Cemiyete karşı duyduğu güvensizliktir¹⁵⁹.

Türkiye’nin Milletler Cemiyeti ile ilgili çekinceleri, Tevfik Rüştü Aras’ın TBMM’de yaptığı konuşmada şöyle dile getirilmiştir¹⁶⁰:

“Cemiyeti Akvam fikri Türkiye Cumhuriyeti’nin ve Türk İnkılabı’nın pek hoşlandığı fikirdir. Adeta kendi fikrimizdir diyebiliriz. Bir de o fikri tatbik için yapılan bir müessese vardır. Fikir ile müesseseden ayrı ayrı bahsedişim tatbikat ile nazariyat arasındaki mesafeyi işaret içindir. Yoksa bu müesseseye karşı da çok muhabbetli ve dostane hareket ediyoruz. Birçok noktalarda beraber, bir hava içinde bir muhit dahilinde çalışıyoruz. Böyle iken niçin girmedik?... Ancak o müessesenin bugünkü şekliyle bizim inkılabımızdan yani müsavi muamele ve hukuk hakkındaki haklı zihniyetimizden doğan

¹⁵⁸ Gönübol-Sar, *Atatürk ...*, s.95.

¹⁵⁹ Armaoğlu, *Yirminci Yüzyıl ...*, s.336; Uçarol, *Siyasi ...*, s.465.

¹⁶⁰ TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt: 3, s.133.

bu müşkülü iyi bir surette halledebileceğimiz gün bu teşekküle girebilmemiz mümkün olacaktır.”

Aras'ın konuşmasından da anlaşıldığı gibi Türkiye prensip olarak Cemiyete girmeyi benimsemişti. Ancak, Türkiye Milletler Cemiyeti'ne üye olurken daimi üyeliğe sahip olmak istiyordu¹⁶¹. Milletler Cemiyeti'nde daimi üyelik *Büyük Devletler*'e veriliyordu. Türkiye'nin böyle bir istekte bulunması, henüz Cemiyete katılmak istemiyor olmasıyla açıklanabilir¹⁶².

Türkiye Milletler Cemiyetine üye olurken başvuru yapmak yerine, Cemiyetin davetini beklediğini ilave etmiştir. Türkiye'nin Milletler Cemiyetine üyeliği şu gelişmelerin sonucudur¹⁶³.

Milletler Cemiyeti Genel Kurul toplantısında İspanyol delegesi 21 delege ile Türkiye'nin Cemiyete üye olmasını teklif eden bir davet hazırlamıştır. Teklifin Genel Kurul'da kabul edilmesiyle durum, Bern'deki Türkiye Büyükelçiliği aracılığı ile Dışişleri Bakanlığı'na bildirilmiştir. TBMM'de yapılan görüşmeler sonrasında, Türkiye, Tevfik Rüştü Aras'ın Milletler Cemiyeti Genel Sekreterliği'ne hitaben yazdığı şu yazı ile Milletler Cemiyeti üyeliğini kabul etmiştir¹⁶⁴:

“Genel Kurul namına göndermiş olduğunuz davete cevaben Türkiye Cumhuriyeti'nin Milletler Cemiyeti'ne üye olmaya hazır olduğunu ve Türkiye'nin Akvam Cemiyeti üyesi olmayan devletlerle bağitlamış olduğu antlaşmalarda dahil olmak üzere üzerine almış olduğu borçların Akvam Cemiyeti üyesi ödevleriyle asla uzlaştırılması gayri kabil olmadığını bildirmekle şereflenirim.”

Milletler Cemiyeti Genel Kurulu 18 Temmuz 1932 tarihinde yaptığı toplantıda Türkiye'yi üyeliğe kabul etti¹⁶⁵. Türkiye'den sonra SSCB'de 1934 yılında Milletler Cemiyeti'ne girerek statüko'cu devletler grubuna katıldı. Türkiye'nin Milletler

¹⁶¹ *Cumhuriyetin İlk Onyılı* ..., s.290.

¹⁶² Gönübol-Sar, *Atatürk* ..., s.97. SSCB ile imzalanan 17 Aralık 1929 tarihli protokol gereği taraf devletlerden biri komşularını ilgilendiren siyasi taahhütlere girmeden önce diğerinin olurlu almalıydı. Bu nedenle Türkiye 1932'de Milletler Cemiyeti'ne girerken Sovyetler Birliği ile yaptığı görüşmelerin sonucunu beklemiştir.

¹⁶³ Gürün, *Savaşan* ..., s.363; Atatürk'ün Milli Dış Politikası, Cilt: 2, s.216.

¹⁶⁴ Akşin, *Atatürk'ün* ..., s.174.

¹⁶⁵ Soysal, *Türkiye'nin* ..., s.400; Gürün, *Savaşan* ..., s.363; Gönübol-Sar, *Atatürk* ..., s.99.

Cemiyeti'ne görmesi Atatürk dönemi dış politikasının şu özelliklerini ortaya çıkarmaktadır¹⁶⁶:

- 1- Türkiye, Sovyetlerle çok sıkı ilişki içinde olmasına rağmen Milletler Cemiyeti'ne girerek, Türk dış politikasının bağımsızlığını kanıtlamıştır.
- 2- Milletler Cemiyeti'ne giriş sürecinde Rus elçiliğine bir nota verilmiş ve notada Türkiye'nin Türk-Sovyet dostluğuna verdiği önem belirtilmiştir.

Tevfik Rüştü Aras anılarında Milletler Cemiyeti ile ilgili şu saptamalarda bulunmaktadır¹⁶⁷:

“Büyük akışın istikametini büyük milletlerin intihap edecekleri yol tayin edecekti. Dünya durumunu buna göre inceliyor ve ona göre tedbirlerimizi düşünüyor ve alıyorduk. Eğer büyük milletler, ihtilaflarını yahut davalarını kuvvetle halletmek yoluna girerlerse bundan çıkacak dünya yangınlarından kendimizi mümkün olduğu kadar korumak, dünya işbirliğine giderse bütün varlığımızla bu yola girenlere iltihak etmek başlıca emelimizdi. Yakın komşularımızın hepsile bu maksatla işbirliği yapmayı; en iyi çare olarak mütalaa ediyorduk.

Birinci Cihan Muharebesinden sonra kurulan Milletler Cemiyeti müessesesi, bütün eksikleriyle beraber ikinci yol için bir nevi başlangıç sayılabilirdi. Vakıa bu müessese, bu ihtiyacı duyan insanlığa karşı bir taraftan ümit vermek, diğer taraftan da Birinci Cihan Muharebesi sulhile elde edilen sakat müvazene ve ahengi sathi tamirlerle muhafaza etmek emelile tertiplenmişti. Bununla beraber bu müesseseye bütün milletler, hele Sovyetler Rusyasile Birleşik Amerika Cumhuriyetleri de girerlerse müessesenin ihtiyaca uygun bir iyileşme göstereceğini de kuvvetle biliyorduk. İşte bu ümitle 18 Temmuz 1932 tarihinde bu müesseseye girdik.

Orada mütevazı bir derecede olmakla beraber, hem kendimize, hem de insanlık dünyasına hizmet edebileceğimizi gördük, girdiğimize asla nedamet getirmedik. Hususile büyük komşumuz ve dostumuz Sovyetler Rusyasının da biraz sonra bu müesseseye girmesi hareketimizdeki isabeti gösterdi. Zaten buraya onunla anlaşarak girmiştik.”

¹⁶⁶ Akşin, Atatürk'ün ..., s.176.

¹⁶⁷ Tevfik Rüştü Aras, Görüşlerim-I, s.129-130.

8. Türkiye ve Balkan Devletleri İlişkileri

İçinde bulunduğu coğrafyada Lozan Antlaşması sonrasında barışın oluşturulabilmesi için çaba sarfeden Türkiye, Balkan Devletleri ile de iyi ilişkiler kurma yoluna gitmişti. Uzun süredir kesik olan Türk-Balkan devletleri ilişkilerinin yeniden amaçlanan düzeye ulaşabilmesi için bir dizi antlaşma imzalandı. Bunlar: 15 Aralık 1923 tarihinde Arnavutluk ile, 18 Ekim 1925 tarihinde Bulgaristan ile, 28 Ekim 1925 tarihinde Yugoslavya ile imzalanan dostluk antlaşmalarıydı¹⁶⁸.

Türkiye Balkan Devletleri ile ilişkilerini dostluk esasına göre düzenlemeye çalışırken, 1920'li yıllarda gerçekleşen Locarno Anlaşması, Briand-Kellog Paktı, Litvinof Protokolü gibi gelişmeler, 19. yy. boyunca ve 20. yy.'ın ilk çeyreğinde uluslararası ilişkilerdeki büyük çatışmaların merkezi olan Balkanlardaki ülkeleri kendi aralarındaki ilişkileri gözden geçirmeye zorladı¹⁶⁹. Balkan devletleri arasındaki yakınlaşma Yunanistan Başbakanı Papanastasiu tarafından Atina'da 6-10 Eylül 1929 tarihinde toplanan Evrensel Barış Kongresi'nde Balkan Birliği projesinin ortaya atılması ile sonuçlandı¹⁷⁰.

Balkan Devletleri arasındaki yakınlaşmaya paralel olarak Birinci Balkan Konferansı Türkiye, Yunanistan, Arnavutluk, Yugoslavya, Romanya ve Bulgaristan'ın katılımı ile 5 Ekim 1930 tarihinde Atina'da toplandı. Birinci Balkan Konferansı'nda alınan kararlar şunlardı¹⁷¹:

1- Balkan Devletleri arasında her yıl Dışişleri Bakanları düzeyinde bir toplantı yapmak,

¹⁶⁸ Gönübol-Sar, *Atatürk ...*, s.99; Uçarol, *Siyasi ...*, s.466.

¹⁶⁹ Akşin, *Atatürk'ün ...*, s.259.

¹⁷⁰ Tevfik Rüştü Aras, Yunanistan Başbakanı Papanastasiu'yu şöyle tanıtmaktadır: "Balkan Antlaşmasına yol açacak olan Türk-Yunan dostluğu üzerinde teferruatlı ve ciddi konuşmayı Başvekil Papanastasyo ile yaptım. Geniş bilgili ve idealist olan bu zat konuşmalarında dileklerini o kadar ileri götürüyordu ki ... Balkanların Washington'u Batı Trakya olur diyordu. Filhakika bu zat ömrünün sonuna kadar bütün gayretini Balkan Birliğine hasretti." Aras, *Görüşlerim-II*, s.186.

¹⁷¹ Mehmet Gönübol – Cem Sar, *Olaylarla Türk Dış Politikası, 1919-1990*, Siyasal Kitabevi Ankara 1993, s.99.

2- İçinde savaşın yasaklanması uyuşmazlıkların barış yoluyla çözülmesi ve bir tecavüz halinde karşılıklı yardımlarda bulunulması hakkında hükümler bulunacak bir Balkan Paktı hazırlamak,

3- Daimi bir örgüt kurarak, Balkan ulusları arasında ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasi alanlarda yakınlaşmayı sağlayarak Balkan Birliği'nin kurulmasını sağlamak.

Birinci Balkan Konferansı'nda Türkiye'yi temsil eden Tevfik Rüştü Aras konferansla ilgili açıklamalarında Balkan devletleri arasındaki dostluğun sadece Balkan barışına değil, Avrupa'nın genel barışına katkısı bulunacağını, bu sebeple Balkan barışına sonuna kadar taraftar olduğunu belirttikten sonra şöyle devam etmiştir¹⁷².

“Diğer taraftan, gayeleri bilhassa sulhun takviyesi ve bu suretle Avrupanın Cenubu Şarkisinde bulunan milletlerin refah ve terakkisinin temini olduğu malum iken, teşekkülü mutasavver [tasarlanmış, düşünülmüş] İttihadın doğrudan doğruya komşusu olan (mesela: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri, İtalya, Macaristan yahut hayır, Fransa, İngiltere, Almanya gibi, bir devletin aleyhinde olduğu zannını verecek evsafi [sıfatı] bulunmamak için, bu sulhcu arzunun vazıhan [açık olarak] izhar [meydana çıkarma] edilmesi iktiza [gerekme] eder. Bundan maada büyük devletlere karşı olan münasebatın da Balkan İttihadının onlardan herhangi birisini diğerleri aleyhine tercih etmekten içtinap [sakinme] ederek sırf müsacat prensibinden mülhem olması lazımdır... Nihayet böyle bir anlaşmaya ön ayak olmak Yunanistan'ın her nokta-i nazardan lazım gelen evsafi haiz olduğunu gösterdiğini ve böyle bir eserin tahakkuku uğruna Türk Milletinin rey ve müzaheretini [koruma] esirgemeyeceğini ilave etmek istiyorum.”

Birinci Balkan Konferansı ile Balkan devletleri aralarındaki sorunları kendi aralarında çözebileceklerini anlamışlardı. Birinci Balkan Konferansı'nın sağladığı iyimser havanın etkisi ile İkinci Balkan Konferansı 20-26 Ekim 1931 tarihleri arasında İstanbul'da toplandı. Konferansın toplandığı dönemde aralarındaki sorunları tasfiye etmiş olan Türkiye ve Yunanistan'ın amacı anti-revizyonist politikalarının gereği olarak Balkanlarda statükonun devamıydı. Ancak bir Balkan devleti olan Bulgaristan'ın revizyonist politikalar üretmesi İkinci Balkan Konferansı'nda Balkan Birliği için gerekli

¹⁷² **Ayın Tarihi**, Birinci Kanun 1930, Cilt: 23-24, S.79-81, s.6763-6767.

kararlar alınmasını engelledi. Bununla birlikte Konferans sırasında Balkan devletleri ekonomik, kültürel ve teknik konularda işbirliği yapma kararı aldılar¹⁷³.

Tevfik Rüştü Aras, katılan üyelere hitaben yaptığı konuşmada, konferansın Balkan Birliği'nin kurulması için basamak olduğunu, toplantının bir Balkanlı ve Avrupalı sıfatı ile değil, aynı zamanda bir insan sıfatıyla da alkışlanması gerektiğini belirtti¹⁷⁴. İkinci Balkan Konferansı'nın kapanış toplantısında yaptığı konuşmada Balkan devletlerini ayrı adlar taşıyor olmalarına rağmen kardeş kavimler olarak niteleyen Atatürk, Türkiye Cumhuriyeti'nin imparatorluk mirasından vazgeçtiğini özellikle vurgulamıştı¹⁷⁵.

Üçüncü Balkan Konferansı 23-26 Ekim 1932'de Bükreş'te toplandı. Konferansın öncelikli amacı Balkan devletlerinin kendi aralarındaki anlaşmazlıklarını barışçı yollardan çözmeleri amacıyla bir saldırmazlık anlaşmasının imzalanabilmesi idi. Ancak, Bulgaristan'ın azınlık sorunun kendi isteği doğrultusunda çözümlenmediği gerekçesiyle konferansı terk etmesi bu anlaşmanın imzasını engelledi. Diğer 5 devlet ise siyasî konulara girmeksizin, Balkan devletleri arasında işbirliğini artırmak amacıyla Balkan Ticaret ve Sanayi Odası, Balkan İşçi Bürosu ve Posta Birliği gibi kurumları oluşturdu¹⁷⁶.

Balkan Birliği yolunda atılan en önemli adım, Dördüncü Balkan Konferansı'nın toplanmasından iki ay önce Yunan Başbakanı Çaldaris ile Dışişleri Bakanı Maximos'un Türkiye'ye yaptıkları ziyarette atılmıştır. Bu ziyaret sırasında 14 Eylül 1933'de Türkiye ile Yunanistan arasında Antant Kordiyal Paktı imzalandı. Bu antlaşmanın maddeleri şöyle idi¹⁷⁷:

- 1- Türkiye ve Yunanistan ortak sınırlarının dokunulmazlığını karşılıklı güvence altına alırlar,
- 2- Bağlı Yüksek Taraflar, uluslararası nitelikte olup kendilerini ilgilendiren tüm sorunlarda önceden danışmada bulunmağı, anlaşma ve işbirliği

¹⁷³ Hatipoğlu, *Yakın Tarihte ...*, s.164; Gönlübol-Sar, *Atatürk ...*, s.101.

¹⁷⁴ Aras, *Lozan'ın ...*, s.133-134.

¹⁷⁵ Atatürk'ün Milli Dış Politikası, s.75; Atatürk'ün Söylevi ve Demeçleri, Cilt: 2, s.305-307.

¹⁷⁶ Armaoğlu, *20 Yüzyıl ...*, s.338; Gürün, *Savaşın ...*, s.325.

¹⁷⁷ Soysal, *Türkiye'nin ...*, s.435.

politikalarının genel doğrultusuna ve karşılıklı ortak çıkarlarına uygun bulurlar,

- 3- Türkiye ve Yunanistan, temsil durumu sınırlı olan tüm uluslararası toplantılarda birbirlerini temsil edebilirler.

Türkiye ile Yunanistan arasında imzalanan bu antlaşma hakkında Tefik Rüştü Aras, Yunanistan'ın *Elleffiros Antrapas* gazetesi muhabiriyle yaptığı röportajda, iki ülke arasında gümrük birliğinin amaçlandığını ve zaman içerisinde Türkiye ile Yunanistan arasındaki sınırların yalnız idari mahiyette kalacağını, uygulamada ise sınırların ortak olacağını belirtti¹⁷⁸.

Bu anlaşma ile Yunanistan Bulgaristan'a karşı Türkiye'nin desteğini sağladı. Trakya'da, Türk-Yunan ortak sınırında statükoyu güvence altına alan antlaşma 1934 tarihli Balkan Paketi'nin da temelini oluşturacak ve onun birinci maddesinde "... *Tüm Balkan sınırlarının güvenliğinin karşılıklı olarak güvence altına alınması*" yolundaki anlatımına örnek olacaktır¹⁷⁹. Türk-Yunan anlaşması Bulgaristan'da tepkiyle karşılandı. Bunun nedeni de anlaşmanın birinci maddesi ile Türkiye'nin, Yunanistan sınırlarının dokunulmazlığı ile ilgili teminat vermesiydi. Bulgaristan'ın bu maddenin kendisine karşı kullanılabileceğini düşünme nedeni, Yunanistan'la olan sınır anlaşmazlığı idi¹⁸⁰. Bulgaristan'ın tepkisini gidermek ve bu devleti de Pakta dahil edebilmek amacıyla Başbakan İsmet İnönü ve Dışişleri Bakanı Tefik Rüştü Aras 20 Eylül 1933 tarihinde Sofya'ya gitti¹⁸¹. Bu ziyarette Bulgaristan'ı Türk-Yunan Paketi'ne dahil etmek mümkün olmasa da bu devlete 14 Eylül Paketi'nin hiçbir ülkenin aleyhine olmadığı, 1929 tarihli Türk-Bulgar Tarafsızlık, Uzlaşma ve Hakem Antlaşması'nın uzatılması ile kanıtlandı¹⁸².

İnönü ve Aras yurda döndükleri tarih olan 25 Eylül 1933'de Yunanistan'ın eski Başbakanı Venizelos'u karşıladılar. 26 Eylül'de Atatürk, İnönü, Venizelos ve Aras'ın katılımı ile bir toplantı yapıldı. Bu toplantıda Venizelos, Arnavutluk haricindeki diğer beş Balkan devletinin katılımı ile gerçekleştirecek Balkan birliğinin yararından bahsederken Bulgaristan'ın katılmak istememesi durumunda bu devletin gelecekte

¹⁷⁸ *Cumhuriyet*, 19 Eylül 1933.

¹⁷⁹ Soysal, *Türkiye'nin ...*, s.433; Hatipoğlu, *Yakın Tarihte ...*, s.168.

¹⁸⁰ Gönlübol-Sar, *Atatürk ...*, s.102.

¹⁸¹ *Cumhuriyet*, 20 Eylül 1933.

Birliğe katılımının sağlanabileceğini belirtti. Atatürk ise toplantı sırasında Balkan Birliği için öncelikle SSCB'nin olurunun alınması gerektiğini dile getirdi¹⁸³.

Venizelos'un Türkiye ziyaretinden bir süre sonra önemli diplomatik gelişmeler yaşandı. Bunlar, 17 Ekim 1933 tarihli Türkiye-Romanya¹⁸⁴ ve 27 Kasım 1933 tarihli Türkiye-Yugoslavya¹⁸⁵ Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşmaları idi. Türkiye ile Balkan devletleri arasındaki ilişkilerde görülen gelişmeler sonrasında Bulgaristan'a da sözkonusu işbirliğine katılması için çağrıda bulunuldu. Bulgaristan'ın bu çağrıya olumlu yanıt verebilmesi için Yugoslavya ve Romanya'dan bu devletin lehine tavizler istenmiş olmasına rağmen, Bulgaristan Dörtlü Pakt'a girmek istemedi. Bu gelişmeler Tevfik Rüştü Aras'ın anılarına şöyle yansımıştır¹⁸⁶:

“Türkiye ve Yunanistan için başlıbaşına muvaffakiyet sayıfası ve benzeri devletleri için iyi bir örnek teşkil eden Türkiye-Yunanistan Antlaşması'ndan sonra da, Türkiye ve Yunan hudutlarını[n] emniyeti için iki devlet arasında yapılan taahhüde iştirak etmesinin Bulgaristan'dan da rica ettik. Bulgar hükümeti muvafakat etmedi. Bununla beraber Bulgaristan'la dostane münasebetlerimizi devam ettirmekte kusur etmedik.”

Bu günlerde *Akşam* gazetesinde bir açıklaması yayınlanan Tevfik Rüştü Aras, dünya barışının bölgesel paktlar ile sağlanabileceğini belirterek, Balkan Antantı'nın bu amaç için bir başlangıç olduğunu ifade ediyordu¹⁸⁷. Bulgaristan'ın uzlaşmaz tutumu karşısında Türkiye, Yunanistan, Romanya ve Yugoslavya temsilcileri¹⁸⁸, 1934 yılı Şubat ayı başlarında Belgrat'ta toplandı¹⁸⁹. Toplantının amacı Balkan Antantı tasarısını hazırlamaktı. Sonuçta, Balkan Antantı Antlaşması 9 Şubat 1934'de Atina'da imzalandı¹⁹⁰. Bu antlaşmaya göre¹⁹¹:

¹⁸² Esmer, *Siyasi ...*, s.213.

¹⁸³ Gürün, *Savaşın ...*, s.325; Toplantının tutanakları Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras tarafından yazılmıştır. Atatürk'ün Milli Dış Politikası, Cilt: 2, s.221-224.

¹⁸⁴ Soysal, *Türkiye'nin ...*, s.437; Esmer, *Siyasi ...*, s.213.

¹⁸⁵ Esmer, *Siyasi ...*, s.214.

¹⁸⁶ Aras, *Görüşlerim-I*, s.48.

¹⁸⁷ *Akşam*, 23 Kanun-u Sani, 1934.

¹⁸⁸ Türkiye'yi Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras temsil ediyordu.

¹⁸⁹ *Cumhuriyet*, 5 Şubat 1934.

¹⁹⁰ *Cumhuriyet*, 10 Şubat 1934.

- 1- Türkiye-Yunanistan-Yugoslavya ve Romanya kendilerine ait Balkan sınırlarının güvenliğini karşılıklı olarak garanti ediyorlardı.
- 2- Taraflar bu anlaşmayı imzalamamış olan herhangi bir Balkan ülkesine karşı birbirine önceden haber vermeden siyasi hiçbir harekette bulunmamayı ve siyasi hiçbir yükümlülük altına girmemeyi garanti etmekteydi.
- 3- Antlaşma, her Balkan ülkesine açıktı.

Kabul edilen maddelerden de anlaşılacağı gibi Balkan Antantı'nda imzası bulunan dört devlet Balkanlardaki sınırlarını korumayı, statükoyu değiştirmek isteyen devletlerle mücadeleyi amaçlıyorlardı. Kendisine karşı önlem alınan devlet ise Ege Denizi'ne açılabilmek ve Romanya'dan Dobruca'yı alabilmek isteyen Bulgaristan'dı. Bu bağlamda Antant ortak savunmayı amaçlayan bir nitelikte görünüyordu. Balkan Antantı'na bağlı olarak gizli bir protokol de imza edildi. Buna göre anlaşmaya katılan devletlerden biri Balkan devleti olmayan bir devletin saldırısına uğrar ve bu saldırgan ülkeye bir başka Balkan devleti yardım ederse, Balkan Antantı üyesi olan saldırgan devlete karşı birlikte hareket edilecekti. Bununla birlikte Türkiye, Rusya ile Yunanistan ise İtalya ile bir çatışmaya girmeyeceğini ifade ederek kabul edilen maddeye çekincelerini ekledi¹⁹². Bu dönemde Türkiye için en büyük tehlike Balkanlarda ve Doğu Akdeniz'de emelleri bulunan ve sahip olduğu On İki Ada ile Türkiye'nin komşusu olan İtalya idi. Türkiye Balkan Antantı ile Balkanlarda statükonun devamını sağlamayı ve Balkan devletleri dışından gelebilecek tehlikeleri önlemeyi amaçlıyordu¹⁹³.

Tevfik Rüştü Aras, anlaşmanın imzası sonrasında Atina'da yaptığı konuşmada Balkan Paketi ile ilgili şu açıklamayı yaptı¹⁹⁴:

“Bana göre, galip olan fikir birkaç kelime ile şu şekilde ifade edilebilir: Ait bulunduğumuz cemiyetin hukukunu en büyük mukaddesatımız bilerek muhafaza ve müdafaa etmek, aynı kuvvet ve kanaatle diğerlerinin meşru varlığına hürmet etmek bana kalırsa her münevver cemiyetin benimsediği veya benimsemesi icap eden bir mütearefedir [bilinen, bilinir].

¹⁹¹ Cumhuriyet'in İlk On Yılı, s.340.

¹⁹² Armaoğlu, 20. Yüzyıl ..., s.339-340.

¹⁹³ Uçarol, Siyasi ..., s.468; Gönlübol-Sar, Atatürk ..., s.105.

¹⁹⁴ Aras, Lozan'ın ..., s.211.

Balkan Antantı, kuruluşunu takip eden yıllarda bazı başarılı sonuçlar aldı. Antant üyesi devletlerin 1935'de İtalya'nın Habeşistan'a saldırması üzerine Milletler Cemiyeti'nin İtalya'ya karşı aldığı önlemlere katılması ve 1936 Montreux Konferansı'nda, Boğazlarda geçerli olan statükonun Türkiye leyine değiştirilmesi sürecinde Türk tezinin desteklenmesi bu başarılarla örnek olarak verilebilir. Ancak, başarısı üye devletlerin Balkanların dışından gelecek tehlikelere karşı göstereceği direnme isteğine bağlı olan Balkan Antantı 1936 yılından itibaren zayıflamaya başladı. Bu tarihten itibaren Avrupa'nın gelişmiş ülkelerinin iktisadi ve siyasi yayılma politikaları Balkan Antantı'nın çözülüşünü beraberinde getirdi¹⁹⁵. Tefik Rüştü Aras'ın anılarında Balkan Antantı'nın dağılışı süreci şöyle verilmiştir¹⁹⁶:

“Ufukta beliren İkinci Dünya Savaşı tehlikesi önünde Balkan Antantı devletleri eski birliklerini koruyamadılar. Dış politikada işbirliği mazide kaldı. Faşist İtalya'nın anarşi olduğu vesilesiyle Arnavutluğa müdahalesi karşısında hareketsiz kalan Balkan Antantı fiili alanda dağılmış oldu. Çok yazık oldu Balkanlara”.

9. Türkiye ve Doğulu Devletler İlişkileri

Milli Mücadele'de, Misak-ı Milli'nin amacı Osmanlı Devleti'nin son bulması ile ulusal bir devlet kurmaktır. Türk Devriminin bu özelliği ile imparatorluk amacını taşıyor olması, Türkiye'nin Doğulu devletlerle ilişkilerini olumlu etkiliyordu. Çünkü, Osmanlı Devleti'nin hüküm sürdüğü coğrafyada kurulan yeni Türkiye devleti, Arap devletleri üzerinde iddialar üretmiyordu. Arap devletleriyle arasında iyi dostluk ilişkilerini engelleyecek herhangi bir sorunu bulunmayan Türkiye'nin, Afganistan ve İran ile de önemli bir çıkar çatışması bulunmuyordu¹⁹⁷. Ancak, 1924 yılında hilâfetin kaldırılmasının İran'da tepki ile karşılanması Türk-İran ilişkilerinin gelişmesini bir süre engelledi. Hilâfetin kaldırılması sonrasında Türk-İran ilişkilerinde görülen soğuma, Musul sorununun Türkiye'yi meşgul ettiği dönemde Türkiye'nin İran sınırında yaşanan çatışmalarla gerginliğe dönüştü¹⁹⁸. Türkiye ve İran arasındaki görüşmeler sonrasında,

¹⁹⁵ Gönlübol-Sar, *Atatürk'ün ...*, s.106; Armaoğlu, *20 Yüzyıl ...*, s.340.

¹⁹⁶ Aras, *Görüşlerim-II*, s.192.

¹⁹⁷ Gönlübol-Sar, *Atatürk...*, s.87.

¹⁹⁸ Ahmet Özgiray, “İngiliz Belgeleri Işığında Türk-İran Siyasi İlişkileri (1920-1938), *Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2000, s.298.

Tahran'da sınır sorunlarına son vermek ve iki memleket arasındaki ilişkileri geliştirmek amacı ile 22 Nisan 1926'da Dostluk ve Güvenlik Antlaşması imzalandı¹⁹⁹. Antlaşmanın 6. Maddesine göre *Tarafeyn-i Akidiyen hudut mintikaları ahalisinin huzur ve emniyetlerini temin edebilmek maksadıyla hududa civar arazide bulunan aşiretlerin ihdas edegelmekte oldukları iki memleketin asayişini muhil ef'ali mücrimaneye ve tertibata nihayet vermek için bilcümle tedabir-i lâzimiye ittihaz edeceklerdir. Bu tedabir tarafeyn hükümetlerince ayrı ayrı veya lüzumuna kail oldukları takdirde müştereken ittihaz olunacaktır.*" Birinci maddeye göre ise antlaşma ile iki devlet arasında dostluk esas tutulacaktı. İki devletin birbirlerine karşı saldırgan bir tutum sergilemeyeceği ve taraflardan biri tecavüze uğrarsa diğerinin tarafsız kalacağı esasları, 1926 tarihli Türk-İran Antlaşması'nın temelini oluşturmaktadır²⁰⁰. Bu esaslar Türk-İran Dostluk ve Güvenlik Antlaşması'nın, 17 Aralık 1925 tarihli Türk-Sovyet Antlaşması'nın paralelinde gündeme geldiğini kanıtlamaktadır. İki ülke arasında karşılıklı güvenin sağlanması amacıyla böyle bir antlaşma imza edilmiş olmasına rağmen sınır sorunu halledilememiş, sınırda görülen ayaklanmalara katılan kişilerin İran'a geçişi, bu devlet tarafından engellenmemiştir²⁰¹. Bu olumsuz gelişmeleri ortadan kaldırmak amacıyla 1928 yılı boyunca görüşmeler devam etti. Görüşmeler, 1926 Antlaşması'na ek olarak düşünülen bir protokolün Tahran'da 15 Haziran 1928'de imza edilmesiyle sonuçlandı. Buna göre, herhangi bir üçüncü devlet, taraflardan birine saldırırsa, Türkiye ya da İran savaşı engellemek amacıyla çaba sarf edecekti. Ayrıca, bu protokol ile iki ülke arasındaki ticaret hacminin geliştirilmesi de karara bağlandı²⁰². Türkiye ile İran arasındaki sınır antlaşmazlığı kesin olarak, 23 Ocak 1932'de, Tahran'da imzalanan Türk-İran Sınır Hattının Tayini ve Uzlaşma, Adli Tesfiye ve Hakemlik antlaşmalarıyla çözüldü²⁰³.

1934 yılında İran Şahı'nın Türkiye ziyareti iki ülke arasındaki ilişkilerin sorunsuz bir dönemde olduğunun göstergesiydi²⁰⁴. 1930'ların ortalarından itibaren,

¹⁹⁹ Cumhuriyetin İlk On Yılı..., s.43-44.

²⁰⁰ Gönlübol-Sar, Atatürk..., s.90.

²⁰¹ Gürün, Savaşan..., s.167.

²⁰² Özgiray, "İngiliz Belgeleri....", s.300.

²⁰³ Cumhuriyetin İlk On Yılı, s.57-59; Esmer, Siyasi..., s.206; Gönlübol-Sar, Atatürk..., s.90.

²⁰⁴ Özgiray, "İngiliz Belgeleri ...", s.305.

İtalya'nın Habeşistan'ı işgali ve Doğu Akdeniz'deki emellerini açıkça dile getirmekte çekinmemesi, Türkiye'yi bir yandan İngiltere ile olan ilişkilerinde yakınlaşmaya yöneltirken, diğer yandan da Orta Doğu devletleriyle ittifak arayışlarına itmiştir. Türkiye'nin endişelerini Orta Doğu'daki diğer devletler de paylaşıyordu. İtalya'nın bölgedeki emelleri Orta Doğu ülkelerinin kendi aralarındaki sorunları çözüme kavuşturma isteği duymalarını sağladı. Buna paralel olarak İran-Afganistan ve İran-Irak sınır anlaşmazlıkları, Türkiye'nin de arabuluculuğu ile çözümlendi. Bu gelişmeler Orta Doğu bölgesini, Avrupa ile kıyaslayınca bir barış bölgesi haline getirdi. 1937 yılı Haziran ayında Tevfik Rüştü Aras'ın başkanlığında bir Türk heyetinin yaptığı Bağdat ziyareti, Orta Doğu'da bir paktın hazırlanmakta olduğunu ortaya koydu. Irak Dışişleri Bakanı Türk heyetinin ziyareti sırasında verdiği demeçte şunları söylüyordu²⁰⁵:

“Bu ziyaretler memleketlerimiz arasında mevcut olan dostluk münasebetlerine tekabül etmekte ve iki milletin devlet adamlarının buluşmaları bu münasebetleri barış ve iki ülkenin refah ve saadeti uğrunda bir kat daha geliştirmektedir.”

Türkiye'nin doğusunda bulunan devletlerle dostluk ilişkilerini gittikçe geliştirmesi, Türkiye-İngiltere-Irak arasında 1926'da imzalanmış Sınır ve İyi Komşuluk İlişkileri Antlaşması'nın, Türkiye ile Irak arasında notalar verilerek süresinin uzatılması ile sonuçlanmıştır. İran Şahı'nın Türkiye ziyareti bölge ülkeleri arasındaki yakınlaşmanın bir diğer örneğidir²⁰⁶. Bu gelişmeler sonrasında; Türkiye, İran, Afganistan ve Irak arasında, adını imzalandığı sarayın adından alan Sadabad Paktı imzalandı. Çok taraflı ve bölgesel bir antlaşma olan Sadabad Paktı, dört devlet arasında içişlerine müdahaleyi yasaklayan, sınırlarının dokunulmazlığını, uluslararası anlaşmazlık olursa aralarında görüşmeyi öngören bir belge idi²⁰⁷. Bu antlaşma ile taraflar birbirine saldırıdan, kışkırtmalardan kaçınmağı ve bölgede barışı korumak üzere, aralarında danışmalar yapılmasını kabulleniyorlardı. Bu pakt savunma amaçlı bir pakt olmasından çok saldırmazlık ve iyi komşuluk ilişkilerini öngörmektedir²⁰⁸.

²⁰⁵ Akşin, *Atatürk'ün...*, s.198.

²⁰⁶ Mahmut Goloğlu, *Tek Partili Cumhuriyet (1931-1935)*, Ankara 1974, s.283.

²⁰⁷ Akşin, *Atatürk'ün...*, s.198.

²⁰⁸ Soysal, *Türkiye'nin...*, s.582.

Türkiye'yi Tevfik Rüştü Aras'ın temsil ettiği Sadabad Paktı ile şu hükümler kabul edildi²⁰⁹:

1- Bağlıklı Yüksek Taraflar, birbirlerinin içişlerine her türlü müdahaleden kesinlikle çekinme siyaseti izlemeyi yükümlenirler,

2- Bağlıklı Yüksek Taraflar, ortak sınırlarının dokunulmazlığına saygılı olmayı yükümlenirler,

3- Bağlıklı Yüksek Taraflar, ortak çıkarlarını ilgilendiren uluslararası nitelikteki her türlü uyuşmazlıklarda, birbirleriyle danışmalarda bulunmak konusunda anlaşmışlardır,

4-Bağlıklı Yüksek Taraflardan her biri, hiçbir durumda, gerek yalnız olarak, gerek bir ya da birkaç devletle birlikte, içlerinden herhangi birine karşı hiçbir saldırı eylemine başvurmamayı yükümlenir,

5- Bağlıklı Yüksek Taraflardan biri, bu antlaşmanın 4. Maddesinin bozulduğu ya da bozulmak üzere olduğu kanısına varırsa, sorunu gecikmeksizin Milletler Cemiyeti'ne sunacaktır,

6-Eğer Bağlıklı Yüksek Taraflardan biri, bir üçüncü devlete karşı saldırıya geçerse, öteki Bağlıklı Yüksek Taraf, bir ön bildiride bulunmaksızın, işbu Antlaşmaya, saldırganıyla ilgili olarak son verebilecektir,

7- Bağlıklı Yüksek Taraflardan her biri, kendi sınırları içinde öteki Bağlıklı Tarafların Kurumlarını yıkmak, düzen ve güvenliğini sarsmak yada hükümet rejimini bozmak amacıyla silahlı çeteler, birlikler ya da örgütlerin kurulmasını engellemeyi yükümlenir,

8- Bağlıklı Yüksek Taraflar, kendi aralarında çıkabilecek, nitelik ve kaynağı ne olursa olsun, tüm uyuşmazlıklarının çözülmesi olanağının ancak barışçı yollardan aranması gerektiğini 27 Ağustos 1928 tarihli Savaşın Vazgeçilmesi Antlaşması ile zaten kabul etmiş olduklarından, o hükmü doğrulayacak, bu konuda kendi aralarında ortaya konulmuş ya da konulacak yöntemlere başvuracaklarını açıklarlar,

²⁰⁹ Cumhuriyetin İlk On Yılı, s.153-154.

9- İşbu antlaşmanın maddesi, Milletler Cemiyeti Yasası uyarınca, Bağlı Yüksek Taraflardan herbirisince üstlenilen yükümlülükleri, her ne konuda olursa olsun, kısıtlar nitelikte sayılamaz.

10- Fransızca ve dört örnek olarak yazılan ve birer örneği Bağlı Yüksek Taraflarca alınmış olduğu doğrulanan işbu antlaşma beş yıl süre için yapılmıştır.

Tevfik Rüştü Aras 11 Temmuz 1937'de yaptığı Sadabad Paktı ile ilgili konuşmasında şunları söylemiştir²¹⁰:

“İmza ettiğimiz pakt, aynı mahiyette diğer taahhütlere inzıam eden ve sulh davasına müessir [iz bırakan] bir yardım teşkil eden basit mıntıkavî bir anlaşma mıdır? Buna sadece evet cevabı verilemez. Vakıa paktın metni, buna iştirak edenlere kendilerini alâkadar eden meseleler karşısındaki hattı hareketlerini tanzim için ancak bir istişare taahhüdünü tazammum [içine alan] eylemektedir. Paktta ne karşılıklı yardım, ne de askerî bir taahhüt zikredilmiş değildir. Hatta diyebilirim ki, muhteviyatı bakımından bu pakt Milletler Cemiyeti paktının öngördüğü bölgesel anlaşmaların en basitidir. Eğer tahlilimizi burada kesecek olursak paktın barış davasının mütevazi bir yardımcısı olduğunu ve daha çok mühimlerine bir ek teşkil ettiğini müşahede ederiz. Bu pakt Türkiye'ye ne getirdi? Pakt piskolojik bakımdan gözlerimizde büyük bir değer kazanmaktadır. Gerçekte imza olayını saran hava, anlaşmanın tahakkuk ettirilmesi şartları ve milletlerimiz arasındaki güven, inanış ve birlikte dostça yaşama duyguları gözönüne alınırsa bu değer kendiliğinden belli olur.”

Tevfik Rüştü Aras Atatürk dönemi dış politikası hakkında da şu açıklamaları yapmıştır²¹¹:

“Dünyanın bu bölgesinde biz kardeşliğe inanmış bulunuyoruz... Biz evrensel bir dostluk ve sevgi siyaseti güdüyoruz... Bizim için tek amaç barıştır. Barış bizim için bir vasıta değil bir hedeftir. Eğer biz kuvvetli olmak istiyorsak bu hem kendimiz için hem de başkaları için zayıflıktan nefret ettiğimizdendir. Eğer harpten öğreniyorsak bu, herhalde ondan korktuğumuzdan değil, belki hiçbir meselenin harp yolu ile hal ve tesfiye edilemeyeceğine inandığımızdandır. Harbi sükûnetle ve hafiflikle derpiş

²¹⁰ **Ayın Tarihi**, 1-30 Temmuz 1937, No:44, s.73.

²¹¹ **Akşin, Atatürk'ün...**, s.195.

edemeyiz. Çünkü onun ne zaman başladığını bilirse de ne vakit son bulacağını bilemeyiz. Biz ordularımızı derin sevgiyle severiz, yalnız güvenliğimizin en mükemmel teminatı oldukları için değil, fakat disiplin, fedakarlık ve yurtseverlik örnekleri olduğu için de. Kuvvetler arasındaki oran değişmez olunca beşeriyet kuvvetlerinin tedricen sınırlandırılmasını kabul edince, traktörlerimizi top bataryalarını sökerek tarlalarımıza iadede ve topraklarımızı da eriterek çok daha yararlı araçlar yapmakta bizler başta geleceğiz. Herkes barış davasıyla meşgul oluyor. Milletlerin çoğunluğu uluslararası barışı sağlam esaslar üzerine oturtmak tedbirlerini araştırıyor. Biz barış davasının samimi ve sadık hadimleriyiz. Biz uluslararası barışı korumak için bizzat kendi vasıtalarımızla çalışıyoruz. Biz memleketlerimizin selamet ve menfaatini barışta buluyoruz ve uluslararası barışın, hatta sınırlarımızdan çok uzak yerlerde de bozulmasını kendi menfaatlerimize uygun görmüyoruz. Biz güvenliğimizi başka devletler arasındaki ihtilaflarda aramıyoruz. Milletler topluluğu içinde kuvvetli millet olarak yapmakta olduğumuz çalışmalarda siyasetimize hâkim olan mütalaalar, belgeler işte bunlardır.”

Sadabad Paktı anti-revizyonist devletler, özellikle İngiltere tarafından memnuniyetle karşılandı²¹². Tevfik Rüştü Aras, Türkiye’ye döndükten sonra verdiği bir açıklamada “*Batı Asya’yı artık bir kardeşler vatanı haline koyan dostumuz Sovyet Rusya’nın ve öteki dostumuz İngiltere’nin rızalarıyla hatta yardımlarıyla vücuda gelen bu muazzam eser*” cümlesini dile getirdiğine göre, paktın hazırlık aşamasında S.S.C.B. ve İngiltere gelişmelerden Türkiye tarafından haberdar edilmişlerdir²¹³. Böylece Türkiye, Batıda Balkan Antantı ve Sadabad Paktı’nın kurulmasıyla her iki bölgede de barışı sağlayacak bir güvenlik şeridi kurmuş oldu. Ancak Türkiye’nin amacı bununla da yetinmeyerek bu paktın sınırlarını genişletmekti. Bu düşüncenin gereği olarak Arap ülkelerinin de Sadabad Paktı’na katılması için çalışıldı. Tevfik Rüştü Aras bu konudaki konuşmasında “*Komşu ve dost Irak’ın bu paktta yer alması paktı imzalayan devletlerle Arap devletleri arasında yeni bir köprü olacaktır*” diyordu²¹⁴.

²¹² Gönübol-Sar, *Atatürk...*, s.110.

²¹³ Akşin, *Atatürk’ün...*, s.201.

²¹⁴ Uçarol, *Siyasi...*, s.398.

10. Boğazlar Sorunu ve Montreux Sözleşmesi

Lozan Barış Antlaşması'nın imzalandığı 24 Temmuz 1923'de Boğazlarla ilgili ayrı bir sözleşme yapılmıştı. Sözleşmede, bir tarafta Türkiye yer alırken, diğer tarafta, İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya, Bulgaristan, Romanya, Sovyetler Birliği ve Yugoslavya yer almaktaydı. Buna göre; Boğazlardan serbest geçişin güvenliğini sağlamak amacıyla, Çanakkale ve İstanbul Boğazlarının her iki kıyıları ile, Marmara Denizi'ndeki adalar askersiz hale getirilmiş, bu bölgelerde tahkimat yapmak ve asker bulundurmak yasaklanmıştı. Girişilebilecek saldırılara karşı bölgenin güvenliği Milletler Cemiyeti tarafından sağlanacaktı. Ayrıca, statünün yürütülmesini kontrol için bir Türk delege başkanlığında, sözleşmeye katılan devletlerin temsilcilerinden oluşan bir Boğazlar Komisyonu kurulmuştu²¹⁵.

Türkiye, Boğazlar üzerindeki egemenliğini sınırlayan bu sözleşmeyi Lozan Konferansı'nın imza edildiği günlerin koşulları altında kabul etmişti. Lozan Antlaşması'nın imzası sırasında, dünya barışının Milletler Cemiyeti'nin çabalarıyla sağlanabileceği düşünülüyordu. Ancak, Silahsızlanma Konferansları olumlu bir sonuç vermemiş, Milletler Cemiyeti'nin güvenlik sistemi Japonya ve Almanya gibi saldırgan devletlerin politikaları karşısında zayıflamıştı²¹⁶.

Bu gelişmeler karşısında Türkiye de Locarno Antlaşması sürecinde kabul edilen Boğazlar Sözleşmesi ile hakkının korunamayacağını anladığından, statünün değiştirilmesini arzu etmeye başladı. Türkiye, Boğazlar Sözleşmesi'nin değiştirilmesini *Rebus sic Stantibus* prensibine, yani *şartlar değişince kaideler değişir* prensibine dayandırıyordu²¹⁷. Japonya'nın Mançurya'yı işgal etmesi karşısında Milletler Cemiyeti'nin yetersizliğini anlayan Türkiye, 24 Mart 1933 tarihinde gerçekleşen Silahların Azaltılması ve Sınırlandırılması Konferansı'nda ilk kez Boğazlar statüsünün değiştirilmesini talep etti. Tefik Rüştü Aras, aynı zamanda başkanlığını yürüttüğü

²¹⁵ Akşin, *Atatürk'ün ...*, s.283; Soysal, *Türkiye'nin ...*, s.140-151; Armaoğlu, *20. Yüzyıl ...*, s.343.

²¹⁶ Uçarol, *Siyasi ...*, s.469; Gönlübol-Sar, *Atatürk ...*, s.125.

²¹⁷ Gürün, *Türk-Sovyet ...*, s.148.

konferansta, Türkiye'nin Boğazlar rejiminde değişikliği arzu ettiğini belirten şu konuşmayı yaptı²¹⁸:

“Bilindiği üzere Lozan Antlaşması bazı askeri hükümleri kapsamaktadır. Bu hükümler bizim milli topraklarımızdan bir kısmının savunulmasına engel olmaktadır. Bu sınırlayıcı hükümler iki bölgede uygulanıyor. Bu bölgelerden biri olan Trakya’da sözkonusu sınırlamalar, sınır komşusu üç devlet arasında karşılıklı bir takım vecibeler doğurmaktadır. İkinci bölge olan Boğazlarda ise durum böyle değildir. Buradaki sınırlayıcı hükümler eşitliğe aykırı bir nitelik gösteriyor. Gerçekten Boğazlar Bölgesinde yalnız askerlikten sıyrılmış yerler bulundurmakla kalınmamakta fakat savunma hakkı da engellenmektedir. Bu bağlayıcı askeri hükümlere karşılık, Locarno niteliğinde, teminat da yoktur ve böylece durum açıkça Türkiye aleyhinde ve eşitliğe aykırı bulunmaktadır.

Bundan da kötüsü bu eşitliğe aykırılık, Lozan Antlaşması’nın bağtlandığı sıralarda mevcut olan şartların kökünden değişmiş olduğu bir zamanda uygulanmaktadır. Şurasını bilhassa belirtmek isterim ki Boğazlar statüsünün değiştirilmesini gerektiren iki büyük sebep vardır: Bunlardan birincisi Türkiye’nin kendi savunmasını sağlama zorunluluğu, öteki de, içten gelen bir samimiyet ve sadakatle genel barışın güçlendirilmesine çaba harcayan Türkiye’nin eşitliğe aykırı bir muameleye maruz kalmasının haklı olmayacağıdır. 1919 Paris Barış Antlaşmalarının askeri hükümlerinin de değiştirilmesi kabil değildir. Türkiye barış ve güvenliği sağlayacak her türlü taahhütleri almaya hazırdır...”

Boğazların silahsızlandırılmasıyla ilgili hükümlerin iptal edilmesini içeren Türkiye’nin isteği silahsızlanma sorunuyla bağdaşmadığı gerekçesiyle kabul edilmedi²¹⁹. Türkiye’nin Boğazlarla ilgili istekleri Avrupa basınında SSCB’nin etkisine bağlanıyordu²²⁰. Tefik Rüşti Aras Echo De Paris gazetesine verdiği açıklamada bu iddiaları, Türk-Sovyet ilişkilerinin karşılıklı çıkarlar doğrultusunda geliştiğini,

²¹⁸ Akşin, Atatürk’ün ..., s.285-286.

²¹⁹ Uçarol, Siyasi ..., s.469.

²²⁰ Milliyet, 2 Haziran 1934.

Türkiye'nin yalnızca savunma gereksinimini düşündüğünü, uluslararası ilişkilerdeki amaçlarının karşılıklı eşitlik olduğunu dile getirerek yanıtlamıştır²²¹.

Milletler Cemiyeti yaptırımlarının etkili olmadığını anlaşılması, Avrupa'nın revizyonist devletlerinden Almanya'nın da harekete geçmesiyle uluslararası ilişkilerde görülen bozulmanın artması Türkiye'nin bu konu üzerine daha çok eğilmesine neden oldu. Almanya'nın Versailles Antlaşması'nın askeri hükümlerini tanımadığını açıklaması üzerine, Milletler Cemiyeti Konseyi, Almanya'nın yol açtığı sorunları görüşmek üzere olağanüstü toplandı. Milletler Cemiyeti'nin 17 Nisan 1935 tarihli oturumunda bir konuşma yapan Tevfik Rüştü Aras, Türkiye'nin Boğazlar statüsünün değiştirilmesi isteğinde olduğunu bir kez daha dile getirdi²²². Aras'ın konuşmasında dikkati çeken diğer husus, uluslararası alandaki değişikliklerin, Boğazlar statüsündeki değişiklikleri de beraberinde getirdiğini belirtmesidir²²³.

Türkiye'nin bu dönemde Boğazlar statüsündeki değişiklik isteklerinin en önemli nedeni, Balkan Paktı sonrasında İtalya'nın izlediği yayılma politikalarıdır. İtalya'nın bu dönemde Oniki Ada'yı silahsızlandırması Türkiye'nin tepkisini de beraberinde getiriyor ve İsmet İnönü, Cenevre'de bulunan Tevfik Rüştü Aras'a gönderdiği 22 Eylül 1935 tarihli telgrafta yer alan "*Adalarda ardı ardası kesilmeyen faaliyetleri sükunetle seyretmek güçtür*" cümlesiyle Türk hükümetinin kararlılığını belirtiyordu²²⁴.

Tevfik Rüştü Aras, Milletler Cemiyeti Genel Kurulu'nun 14 Eylül 1935 tarihli toplantısında Trakya'dan bahsederken bunun üç komşu devleti ilgilendirdiğini, fakat Boğazların aynı durumda olmadığını belirttikten sonra konuşmasına, "ona ait olan askeri hükümler Türkiye'nin sahil muhafazası hakkında ve memleketimizin boğazlarla ayrılmış olan iki bölgesi arasında geçiş ve tarım işlerine ağır zararlar getirmektedir. Bu hal mevzubahis hükümlerin husule gelmiş olmasına rağmen, bu gün devam etmektedir"²²⁵.

²²¹ Cumhuriyet, 27 Haziran 1934.

²²² Montreux Boğazlar Konferansı, Tutanaklar-Belgeler, (Çev: Seha L. Meray, Osman Olcay), Ankara, 1976, s.2.

²²³ Feridun Cemal Erkin, Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi, Ankara, 1968, s.64.

²²⁴ Gürün, Savaşın ..., s.467.

²²⁵ Esmer, Siyasi ..., s.225; Erkin, Türk-Sovyet ..., s.64.

Birinci ve İkinci Dünya Savaşları arasında görülen revizyonist politikaların dünya barışını tehdit ettiği dönemde Türkiye barışçı bir yol izleyerek, 11 Nisan 1936 tarihinde Lozan Boğazlar Sözleşmesi'nde imzası olan İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya, Bulgaristan, Yunanistan ve Romanya ile Lozan'da Boğazlarla ilgili oturumlara katılmış olmalarına rağmen sözleşmeye imza koymayan SSCB ile Yugoslavya'ya birer nota göndererek Boğazlar rejiminin yeniden düzenlenmesi için bir konferans düzenlenmesini talep etmiştir²²⁶. Tevfik Rüştü Aras anılarında Türkiye'nin Boğazlarla ilgili girişimi hakkında şu bilgileri vermektedir²²⁷:

“Artık kati teşebbüse girmek için Başvekilimle mutabık olduk. Bunun üzerine meseleyi Ebedi Şefimiz Atatürk'e açarak emir ve muvakatlerini rica ettim. Sözlerimi tamamen dinledikten ve kısa bir müddet düşündükten sonra bana dedi ki :

- Biz böyle bir adım attıktan sonra bir daha dönemeyiz. Bu yüzden çok acı akıbetler de çıkabilir. Millet o vakit senin kafanı koparır, fakat faydası olmaz. Bunun için git, tekrar düşün. Eğer en küçük bir tereddüdün varsa bu teşebbüsten bana tekrar bahsetme, ben de seni böyle bir teklifte bulunmamış sayarım.

Emrine itaatle bahsi burada kestim ve meseleyi tekrar Başvekilime arz ettim. Teşebbüse girişilmesi hususunda Başvekilimizle tamamen mutabıktık. Ertesi günü yine Ebedi Şefimize gittim. Bu teşebbüsün kati zamanı geldiğine kanaatim olduğunu ve Başvekilime meseleyi tekrar açtığımı ve kendisinin böyle bir teşebbüse girişmesine muvafakat ettiğini ifade edince dedi ki:

-Kanaatinizin kati olduğunu gördüm. Benim gözüme göre de Avrupa durumu böyle bir teşebbüs için müsaittir. Git, keyfiyeti hükümete aç ve benim de muvafık bulunduğumu söyle. Bu işte behemahal muvaffık olacağız.

Cumhuriyet hükümeti, bir nota ile alakalı devletlerin Boğazlar mukavelesini tekrar incelemek için bir konferansa davet edilmesine karar verdi.”

Türkiye'nin notası, İngiltere başta olmak üzere, taraf devletlerce olumlu karşılandı. Şimdiye kadar Türkiye'nin Boğazlar rejiminin yeniden gündeme getirilmesi istekleri karşısında kayıtsız kalan İngiltere, İtalya'nın Habeşistan'a saldırısı karşısında

²²⁶ **Aynı Tarihi**, 1-30 Nisan 1936, Sayı: 29, s.47-50; **Montreux ve Savaş Öncesi Yıllar**, s.21-24.

²²⁷ **Aras, Görüşlerim-I**, s.126-127.

Akdeniz’de Boğazlara egemen bir Türkiye’ye taraftar olmuştu²²⁸. S.S.C.B’nin Türkiye’yi desteklemesi ise Karadeniz’de Sovyet egemenliğinin devamı ve Sovyet donanmasının Boğazlarda rahat hareket etmesini istemesiyle açıklanabilir²²⁹. Fransa ise bu dönemde S.S.C.B ile iyi ilişkiler kurmak istediğinden Türk notasına olumlu yanıt verdi. Balkan devletlerinin de olumlu karşıladığı notaya, İtalya, Milletler Cemiyeti’nin kendisine karşı aldığı tavır nedeniyle olumsuz yanıt verdi²³⁰. Görüldüğü gibi Lozan Konferansı’nda imzalanan Boğazlar Sözleşmesi’nde imzası olan devletlerden yalnızca İtalya, Türk notasına karşı olumsuz bir tavır sergilemiştir. Bunun nedeni Milletler Cemiyeti’nin İtalya’ya karşı aldığı önlemlere Türkiye’nin de katılmış olmasıdır.

Boğazlar rejiminin değiştirilmesini isteyen Türk notasının ilgili devletlere gönderilmesi sonrasında Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Numan Menemencioğlu toplanması istenen konferans hakkında olurlarını almak üzere taraf devletleri ziyaret etmiştir. Balkan Antantı’nın 4 Mayıs 1936’da yaptığı toplantıda, Antant üyelerinin Türkiye’yi destekleyeceğini kararlaştırması ile İtalya dışındaki konferansa katılma hakkı bulunan bütün devletler Menemencioğlu’na olumlu yanıt vermişlerdir²³¹.

Türkiye’yi konferansta temsil edecek heyet Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras’ın başkanlığında, 13 Haziran 1936 tarihinde Montreux’a hareket etti. Heyette Genel Kurmay 2.Başkanı Asım Gündüz, Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Numan Menemencioğlu ve Türkiye’nin Milletler Cemiyeti temsilcisi Necmettin Sadak da bulunuyordu²³². Montreux Boğazlar Sözleşmesi İsviçre’nin Montreux şehrinde Türkiye, Avusturalya, İngiltere, Bulgaristan, Yunanistan, Japonya, Romanya, S.S.C.B. ve Yugoslavya’nın katılımıyla 22 Haziran 1936’da toplandı²³³.

Konferansta Türkiye adına bir konuşma yapan Tevfik Rüştü Aras, 1923 rejiminin işlevini kaybettiğini, Boğazlar Komisyonu’nun kaldırılması gerektiğini ve

²²⁸ Uçarol, *Siyasi ...*, s.470.

²²⁹ *Ayın Tarihi*, 1-30 Nisan 1936, Sayı: 29, s.88.

²³⁰ Uçarol, *Siyasi ...*, s.471; Soysal, *Türkiye’nin ...*, s.499; Armaoğlu, *20. Yüzyıl ...*, s.344.

²³¹ Gönübol-Sar, *Atatürk ...*, s.127.

²³² *Ayın Tarihi*, 1-30 Haziran 1936, Sayı:31, s.39.

²³³ Uçarol, *Siyasi ...*, s.471; *Cumhuriyet* gazetesinde yayınlanan bir haberde, Türk teklifi için “Boğazlar rejimi için teklif ettiğimiz mukaveleye göre sulh ve harb zamanlarında Boğazların tabii olacağı ahkam, Türkiye’nin tam emniyet ve müdafaasını temin edecektir” deniyordu. *Cumhuriyet*, 23 Haziran 1936.

Boğazların Türk egemenliğinde tahkim edilmesinin arzulandığını belirtti²³⁴. Bu isteklerin kabul edilmesi halinde Türkiye, ticaret ve savaş gemilerinin Boğazlardan geçiş serbestliğini bazı şartlarla kabul ediyordu. Türkiye'nin tasarısında, kendisini savaş tehdidi altında hissetmesi halinde, savaş gemilerinin geçişi ile ilgili olarak mutlak egemen olmak istemesi ilgi çekiciydi²³⁵. Savaş gemilerinin Boğazlardan geçişini kendi iznine bağlayan Türkiye, ticaret gemilerinin Boğazlardan geçişi konusunda ise tam bir serbestlik tanıyordu²³⁶.

Türkiye'nin boğazlar üzerindeki egemenliğini yeniden sağlamayı amaçlayan hükümler, Karadeniz'e sahil olmayan devletlerin bu denize girmesini engellemesi bakımından Sovyetler Birliği'nin desteğini sağlamıştı²³⁷. Tefik Rüştü Aras'ın da anılarında belirttiği gibi Montreux Boğazlar sözleşmesi Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile işbirliği sonrasında gündeme gelmişti²³⁸. Konferans görüşmelerinin başlamasıyla Karadeniz'de kıyısı olan ve olmayan devletlerin çıkar çatışmaları derhal ortaya çıkmıştır. Başta Sovyetler Birliği olmak üzere Karadeniz'de kıyısı olan devletler Boğazlardan tam bir serbestlik ile yararlanmak isterken Karadeniz'de kıyısı olmayan devletlerin Boğazlardan yararlanmasını en alt seviyeye indirmek istiyorlardı. Diğer taraftan İngiltere'nin başını çektiği Karadeniz'de kıyısı olmayan devletler Boğazlardaki hareket serbestliklerini korumaya çalışıyorlardı²³⁹.

Sovyetler'in konferans sırasında Boğazlarda egemen bir devlet olarak ortaya çıkmak istemesi Türkiye'nin Sovyetler'e şüphe ile bakması sonucunu doğurdu. İsmet İnönü, Türkiye'nin bu rahatsızlığını Tefik Rüştü Aras'a gönderdiği şu telgrafta dile getiriyordu²⁴⁰:

“Litvinof'un müsaadesiz ve kısıntısız, hiçbir şartsız ve giriş ve çıkış talebi inanılmaz bir harekettir. Onların en yüksek talepleri şimdiye kadar 25 bin tona kadar gemilerin tek başına veya yalnız barış zamanında çıkışından ibarettir. Şimdi bu talebi de

²³⁴ Montrö Boğazlar Konferansı ..., s.24-25.

²³⁵ Gönübol-Sar, Atatürk ..., s.128; Ayın Tarihi, 1-30 Haziran 1936, Sayı:31, s.46.

²³⁶ Uçarol, Siyasi ...,s.471.

²³⁷ Gönübol-Sar, Atatürk ..., s.128.

²³⁸ Aras, Görüşlerim-I, s.127.

²³⁹ Gürün, Türk-Sovyet ..., s.151.

²⁴⁰ Gürün, Savaşan ..., s.480.

mi arttırdılar. Eğer böyle ise Sovyet politikasında esaslı bir gizli tutulmuş niyete teşhis koymuş oluyoruz. Anlaşıyor ki Tass provokasyonları dünkü celsenizi hazırlamak için imiş. Aradaki dostluğu bozmak kararının mesuliyetini almışlarsa tedbirsiz kalacak değiliz.”

Sonuçta, Türkiye’nin Boğazlar üzerindeki egemenliğini yeniden kurmayı hedef alan, Karadeniz’e kıyısı olmayan devletler gemilerinin bu denize girmelerini kısıtlayan Türk tezi sert tartışmalar sonucu da olsa İngiltere ve S.S.C.B’nin desteği ile kabul edildi. Buna paralel olarak Boğazların statüsünü yeniden belirleyen Montreux Boğazlar Sözleşmesi; Türkiye, Bulgaristan, Fransa, İngiltere, Japonya, Romanya, S.S.C.B. Yugoslavya ve Yunanistan tarafından 20 Temmuz 1936 tarihinde imzalandı²⁴¹.

Tamamı 29 madde, 3 ek ve bir protokolden oluşan sözleşmeye göre²⁴²:

1- Boğazlarda denizden geçiş ve gidiş-geliş serbestliği ilkesi kabul ediliyordu. Ancak ticaret ve savaş gemilerinin Boğazlardan geçmesi; barış hali, Türkiye’nin girmedığı savaş hali, Türkiye’nin girdiği savaş hali ve savaş tehlikesi olmak üzere dört ayrı statüye göre olacaktı.

2- Ticaret gemileri, barış zamanında ve Türkiye’nin girdiği savaş halinde, bayrak ve yükü ne olursa olsun Boğazlardan serbestçe geçebilecekti. Türkiye savaş içinde ise, yalnız tarafsız ticaret gemileri bazı koşullarla geçebilecekti.

3- Barış zamanında savaş gemilerinin Boğazlardan geçmesi için, Türk hükümetine bir ön bildirimde bulunacaktı. Bu Karadeniz’de kıyısı olmayanlar için 8, kıyısı olanlar için 15 gün olabilecekti. Ayrıca gemilerin gideceği yer, adı, tipi, sayısı ile gidiş-dönüş tarihleri Türkiye’ye bildirilecekti.

4- Karadeniz’de kıyısı olmayan devletlerin uçak gemileri ile denizaltıları dışında, savaş gemileri Boğazlardan geçebilecekti. Ancak bunların geçiş sırasında toplam tonajı 15 tonu aşmayacaktı. Karadeniz’de bulundurabilecekleri savaş gemilerinin tonilato toplamı da 30 bin tonu geçemeyecekti. Ve bu gemiler 21 günden fazla Karadeniz’de kalamayacaktı.

²⁴¹ Soysal, Türkiye’nin ..., s.500-518.

²⁴² Gönübol-Sar, Atatürk ..., s.129; Gürün, Savaşın ..., s.481-482; Uçarol, Siyasi ..., s.471-472.

5- Karadeniz’de kıyısı olan devletler, 15 bin tonilatodan yüksek tonajdaki savaş gemileri ile denizaltılarını Türkiye’ye önceden haber vermek ve diğer bazı koşullarla Boğazlardan geçirebileceklerdi.

6- Türkiye savaş halinde ise veya kendisini yakın bir savaş tehlikesi karşısında görüyorsa, savaş gemilerinin geçişi konusunda Türk hükümeti dilediği gibi davranabilecekti.

7- Sözleşme süresi 20 yıl olacaktı. Ancak bu sürenin bitiminden 2 yıl önce taraflardan hiçbirisi sözleşmenin feshini istemezse, sözleşme böyle bir fesih isteğinden itibaren 2 yıl sonraya kadar yürürlükte kalacaktı.

Böylece, Türkiye büyük devletleri yakından ilgilendiren bir antlaşmayı, dünyanın değişen güç dengesinden yararlanarak değiştirmiş, Boğazlarda Türk egemenliğini yeniden sağlamıştır. Barışçı yollardan sağlanan bu başarıda dönemin uluslararası ilişkilerini çok iyi gözlemleyen ve uygun zamanı belirleyen Tevfik Rüştü Aras’ın payı büyüktür. Tevfik Rüştü Aras’ın anılarında bu başarı şu şekilde yer almaktadır²⁴³:

“Montreux Konferansı’ndan memleketime döndüğüm gün Florya Köşkü’nde ziyaretine koştüğüm Atatürk öğle yemeğine alıkoymuş ve yemek sırasında iltifatlı sözlerini şu cümleyle bitirmişti:

- Tevfik Rüştü, yeni yeni muvaffakiyetler için acele etme. Kıskançlıktan kapını koparacaklar ama, ben hayatta oldukça hiçbir şeyden endişe etme.”

²⁴³ Aras, Görüşlerim-II, s.1.

III. BÖLÜM

ÇOK PARTİLİ YAŞAM SÜRECİNDE TEVFİK RÜŞTÜ ARAS

1. Atatürk'ün Ölümü ve Aras'ın Londra Büyükelçiliğine Atanması

Tevfik Rüstü Aras'ın Atatürk'ün ölümü sonrasında İsmet İnönü'nün isteğiyle Londra Büyükelçiliği'ne atanarak siyasetten ve Türkiye'den uzaklaştırılması, İnönü'nün Başbakanlıktan ayrılması sonucunu doğuran olaylarla yakından ilgilidir. Atatürk ve İnönü arasındaki görüş ayrılıkları 1937 yılı Sonbaharında, Başbakanlığa Celâl Bayar'ın getirilmesine neden oldu. Atatürk - İnönü gerginliği ağırlıklı olarak ekonomik konulardan kaynaklanmış olmasına rağmen, Hatay Sorunu ve Nyon Konferansı'nda görüldüğü gibi dış politika alanında sahip oldukları farklı düşünceler de sözkonusu ayrılığı katkıda bulundu. 1937 yılı Eylülünde gerçekleşen Nyon Konferansı Atatürk-Inönü ayrılığında ağırlığı olan bir gelişme niteliğindedir.

İspanya iç savaşı sırasında İngiltere ve Fransa'nın desteklediği Cumhuriyetçilere malzeme taşıyan gemiler, Akdeniz'in uluslararası sularında kimliği resmen belirlenemeyen; ancak, İtalya'ya ait oldukları özellikle Sovyetler Birliği tarafından iddia edilen denizaltılar tarafından batırılması, buna ek olarak Boğazlar yakınında bir Sovyet gemisinin torpidolanması ve Marmara Denizi'nde hangi ülkeye ait olduğu tesbit edilemeyen denizaltıların bulunduğu şeklinde haberler, İngiltere ve Fransa'nın girişimiyle Akdeniz'in güvenliği için kararlar alacak bir konferansın toplanması ile sonuçlandı¹.

İsviçre'nin Nyon kentinde Almanya, İtalya², Arnavutluk ve İspanya dışındaki bütün Akdeniz ve Karadeniz ülkelerinin katılımıyla 10 Eylül 1937'de toplanan ve

¹ Mango, *Atatürk*, s.491; Cemil Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1935-1945)*; Cilt: 1, İletişim Yayınları, İstanbul 1996, s.53; Gönübol-Sar, *Atatürk ...*, s.117.

² Tevfik Rüstü Aras anılarında İtalya'nın Türkiye Cumhuriyeti'nin isteğiyle konferansa davet edildiğini belirtmiştir. *Görüşlerim-2*, s.115

Türkiye'yi Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'ın temsil ettiği³ Nyon Konferansı görüşmelerinde yaşanan Atatürk-İnönü-Aras haberleşmeleri bir anda İsmet İnönü'nün Başbakanlıktan ayrılmasının yakın nedenini oluşturmuştur⁴.

Nyon Konferansında alınan kararlar şöyle idi⁵:

- 1- İspanya iç harbinde iki taraftan hiçbirine muhariplik hakkı tanınmamaktadır.
- 2- Konferansa katılan devletlerin deniz kuvvetleri, milletlerarası kurallara aykırı olarak, saldırıya kalkacak her denizaltı gemisine karşılık verecek ve mümkünse imha edeceklerdir.
- 3- İngiliz ve Fransa donanmaları Akdeniz'de seyir ve seferin korunması ile görevlendirilmektedir.
- 4- Karasularının korunması hakkı bu suların kıyılarındaki devletlere düşmektedir.

Görüldüğü gibi Nyon Konferansı'nda alınan kararları kabul eden her devlet, İtalya'a ait olduğu tahmin edilen kimliği belirsiz denizaltılara karşı düzenlenecek askeri operasyonlara katılmak zorunda kalacaktı.

İsmet İnönü konferansta alınan kararların Türkiye'yi İtalya ile savaşa sürükleyebileceği kaygısıyla, konferansta Türkiye'yi temsilen Tevfik Rüştü Aras'a anlaşmayı imzalamaması direktifini verdi. Atatürk ise İngiltere ve Fransa'ya yapılacak yardımın batılı devletlerle gelişen ilişkilerimize katkısı olacağını düşünmekteydi.

Gelişmeler Falih Rıfkı Atay'ın anılarına şu şekilde yansımıştır⁶:

"Atatürk'le İnönü'nün ayrılığı, Nyon Konferansı sırasında olmuştur. İspanya içharbi günlerinde Akdeniz'de kimlerin olduğu bilinmeyen denizaltılar dolaşıyordu. İngilizler bu denizaltıların hep birlikte avlanması teklifini ileri sürmüşlerdi. Nyon

³ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Bakanlar Kurulu Kararları Kataloğu (BKKK), 030 18 12 / 78.78 8A

⁴ Erkan Şenşekerci, *Türk Devriminde Celâl Bayar (1918-1960)*; Alfa yayınları, İstanbul 2000, s.149.

⁵ Soysal, *Türkiye'nin ...*, s.519; Akşin, *Atatürk'ün ...*, s.232-233.

⁶ Atay, *Çankaya*, s.495.

Konferansı bu maksatla toplanmıştı. Konferansta Türkiye'yi temsil eden Tevfik Rüştü Aras hükümete yolladığı raporların bir kopyasını da Florya'da dinlenen Atatürk'e gönderiyordu. Son anlaşma metninde bir madde Atatürk'ün dikkatini çekti. Fransızca yazılmış olan bu anlaşma maddesinden Atatürk, Fransa ve İngiltere devletlerinin Akdeniz'deki denizaltı korsanlığını önlemek için gerektiğinde Türkiye'den kuvvet yardımı isteyecekleri manasını çıkarmıştı. Yanında bulunan Umumi Kâtibi Hasan rıza Soyak'a dönerek:

- Acaba hükümet bu maddenin farkına varabildi mi? diye sordu.

O sırada Atatürk, Soyak aracılığıyla sık sık hükümetle telefon görüşmeleri yapıyordu. Soyak telefon görüşmesinde hükümetin maddeden o manayı çıkaramadığını öğrendi. Bunun üzerine Atatürk İnönü'nün dikkatini çekti. Başvekil bu uyanma üzerine adı geçen maddenin Türkiye'yi güç duruma sokabileceği rahmine düşerek Tevfik Rüştü'ye anlaşması imzalamaması için direktif verdi ve bunu Atatürk'e de bildirdi. Atatürk böyle bir tehlike olmadığı, bilakis İngiltere ve Fransa bizi eşit büyük bir devlet saydıklarından bizim için pek faydalı olduğu, nihayet yapacakları müdahalede bizim zayıf olan harp gemilerimize ihtiyaçları da olmayacağı cevabını verdi".

İsmet İnönü ise hatıralarında; anlaşmanın kabul edilmesiyle Fransız ve İngiliz donanmasının, İtalya ile olan silahlı mücadelelerinde Türk limanlarından yararlanması sözkonusu olduğu için anlaşmanın imza edilmemesinden yana olduğunu; ancak, Florya'da bulunan Atatürk'ün Tevfik Rüştü Aras'a anlaşmanın imza edilmesi yönünde direktif verdiğini, Aras'ın da Atatürk'ün isteğine uygun davrandığını kaydetmektedir⁷.

İsmet İnönü'nün anılarında dikkati çeken husus anlaşmanın kabul edilmesiyle, Türkiye'nin gireceği askerî yükümlülüğü kendisinin farketmiş olduğunu iddia etmesidir. Ancak Falih Rıfkı Atay'ın anılarında bu maddenin Atatürk tarafından farkedildiği ve İnönü'yü Atatürk'ün uyardığı bilgisi yer almaktadır. İsmet İnönü hükümetin muhalefetine rağmen Atatürk'ün direktifiyle anlaşmanın imzalanması karşısında, Tevfik Rüştü Aras'ı zor durumda bırakmak için anlaşmanın TBMM tarafından onaylanmayacağını açıklamıştır. Aynı günlerde istifa edeceği söylentilerinin de yayıldığı Tevfik Rüştü Aras⁸, bu krizi Konferans Genel Sekreterliği'nden aldığı ve

⁷ İsmet İnönü, **Hatıralar-II**, Bilgi Yayınevi Ankara 1985, s.286.

⁸ Asım Us, **Hatıra Notları (1930-1950)**, Vakıf Matbaası, İstanbul 1966, s.205

içeriğinde Türkiye'nin yükümlülüğünü yalnızca müttefik donanmasına malzeme sağlamak ve İngiltere ile Fransa'ya bir liman tahsis etmekle sınırlandıran esasların yer aldığı bir teminat mektubu ile aşmayı başardı⁹.

Nyon Konferansı'nda Türkiye'yi temsil eden Tefvik Rüştü Aras'ın anılarında anlaşmanın imzalanması konusundaki görüşlerini Atatürk'e iletliğini belirtmesi dikkat çekicidir. Bu bağlamda, Türkiye'yi askerî bir yükümlülüğe sokacak maddeyle ilgili hassasiyetini hükümete bildiren Atatürk'ün, Aras'la görüşmesi sonrasında anlaşmanın imza edilmesi direktifini vermesi Tefvik Rüştü Aras'ın Türk dış politikasındaki ağırlığını hissettirmektedir. Tefvik Rüştü Aras anılarında Nyon Konferansı'yla ilgili şu açıklamalara yer vermektedir¹⁰.

“O sıralarda İkinci Dünya Harbi'nin emareleri vardı. Akdeniz'deki denizaltı faaliyetleri, İngiltere ve Fransa'yı ürkütüyordu. Bunların çoğu İspanya Bayrağı taşıyordu. İngilizler bu meseleyi cezrî olarak halletmek için bir konferans toplanmasını istemişlerdi. Bu sırada Akdeniz'in batısında İngiltere ve Fransa ile doğusunda da Balkanlar ve Rusya'nın ilgileneceği bir anlaşma düşünülüyordu. Bunun üzerine yeni bir plan hazırladım: Karadeniz'de Rusya ile yeni bir Balkan Anlaşması, Akdeniz'de de İngiltere ve Fransa'yla anlaşmak. İngiltere'ye Çeşme'de bir üs vermek gibi bir teklif hazırlanmıştı. Zamanın hükümet reisi -Bu bizi İtalya ile harbe götürür- diyerek böyle bir anlaşmaya rıza göstermek istememişti. Atatürk ise: -İtalya o kadar ahmak değildir. Türkiye, İngiltere, Fransa ve Balkan Antantı yanında yeralınca, onun karşısında İtalya çıkamaz. İtalya'da bu kadar ahmak bir kimseyi tasavvur edemem. Eğer İtalya böyle bir şeye kalkarsa, biz de büyük bir devletle harp eder ve büyük devletler arasında yeralırız. Ben bu işte seni destekliyorum.- dedi. Başvekil telaşla, -durup dururken İtalya ile ihtilâf çıkarmayalım- diyerek sefilleri davet etmiş ve -bu işe mani olmaya çalışınız- demişti. Fakat Atatürk Hasan Rıza Bey vasıtasıyla telefon ederek -Ben seninle beraberim. Bu işi bitir- diye talimat veriyor, mesele böylece hallediliyordu.”

Türkiye Cumhuriyeti 14 Eylül 1937 tarihinde konferansa katılan diğer devletlerle birlikte anlaşmayı imzaladı¹¹. Nyon Konferansı sırasında yaşananlar ve

⁹ İnönü Hatıralar-II, s.286, BCA, BKKK, 030 18 12/82 17.

¹⁰ Gökay, “Tıp Tarihimizde ...”, Cilt: 44, s.47-48.

¹¹ Ulus, 15.9.1937.

Atatürk ve İnönü arasında varolan gerginliği daha da belirginleştirdi. Ayrıca Nyon Antlaşması'nın TBMM'de Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'ın yerine, Başbakan İsmet İnönü tarafından savunulacağını Anadolu Ajansı'nca duyurulması, İnönü ve Aras arasındaki yol ayrımının kanıtı olarak kabul edilmelidir¹².

Nyon Konferansı ile yükselen Atatürk-İnönü gerginliği *Sofra Olayı*'ı ile kopma noktasına ulaştı. Akdeniz'in güvenliği sorununun görüşüldüğü günlerde İstanbul'da bulunan Atatürk'ün konferansla ilgili Meclis oturumlarına katılmak üzere Ankara'ya gelmesi O'nun bu konuya verdiği önemi göstermektedir¹³. Bu dönemde Atatürk'ün hükümete yönelttiği bir diğer eleştiri konusu hükümetin uyguladığı tarım politikalarıydı. Atatürk sözkonusu eleştiriye Orman Çiftliği üzerinde yoğunlaştırıyordu¹⁴. Çankaya Köşkü'nde yapılan Bakanlar Kurulu toplantısında bu konudaki hoşnutsuzluğunu dönemin Ziraat Bakanı'na bildiren Atatürk karşısında, İnönü'nün sinirli bir üslupla Başbakan olarak bir kez daha kendisinin işine karışıldığını dile getirmesi Çankaya Köşkü'nde alışık olunmayan bir durum yarattı¹⁵. İnönü anılarında o gün yaşananları şöyle açıklıyor¹⁶:

“1936-1937’lerde ben nasıl yorgun, artık geçinmekte güçlük çekilen bir adam haline gelmişsem, Atatürk’ün de sıhhatinde başlayan bozukluklarla sükunetini kolaylıkla kaybeden hale gelmiş olduğu kanaatindeyim. Nyon olayını takiben İstanbul dönüşünde Atatürk çağırıyor denildiği zaman vekillerin türlü sebeplerle çoktan beri birikmiş olan dolgunluklarla sert muameleye mazhar olmaları ihtimali benim zihnimde bir kabus gibi canlandı... Ziraat vekaletinin çalışmadığından, diğer vekaletlerin çalışmadığından bahsettikten sonra, şahıslara karşı çok kırıncı olmaya başladı. Ben onları müdafaa etmek zorunda kaldım. Bununla sofra toplantımız ekşi bir hava içinde bitti. Uzun süre beraber çalışmanın uzun bir yorgunluk ve tartışma ortamının bir gün kopmaya müncer olması tabiat hadisesidir. Bu olay Atatürk’ün isteği ile, İnönü’nün Başbakanlıktan ayrılacağını habercisiydi. İkinci Türk Tarih Kongresi’ne katılmak üzere Ankara’dan İzmir’e birlikte hareket eden Atatürk ve İnönü arasındaki görüşmeler

¹² Koçak, *Milli Şef ...*, Cilt: 1, s.56.

¹³ Aydemir, *İkinci Adam*, Cilt: 1, Remzi Kitabevi İstanbul 2000, s.494.

¹⁴ Feridun Kandemir, *Siyasi Dargınlıklar*, İstanbul 1955, s.20.

¹⁵ Hasan Rıza Soyak, *Atatürk’ten Hatıralar*, Yapı Kredi Yayınları, Ankara 1973, Cilt: 2, s.707-708; Süleyman Yeşilyurt, *Atatürk-İnönü Kavgası*, Hiv Yayınları, İstanbul 2001, s.64-65.

sonrasında İnönü Başbakanlıktan ayrıldı¹⁷. İsmet İnönü'nün anılarında İnönü'nün Başbakanlıktan ayrılışı ve yerine Celâl Bayar'ın getirilmesi ile ilgili şu açıklamalar yer almaktadır¹⁸:

“Trene girer girmez Atatürk beni yalnız yanına aldı. Akşam vuku bulan çekişmelere, hadiselere, tartışmalara kısaca işaret ederek, şimdiye kadar beraber çalıştığımız zamanda pek çok defa kavga etmişizdir dedi. Ama bu kadar açıktan, bu kadar sert olmamıştı. Bu sebeple sizin çalışmanıza biraz aralık vermek doğru olacaktır dedi. Ben onun bu sözünün çok isabetli olacağını söyleyerek atılgan bir tavırla karşıladım... Onun üzerine derhal benim yerime getirmek istediği zaatın ismini söyledi. Celâl Bey'i getireceğim dedi. Pek münasip olacağını, isabetli olacağını söyledim. Gerçek şudur ki samimi kanaatimi söylüyorum.”

Başlangıçta vekalet yoluyla Başbakanlığa atanan Bayar¹⁹; İnönü'nün 25 Ekim 1937'de istifa etmesiyle yeni görevini asaleten yürütmeye başladı²⁰.

Başbakanlıktan ayrıldıktan sonra *Pembe Köşkün Münzevisi* olarak adlandırılan²¹ İnönü'nün toplumdaki saygınlığını kaybetmesinden çekinen Atatürk, bu konuda çalışma arkadaşlarını uyardığı gibi devam eden aylarda özellikle Celâl Bayar, Tevfik Rüştü Aras ve Sabiha Gökçen aracılığı ile İnönü'yle görüşmelerine devam

¹⁶ İnönü, *Hatıralar-II*, s.289-290.

¹⁷ Aydemir, *İkinci ...*, Cilt: 1, s.495-496; Soyak, *Atatürk'ten ...*, Cilt: 2, s.70.

¹⁸ İnönü, *Hatıralar-II*, s.290.

¹⁹ Konuyla ilgili 20 Eylül 1937 tarihli Anadolu Ajansı tebliği şöyle idi: “Başvekil Malatya Mebusu İsmet İnönü'ye talep ve ricası üzerine, Reisicumhur Atatürk tarafından bir buçuk ay mezuniyet verilmiş ve Başvekâletine, İktisat Vekili Celâl Bayar tayin edilmiştir.” Soyak, *Atatürk'ten ...*, s.711.

Celâl Baray'a da Atatürk tarafından şu tezkere gönderilmişti: “Başvekil Malatya Mebusu İsmet İnönü şiddetli sürmenaj neticesi olarak mutlak istirahat şeklinde mezuniyete ihtiyaç hissetmekte olduğundan bahisle tedavisini bitirebilmek üzere birbuçuk ay müddetle mezuniyet istemiş ve talebi tensib edilerek Başvekâlet Vekâletine sizin tayininiz muvafık görülmüştür. Keyfiyet B.M.M. Riyasetine ve kendisine de tebliğ edilmiştir.” Soyak, *Atatürk'ten ...*, s.711.

²⁰ İnönü, *Hatıralar-II*, s.291; Atatürk'ün Celâl Bayar kabinesinden beklentileri 1936 yılındaki bir sofrta toplantısındaki sözleriyle özetlenebilir. “Efendiler, Arkadaşlar! Biz bu milleti, bugünkü şeklinden daha yüksek mertebelere çıkarmakla mükellef adamlarız. Bu yükseliş yalnız ve yalnız meydan muharebelerinde kazandığımız şereflelerle olamaz. Bu, bana kâfi değildir. Asıl yükseliş, iktisat sahasındaki yükseliş olacaktır. Büyük Memnuniyetle görüyorum ki, iktisadın başında bulunan arkadaşım Celâl Bey mühim surette bu istikameti görüyor ve muvaffak oluyor...”

²¹ Aydemir, *İkinci ...*, Cilt: 2, s.20.

etmiştir²². Bununla birlikte, Atatürk'ün sağlık durumunun bozulması sonrasında ortaya çıkan yeni Cumhurbaşkanı'nın kim olacağı tartışmaları İnönü'ye karşıt bir hareketi de beraberinde getirmiştir. Önde gelen kişilerinin Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras ve İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'nın olduğu İnönü aleyhtarı grubun²³ amacı İnönü'nün milletvekilliğinin son bulmasını sağlayarak, Atatürk'ten sonra Cumhurbaşkanı olmasını önlemek idi. Bu amaçla akla gelen ilk seçenek seçimlerin yenilenmesi yoluyla İnönü'yü Meclis dışında bırakmaktı. Bayar Hükümeti'nin ilk günlerinde Meclisin yenileneceği söylentileri siyasi kulislerde duyulmaya başlandı²⁴. Milletvekili seçimleriyle İnönü ve taraftarları Meclis dışına çıkarılacağı gibi, İnönü karşıtı grubun başlangıçtaki Cumhurbaşkanı adayı olan dönemin Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak milletvekili yapılarak, Atatürk'ten sonra Cumhurbaşkanı olması sağlanacaktı²⁵. Ancak, Çakmak'ın bu dönemde Aras'ın uyguladığı dış politikayı dolaylı yoldan eleştiriyor olması ve Cumhurbaşkanlığı için İnönü'yü desteklemesi bu planın uygulanmasını engelledi²⁶.

Meclisin yenilenmesi düşüncesini yaşama geçiremeyen grup, bu kez İnönü'yü büyükelçilik görevi ile ülkeden uzaklaştırmak istedi. Daha önceki yıllarda Fethi Okyar, Hamdullah Suphi Tanrıöver ve Yakup Kadri Karaosmanoğlu'da büyükelçi olarak yurtdışında görevlendirilerek siyasi yaşamdan uzaklaştırılmışlardı²⁷. Tevfik Rüştü Aras'ın yaratıcısı olduğu bu düşünce İnönü'nün sert tepkisi ile karşılaşması nedeniyle uygulanamadı. İsmet İnönü anılarında sözkonusu teklif ve yanıtı hakkında şu açıklamaları yapmıştır²⁸.

“...Bir aralık benim Amerika'ya büyükelçi tayin olacağım havadisi çıktı. Hiç haberim yoktu. Fena halde canım sıkıldı ve çok müteessir oldum. Şiddetli tepki gösterdim. İlk buluştuğum hafta Tevfik Rüştü Bey'e sordum. -Evet- dedi. -Haber

²² İnönü, **Hatıralar-II**, s.299.

²³ Hasan Rıza Soyak ve Salih Bozok'ta bu gruba dahil idiler.

²⁴ Hakkı Uyar, **Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi**, Boyut Yayınları, İstanbul 1999, s.335.

²⁵ Şerafettin Turan, **İsmet İnönü Yaşamı, Dönemi ve Kişiliği**, TTK Yayınları, Ankara 2000, s.128.

²⁶ Uyar, **Tek Parti ...**, s.336.

²⁷ Uyar, **Tek Parti ...**, s.335-336.

²⁸ İnönü, **Hatıralar-II**, s.298-299.

benden çıktı- dedi. -Nasıl oluyor- diye sorunca şöyle izah etti. -Siz bana her zaman söylediniz. Amerika'yı görmedim derdiniz. Amerika'yı görmek arzu ettiğinizi söylediniz. Ben de bir vesile bulup, sizin Amerika'yı tanımak ve incelemek arzunuzu gerçekleştirmek istedim.- Kendisine teşekkür ettim. Ve kesin olarak kabul etmeyeceğimi, bundan vazgeçmesini bir arzuyu söylemiş olmamla onu bir vazife ile tamamlamak arasında fark olduğunu bildirdim. Çok sert konuştum. Ve seni mesul tutarım dedim. Hülasa çok şikayet ederek Tefik Rüştü'yü bundan vazgeçirdim.”

Eğer İnönü bu plan karşısında tepki göstermeyip, Türkiye Cumhuriyeti'nin Washington Büyükelçiliği'ni kabul etseydi, milletvekilliğinden ayrılmak zorunda kalacak, 1924 Anayasası'nın 31.maddesi gereğince Cumhurbaşkanı'nın Meclis içinden seçilmesi sözkonusu olduğundan Atatürk'ün ölümü sonrasında Cumhurbaşkanı olamayacağı gibi yurtdışında bulunduğu için siyasi yaşamdan da uzaklaştırılmış olacaktı²⁹.

Tefik Rüştü Aras'ın anılarında bu konuyla ilgili farklı açıklamalar dikkat çekmektedir. 1968 yılında yayınlanan *Görüşlerim* adlı yapıtında, Celâl Bayar ve Şükrü Kaya ile birlikte yaklaşan İkinci Dünya Savaşı öncesinde ülkenin çıkarlarını İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanlığında gördüğünü; bu amaçla çaba sarfettiğini iddia eden³⁰ Aras, ölümünden bir yıl önce, kaleme aldığı ve *Milliyet* gazetesinde *Neler Olacaktı?* başlığı ile yayınlanan yazı dizisinde şu açıklamalara yer veriyordu³¹:

“Sayın Celâl Bayar'ın çoğunluğu hükümetin eski üyelerinden tertib edilmiş olan bir kabinenin başına başvekil olarak tayin edildiği ilk haftalar sırasında birgün çalışmakta olduğum dışişleri bürosundan acele Anadolu Klubüne gelmekliğimi Atatürk'ün başyaveri telefonla bildirdi. Hemen Anadolu Klubünde Atatürk'ün bulunduğu daireye gittim. Orada büyük liderimizi masanın başında ve iki tarafında arkadaşlarımızla oturuyor buldum. Sol yanında Sayın İnönü vardı. Atatürk'ün yanına yaklaştığım vakit bana -hemen bir iskemle çek- dedi. Sayın İnönü'yle kendisi arasına oturmaklığımı emretti ve biraz sonra eğilerek kulağıma -Bu zatla beni yalnız

²⁹ Koçak, *Türkiye'de Milli ...*, Cilt: 1, s.121.

³⁰ Aras, *Görüşlerim-II*, s.46.

³¹ *Milliyet*, 13-14 Mart 1975, Bu teklif sonrasında Aras'ın Atatürk'ün sağlık durumu ile ilgili bilgileri İnönü'ye iletmeye devam etmesi Aras ve İnönü arasındaki ilişkilerin en azından görünüşte bozulmadığını göstermektedir. Turan, *İsmet İnönü ...*, s.125.

bırakırsanız, ömrünüz boyunca teessüf edeceğiniz münakaşalar olabilir- deyince durumu anladım. Kısa bir süre sonra kendisiyle tesadüften sevindiğimi ve dış politikamız konusunda konuşmak istediğimi söyledim. Sayın İnönü işi anladı ve belli etmedi. Oradan kalkarak birlikte Paşa'nın evine gittik. Orada dış politikamız üzerinde birşeyler bulup konuşma konusu yaptım. Sonra evime döndüğüm zaman geçen bu hali düşünerek hem Atatürk'ü hem Sayın İnönü'yü huzura kavuşturmak emeliyle Paşa'nın Birleşik Amerika nezdinde büyükelçi olmasını düşündüm. Ve bu tasavvurumu mütalaalarını öğrenmek için bir iki yakın dostuma açtım”

Meclisin yenilenmesi ve İnönü'nün büyükelçi olarak yurt dışına çıkarılması planlarında başarılı olamayan İnönü karşıtı cephe Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri Hasan Rıza Soyak aracılığıyla Atatürk'ün sözlü bir vasiyette bulunduğunu, bu vasiyette kendisinden sonra Mareşal Fevzi Çakmak'ın Cumhurbaşkanı olmasını arzu ettiğini dile getirdiyse de Bayar'ın muhalefeti ile karşılaşmışlardır³². Tevfik Rüştü Aras ve Şükrü Kaya Fevzi Çakmak'ın Cumhurbaşkanı olmasını sağlayamayacaklarını anlayınca TBMM Başkanı Abdülhalik Renda'ya Cumhurbaşkanı adayı olmasını teklif etmiş, ancak, Renda'nın bu teklifi reddetmesiyle İnönü, Atatürk'ten sonra kim Cumhurbaşkanı olacak sorusunun tek yanıtı olarak kabul edilmiştir³³. Şu da belirtilmelidir ki, 1937 Sonbaharında Atatürk tarafından İnönü'nün yerine Başbakanlığa getirilen Celâl Bayar sözkonusu arayışların ve tartışmaların yaşandığı dönemde siyasî yaşamındaki hızlı yükselişin Atatürk'ün ölümü sonrasında Cumhurbaşkanı olarak sonuçlandırmak istemesine karşın, *Stadyum Olayı*³⁴ gibi gelişmeler karşısında kamuoyunun İnönü'ye bağlılığını anlayarak bu düşüncesinden kısa sürede vazgeçmiş, İnönü'yü destekler bir görünüm sergilemiştir³⁵. Bayar, Atatürk'ün son günlerinde Fevzi Çakmak ile birlikte hareket ederek İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanlığını yeğlerken³⁶, Şükrü Kaya

³² Soyak, *Atatürk'ten ...*, Cilt: 2, s.758; Mango, *Atatürk*, s.504; İnönü, *Hatıralar-II*, s.324.

³³ Mango, *Atatürk*, s.505.

³⁴ İsmet İnönü, Başbakanlıktan ayrıldığı günlerde Ankara'da bir futbol maçına gitmiş, stadyumda siyasî çevrelerde şaşkınlık yaratan ve şüphe uyandıran büyük bir sevgi gösterisiyle karşılanmıştır. Bu olay Stadyum Olayı olarak adlandırılmaktadır.

³⁵ Kinross, *Bir Millet'in ...*, s.584.

³⁶ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (Çeviren, Metin Kırıatlı, TTK Yay., Ankara 1991, s.301; İsmet Bozdağ, *Atatürk-İnönü / İnönü Bayar Çekişmesi*, Kervan Yayınları, İstanbul 1972, s.218.

Cumhurbaşkanı olabilmek amacıyla Avrupa basınında kendi lehine yazılar yayınlamıştır³⁷.

Atatürk'ün ölümü sonrasında Ankara'ya dönen Celâl Bayar, Meclis Başkanı Abdülhalik Renda'nın bir bildiri hazırlamasını sağlayarak TBMM'yi yeni Cumhurbaşkanı'nın seçilmesi amacıyla toplantıya çağırdı³⁸. 11 Kasım 1938 yılında yapılan parti grubu toplantısında 323 oydan 322'sini alarak³⁹ CHP'nin Cumhurbaşkanı adayı olarak ilan edilen İsmet İnönü, aynı gün TBMM'de yapılan oylamada 348 oy alarak oy birliği ile Cumhurbaşkanı seçildi. Cumhurbaşkanlığı seçimi sonrasında siyasî geleneklere uygun olarak istifasını sunan Bayar, İnönü'nün "dinlenmenin sırası değil, beraber çalışacağız. Hemen şunu da söyleyeyim. Ne kuracağınız kabineye karışacağım, ne de hükümet olarak yapacağınız işlere rahat olacaksınız. Başvekil olarak vazifeye devam ediniz." sözleri ile ikna olarak yeni hükümeti kurma görevini kabul etti⁴⁰.

İsmet İnönü, Celâl Bayar'a hükümet işlerine karışmayacağı doğrultusunda güvence vermiş olmasına rağmen Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras ile İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'nın kabine dışı bırakılmasını isteyerek İkinci Bayar Hükümeti'ne ilk müdahalesini gerçekleştirdi⁴¹. İnönü'nün bu isteğinde birçok etken rol oynamıştır. Öncelikle Nyon Konferansı örneğinde olduğu gibi Aras ve İnönü'nün dış politikadaki düşünceleri farklıydı. Ayrıca İnönü, Başbakanlıktan alınmasının sorumlularından biri olarak Aras'ı görüyordu. Bütün bunların ötesinde; Tevfik Rüştü Aras, İnönü'yü ABD'de büyükelçi olarak görevlendirmek, böylelikle İnönü'nün siyasi yaşamını sona erdirerek Cumhurbaşkanlığını önlemek gibi bir planın yaratıcısıydı. İçişleri Bakanı Şükrü Kaya da, Aras gibi İnönü'nün Cumhurbaşkanlığını önlemek istemiş, seçimlerin

³⁷ Haldun Derin, *Çankaya Özel Kalemini Anımsarken (1933-1951)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995, s.133.

³⁸ Abdülhalik Renda tarafından yazılan bildiri şöyle idi: "Reisi Cumhur Atatürk'ün milleti mateme garkeyleyen [boğan] elim ziyayı [kayı] dolayısıyla, Teşkilât-ı Esasiye Kanununun 34.maddesi mucibince [gereğince] yeni Reiscumhur intihal edilmek [seçilmek] üzere teznin-i saninin [kasımın] 11.Cuma günü saat 11'de Büyük Millet Meclisini toplantıya davet ederim. Aydemir, *İkinci...*, Cilt: 2, s.23.

³⁹ 1 oy Celâl Bayar'a verilmişti. Mehmet Kemal, *Celâl Bayar Efsanesi ve Raftaki Demokrasi*, ABC Yayınları, İstanbul 1980, s.74.

⁴⁰ Bozdağ, *Atatürk-İnönü ...*, s.217; Şenşekerci, *Türk Devriminde...*, s.164.

⁴¹ Yeşilyurt, *Atatürk-İnönü ...*, s.157; Cemal Kutay, *Üç Devirden Hakikatler*, İstanbul 1982, Alioğlu Yayınları, s.163-164.

yenilenmesiyle İnönü'nün milletvekilliğini sona erdirmeye çalışmıştı. Ayrıca İnönü Şükrü Kaya'nın, Doğu Anadolu'da kendi yetkisi dışında davrandığını, mahkemelere başvurmadan idam kararları verdiğini düşünüyordu⁴². İsmet İnönü'nün anılarına ikinci Bayar Hükümeti'ndeki değişiklikler şu şekilde yansımıştır⁴³:

“İlk hükümet için dahiliye ve hariciye vekillerini değiştirmesini Celâl Bayar'a tavsiye ettim. Tereddüt ettikten sonra kabul etti. Dahiliyeye Refik Saydam. Hariciyeye Şükrü Saraçoğlu.

Doktor Aras ile Şükrü Kaya'nın iktidardan gitmeleri memlekete hakiki bir inşirah [ferahlık] verdi. Kendilerine karşı antipatinin bu kadar şamil [kapsamlı, anlamlı] olduğunu görmek herkesi şaşırttı.”

Celâl Bayar, İnönü'den gelen bu istek karşısında Atatürk döneminin bu önde gelen iki devlet adamının yıpratılmaması gerektiğini düşünerek⁴⁴ yeni hükümette Tevfik Rüştü Aras'ın yerine Şükrü Saraçoğlu'na, Şükrü Kaya'nın yerine ise İsmet İnönü'nün Başbakanlıktan alınmasından sonrasında kurulan Birinci Bayar Hükümetine sağlık durumunu öne sürerek girmeyen ve İnönü'ye yakınlığı ile tanınan Refik Saydam'a görev verdi⁴⁵. Bu tasfiye sonrasında 26 Aralık 1938 tarihinde gerçekleşen Cumhuriyet Halk Partisi Kurultayı'nda Milli Şef sisteminin kabul edilmesiyle İsmet İnönü iktidarını biraz daha pekiştirdi. Kurultayda kabul edilmesiyle yeni bir dönemin başlangıcını oluşturan maddeler şunlardı⁴⁶:

Madde 2 : Partinin banisi [kurucusu] ebedî başkanı Türkiye Cumhuriyetinin müessesisi olan Kemal Atatürk'tür.

Madde 3 : Partimizin değişmez Genel Başkanı İsmet İnönü'dür.

Madde 4 : Partinin değişmez Genel Başkanlığı aşağıdaki üç şekilde boşalabilir.

⁴² Aydemir, *İkinci ...*, Cilt: 2, s.26; Selim Deringil, *Denge Oyunu*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994, s.45.

⁴³ İnönü, *Hatıralar-II*, s.325.

⁴⁴ Kutay, *Üç Devinden ...*, s.162.

⁴⁵ Turan, *İsmet İnönü ...*, s.131; Aydemir, *İkinci ...*, Cilt: 2, s.25; Nurşen Mazıcı, *Celâl Bayar Başbakanlık Dönemi (1937-1939)*, Der Yayınları, İstanbul 1996, s.121; Yeşilyurt, *Atatürk-İnönü ...*, s.100; Çavdar, *Türkiye'nin ...*, s.351.

⁴⁶ Yılmaz Gülcan, *Cumhuriyet Halk Partisi (1923-1946)*, Alfa Yayınları, İstanbul 2001, s.194; Aydemir, *İkinci ...*, Cilt: 2, s.38.

a- Vefat

b- Vazife yapamayacak hastalık

c- İstifa

Türkiye böyle bir döneme girerken aydın kesimin çoğunluğu ile CHP aracılığı ile yönetimde söz sahibi olarak kişisel çıkarlar elde eden partililer Milli Şeflik sistemini destekler bir tavır takındılar⁴⁷.

25 Ocak 1939'da CHP Parti Divanı'nın seçim kararı almasıyla İsmet İnönü'nün Atatürk'ten sonraki tasfiye politikasının bir parçası daha gerçekleşiyordu. Bu gelişme aynı zamanda 2.Bayar Hükümeti'nin bir geçiş hükümeti olduğunu kanıtlıyordu. Parti Divanı'nın seçim kararı almasıyla, Celâl Bayar'ın istifası birbirini izledi. Celâl Bayar'ın istifa dilekçesi şöyleydi⁴⁸:

“Türkiye Reisi Cumhurbaşnunun yüksek huzuruna;

Türkiye Büyük Millet Meclisi seçiminin yenilenmesine Parti Divanınca karar verilmiştir. Partimizin seçime yeni ve taze kuvvetle çıkmasını maksada ve esasa daha uygun ve faydalı mülâhaza ettim. Bu imkanın zat-ı devletlerine vermiş olmak için Başvekâletten istifamı arz ve takdim ediyorum. Yüksek teveccühlerinin devamını sonsuz hürmet ve tazimlerle istirham ederim.”

Seçim sonrasını beklemeden istifa eden Celâl Bayar'ın yerine Refik Saydam hükümeti kurmakla görevlendirildi. İnönü bir taraftan kendisinden önceki dönemi tasfiye ederken diğer taraftan da Cumhuriyet Dönemi'nde Atatürk ile anlaşmazlığa düşen, Atatürk'ün Büyük Nutku'nda kendilerinden hesap sorduğu kişileri siyasi yaşama davet ediyordu⁴⁹. Tevfik Rüştü Aras ve Şükrü Kaya'nın aday gösterilmediği 1939 seçimleri sonrasında meclisin 125 üyesi yeni isimlerden oluştu⁵⁰.

⁴⁷ Necdet Ekinci, *Türkiye'de Çok Partili Düzene Geçişte Dış Etkenler*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul 1997, s.131.

⁴⁸ Aydemir, *İkinci ...*, Cilt: 2, s.40.

⁴⁹ Turan, *İsmet İnönü ...*, 133-134.

⁵⁰ Çetin Yetkin, *Türkiye'de Tek Parti Yönetimi (1930-1945)*, Altın Kitapları Yayınevi, 1983, s.176-177; Nadir Nadi, Atatürk'ün Büyük Nutku'nda eleştirdiği kişilerin İsmet İnönü tarafından yeniden siyasi yaşama taşınmasını Atatürk'e karşı bir hareket olarak değerlendirmektedir. Nadir Nadi, *Perde Aralığından*, Çağdaş yayınları, İstanbul 1991, s.19.

Rauf Orbay'ın anılarında bu dönem siyasi yaşamındaki gelişmeler şöyle yer almaktadır⁵¹:

“İnönü'nün Cumhurbaşkanlığını takip eden aylarda Millet Meclisi seçimleri yenileme kararları almış ve aralarında mesela Şükrü Kaya gibi Dahiliye Vekilliği'nin, Dr. Tevfik Rüştü Aras gibi Hariciye Vekilliğinin gedikli koltuk sahipleri ile masanın daimî müdavimlerinden bazıları seçim dışı kalmışlardır. Buna mukabil, Kazım Karabekir gibi milli mücadelenin ön şahsiyeti ile bazı tanınmış zevat, Meclise girmişti. Ali Fuat ve Refet yerlerini muhafaza etmişlerdi. Bu neticeler beni bahtiyar etmişti.”

Tevfik Rüştü Aras, 1939 yılı Ocak ayında Fethi Okyar'ın istifasıyla boşalan Londra Büyükelçiliğine atandı⁵². Hilmi Uran'ın anılarında, Tevfik Rüştü Aras'ın “*Hiç olmazsa Şükrü Kaya gibi açıkta bırakılmadım*” diyerek memnuniyetini dile getirdiği⁵³ atanma sonrasında İsmet İnönü, Tevfik Rüştü Aras'ı evine davet etmiş, O'nunla yaklaşan savaş öncesinde Türk dış politikası üzerinde görüşmüştür. Bu görüşmede Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu ve Türkiye'nin Londra Büyükelçisi Tevfik Rüştü Aras'ın üzerinde anlaştığı maddeler, Aras'ın 13 Mart 1971 tarihinde *Milliyet* Gazetesi'nde yayınlanan *Neler Olacaktı?* başlıklı makalesine şöyle yansımıştır⁵⁴:

- 1- Savaş çıktığı takdirde Türkiye tarafsız kalacaktır.
- 2- Ancak bir saldırıya uğradığı zaman Türkiye kendini koruyacaktır.
- 3- İşte bu şartlar altında Türkiye'nin yeni Büyükelçisi İngiliz hükümetinin bize ne gibi yardımlarda bulunabileceğini öğrenmeye çalışacaktır.

Türkiye'nin savaş öncesi uluslararası durumu, dünyada hiçbir toplulukla ihtilâfı bulunmayan, bölgesel anlaşmalarla bulunduğu coğrafyada barışı yaşatmaya çalışan bir görünümdeydir. Ancak bu görünüm İtalya'nın Arnavutluğu işgali ile son bulmuş. İngiltere ve Fransa'nın bu gelişme sonrasında Romanya ve Yunanistan'a garanti vermesi Türkiye'yi aynı garantiden yararlanmak düşüncesiyle İngiltere ve

⁵¹ Cemal Kutay, *Osmanlı'dan Cumhuriyete Yüzyılımızda Bir İnsanımız Hüseyin Rauf Orbay*, İstanbul 1981, Cilt: 5, s.406.

⁵² BCA, Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü Arşivi, 030.18.1.2/85.113

⁵³ Hilmi Uran, *Hatıralarım*, Ankara 1969, s.325.

⁵⁴ *Milliyet*, 13 Mart 1971.

Fransa'ya yaklaştırmıştır⁵⁵. İtalya'nın Arnavutluğu işgali 1934 yılında kurulan Balkan Antantı'nın da fiilen sona erdiğini göstermektedir. Tefik Rüşti Aras'a göre Arnavutluk'un İtalya tarafından işgali, Türkiye ya da Antanta üye herhangi bir ülkenin girişimi ile önlenebilirdi. Buna göre Balkan Antantı Konseyi olağanüstü toplantıya çağrılacak, bu toplantıda kurulması kararlaştırılacak olan ortak askerî güç Arnavutluk'a gönderilerek, İtalya'nın işgal için öne sürdüğü anarşi ortamı sona erdirilecekti. Aras'a göre bu Atatürkçü dış politikanın gereği idi⁵⁶.

İtalya'nın Arnavutluğu işgali sonrasında gelişen Türk-İngiliz görüşmelerinde, Türkiye'nin Londra Büyükelçisi Tefik Rüşti Aras'ın ana hedefi, yeni görevine başlamadan önce İnönü ve Saraçoğlu ile belirledikleri maddeler gereğince, İngiltere'den Türkiye'ye sağlanacak desteğin derecesiydi⁵⁷. Tefik Rüşti Aras ve İngiltere Dışişleri Bakanı Halifax arasındaki görüşmeler ile ilgili yalnızca Fransa ve Sovyetler Birliği'ne bilgi veriliyordu⁵⁸. Bu dönemde Almanya'nın Türkiye Büyükelçisi olan Von Papen anılarında Türk-İngiliz yakınlaşmasını şöyle yorumlamaktadır⁵⁹:

“Türkiye'yi İngiltere ile bir ittifak akdine sevk eden sebepler, münhasıran İtalya'nın teşkil ettiği tehlikeden doğmaktadır.”

Türkiye Cumhuriyeti bu dönemde bir taraftan demokrasi cephesi ile yakınlaşmasının gereği olarak İngiltere ile görüşmeleri sürdürürken diğer taraftan da Hatay sorununu çözebilmek amacıyla Fransa ile diplomatik bir mücadele içinde idi. Hatay sorunu nedeniyle Fransa, Türk-İngiliz görüşmelerinde resmen katılmıyor, İngiltere'nin yanında görünerek gayri resmi şekilde gelişmelerdeki yerini alıyordu. Görüşmeler sonucunda Türk-İngiliz ortak deklarasyonu 12 Mayıs 1939'da imzaladı⁶⁰. Buna göre Türkiye ile İngiltere arasında bir görüş birliği olduğu kabul ediliyor, karşılıklı çıkarlar doğrultusunda uzun vadeli bir anlaşma imzalanması planlanıyor,

⁵⁵ Esmer, *Siyasi...*, s.361; Koçak, *Türkiye'de Milli ...*, s.243.

⁵⁶ *Milliyet*, 16 Mart 1971.

⁵⁷ Koçak, *Türkiye'de Milli ...*, s.244.

⁵⁸ Çavdar, *Türkiye'nin ...*, s.361.

⁵⁹ *Dünya*, 10 Kasım 1952.

⁶⁰ Gürün, *Savaşın ...*, s.668; Hatay sorununun çözülmesi sonrasında aynı deklarasyon Fransa ile 23 Haziran 1939'da imzalanmıştır.

sözkonusu antlaşmanın hiçbir ülkenin aleyhine olmadığı açıklanıyor ve Balkanlarda barışın sağlanması gereği üzerinde duruluyordu⁶¹. 12 Mayıs 1939 ve 23 Haziran 1939 tarihlerini taşıyan Türk-İngiliz ve Türk-Fransız deklarasyonlarının sonucunda, Türk-İngiliz-Fransız Antlaşması 19 Ekim 1939 tarihinde Ankara’da imzalandı. Buna göre Türkiye, Fransa ve İngiltere ile tam bir müttefik konumuna giriyordu⁶².

Türk-İngiliz-Fransız antlaşmasının imzalandığı dönemde Türkiye’nin Londra Büyükelçisi olan Tevfik Rüştü Aras ölümünden bir yıl önce yazmış olduğu bir makalesinde Türk-İngiliz-Fransız ittifakının büyük bir hata olduğunu, Türkiye’nin tarafsız kalarak İsveç örneğinde olduğu gibi üretimini artırabileceğini, savaş sonrası Balkanlarda ekonomik, siyasal ve askerî açıdan büyük bir güç olarak belireceğini iddia ettikten sonra *“İngiliz ittifakının gereğini, yararını, kimlere karşı olduğunu hâlâ tam olarak anlayabilmiş değilim”* diyerek bu dönem Türk dış politikası hakkındaki görüşlerini açıklamıştır⁶³. Aras’ın konuyla ilgili görüşlerine bir diğer örnek Doğan Avcıoğlu ile yaptığı söyleşide yer almaktadır⁶⁴.

“Sovyetlerle iyi ilişkilerimiz 1939’da İngiliz ittifakını imzalamamızdan sonra bozuldu. İngiliz ittifakını yapmamalıydık. Atatürk bu ittifakın yapılmasına asla taraftar değildi. Sonuna kadar tarafsız kalacaktık. İngiltere ittifakından hiçbir faydamız yoktu. Onlara tarafsız kalacağımızı anlatmış, Nazi saldırısına karşı yardım sağlamıştık. Hitler’e de tarafsızlığımızı kabul ettirmiştik. Balkan Anlaşması’na riayet edecekti. Hatta Hitler bize top ve kredi verecekti. Hitler’in en kuvvetli devrinde İngiliz ittifakı hatalı ve tehlikeli oldu. Anlaşmayla önce Hitler’in ve Stalin’in daha sonra da hatta İngiltere’nin husumetini üzerimize çektik. Hitler’in kuvvetli zamanında anlaşmayla onu tahrikten çekinmediğimiz halde, Hitler’in zayıfladığı sıralarda pasif kaldık. 1944’lerde Balkanlarda Türkiye’nin sözü olmalıydı. Balkan Antantı böylece yok oldu, gitti. Tarafsız kalmalı ve Balkanlarda aktif bir rol oynamalıydık.”

⁶¹ Montreux ve Savaş Öncesi Yılları (1935-1939), T.C. Dışişleri Bakanlığı Yayınları, Ankara 1973, s.198-202; Esmer, Siyasi ..., s.251; Gürün, Savaşın ..., s.668-669.

⁶² Esmer, Siyasi ..., s.257; Türkiye Dış Politikasında 50 yıl, Montreux ve ..., s.205-210; İsmail Soysal, Türkiye’nin ..., Cilt: 1, s.594-598.

⁶³ Milliyet, 16 Mart 1971.

⁶⁴ Yön, 30 Ekim 1964.

Tevfik Rüştü Aras, Londra'daki büyükelçilik günlerini geçici bir nitelikte görmekte, Türkiye'ye dönüşünde yeniden Dışişleri Bakanlığına getirileceğini düşünmekteydi⁶⁵. Aras'ın özellikle Sovyetler Birliği'nin İngiltere'deki büyükelçisi Maiski ile temasları bu amaç doğrultusunda gerçekleşti. 1941 yılı Şubat ayında Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu'na gönderdiği ve bir Türk-Sovyet ittifakının imzalanmasının istendiği telgrafı buna yi bir örnek oluşturmaktadır⁶⁶. Sovyetler Birliği ise Aras'ın bu konuda yetkili olup olmadığını merak ediyordu. Bu amaçla Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı'na başvuran Sovyetler Birliği Aras'ın Türk-Sovyet ilişkilerinde yetkisinin bulunmadığı yanıtını aldı. Aynı günlerde Moskova Konferansı'ndan dönen İngiltere Dışişleri Bakanı'ndan Konferansla ilgili bilgi edinmek amacıyla görüşme isteğinde bulunan Tevfik Rüştü Aras'ın önce yanıtsız bırakılması sonra da kendisine diplomasi kurallarını aşan bir tarihte randevu verilmesi, Aras'ın Londra'da *persona non grata* [makbul sayılmayan] olduğu izlenimini veriyordu⁶⁷. Bu şartlar altında Tevfik Rüştü Aras Türkiye Dışişleri Bakanlığından yerine bir atama yapılarak görevden alınmasını istedi. Dışişleri Bakanlığından gelen yanıtta Aras'a üç seçenek sunuldu: 1- İstifa, 2- Merkeze Çekilme, 3- Emeklilik. Ayrıca Aras'a emeklilik süresinin dolduğu da hatırlatılıyordu. Üçüncü seçeneği kabul ederek yurda dönen Tevfik Rüştü Aras'ın yerine Rauf Orbay atandı⁶⁸. Türkiye'ye döndükten sonra Başbakan Refik Saydam ve Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ile görüşen; ancak, istediği sonuca yani Dışişleri Bakanlığına ulaşamayan Tevfik Rüştü Aras bir süre sonra muhalif bir kimlikle siyasi yaşamdaki yerini aldı.

⁶⁵ Aras, *Görüşlerim-II*, s.2.

⁶⁶ *Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl, İkinci Dünya Savaşı Yılları, 1939-1945*, Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Yayınları, Ankara 1973, s.58.

⁶⁷ Feridun Cemal Erkin, *Dışişlerinde 34. Yıl*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987, Cilt: 1, s.128.

⁶⁸ BKA, BKKK, 030.18.1.2/97-116; Erkin, *Dışişlerinde ...*, s.128.

2. İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'deki Muhalefetin Gelişimi ve Tevfik Rüştü Aras

İkinci Dünya Savaşı'nın demokrasi ile yönetilen ülkelerin galibiyeti ile sonuçlanması, totaliter rejimlerin güç kaybetmesine ve demokrasi ile yönetilen ülke sayısına neden oldu. Cemil Koçak'ın *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, adlı çalışmasında *demokrasi patlaması* olarak isimlendirdiği sürecin Türkiye'deki yansıması bir anlamda savaş sonrasında oluşturulacak yeni dünya düzeninde yerini alabilme kaygısıyla ilgilidir. Söz konusu süreç Türkiye'de oluşum aşamasında olan muhalefetin gelişmesi için uygun ortamı hazırladı. Batı dünyasında yükselen sesler de muhalefetin cesaret kazanmasına neden oluyordu. *New York Times* gazetesinde ABD'nin savaş sonrasındaki projeleri şu şekilde ilan edilmişti⁶⁹:

“Amerika'lılar harbe geniş bir ölçüde iştirak etmiş oldukları için Avrupa'nın mukadderatı bahsinde büyük bir mesuliyet altına girmiş bulunuyorlar. Bu mesuliyet yalnız harbden sonra hudutların tahdidine ve sulhu koruyacak olan müesseseye ait mesuliyetlerde değil alâkalı memleketlerin hudutları içerisinde kuracakları hükümet ve rejim nevilerinin tayini hususunda, ister hoşla gitsin ister gitmesin, kendini gösterecektir. Harb sona erdiğinde Avrupa diktatörlükten başka bir rejim arayacaklardır. Ümit ederim ki bu rejim demokrasi olsun. Fakat bu demokrasi bir Mussolini ve Hitler'lerin darbeleri altında yıkılmayacak kadar sağlam olmalıdır.”

Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı sonrasında oluşturulacak dünya ile ilgili kararların alınacağı San Francisco Konferansı'na katılması 23 Şubat 1945'de Almanya ve Japonya'ya savaş ilan etmesi ve 24 Şubat 1945'de BM'e üye olmasının sonucudur⁷⁰. Türkiye'nin batı dünyası ile yakınlaşma isteğinin bir diğer nedeni SSCB'nin 17 Aralık 1925 tarihli Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması'nı gözden geçirmek istediğini bildirmesidir. Bu gelişme Türkiye'de kuşku ile karşılanmıştır. SSCB'nin Türkiye'ye karşı uygulayacağı yeni politika Anadolu Ajansı bildirisine “Sovyetler Birliği Halk Hariciye Komiseri Bay Molotof, Sovyet Hükümeti'nin, Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında 17 Aralık 1935'de akdedilen ve müddeti 1945 Kasım ayının 7'sinde bitecek

⁶⁹ Tan, 7 Şubat 1944.

⁷⁰ Cem Eroğul, *Demokrat Parti (Tarihi ve İdeolojisi)*, A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1970, s.5.

olan Türk-Sovyet Antlaşmasını iki taraf dostluk münasebetlerinin devam ettirilmesi bakımından değerini takdir etmekle beraber İkinci Cihan Harbi esnasında husule gelen derin değişikliklerden dolayı bu anlaşmanın yeni şartlara uygun bulunmadığı ve ciddi suretle iyileştirilmeye muhtaç bulunduğu cihetle hükümetinin 7 Kasım 1935 tarihli protokol ahkâmı mucibince mezkur anlaşmanın feshi hususundaki arzusunu Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Bay Selim Sarper'e bildirmiştir." şeklinde yansıdı⁷¹. 7 Haziran 1945'de Moskova Büyükelçisi Selim Sarper'e Sovyet Hariciye Komiseri Molotof tarafından ikinci sözlü nota verildi. Bu notada sıralanan istekler şunlardı: 1- Türkiye'nin doğu sınırında Kars ve Ardahan Sovyetler'e bırakılacaktı. 2- Türkiye Boğazları tek başına savunamayacağını kanıtlamıştı, burada Sovyetler'le ortak üstler kurulacaktı. Bu isteklere ek olarak Montreux Antlaşması Sovyetleri söz sahibi yapacak şekilde düzenlenecekti⁷². SSCB'nin bu istekleri karşısında Türkiye'nin sert tepki göstererek, gerekirse savaşı göze alacağını açıklaması bölgedeki çıkarlarının tehlikeye gireceği kaygısını taşıyan İngiltere'nin ve ABD'nin Türkiye'yi desteklemeleri sonucunu doğurdu⁷³.

Görüldüğü gibi İkinci Dünya Savaşı sonrası koşullarının Türkiye'de çok partili yaşama geçişteki etkisini yadsımak olanaksızdır. Ancak unutulmamalıdır ki Türk Devriminin temelinde çok partili yaşam bir amaç olarak yer alır. Türkiye Cumhuriyeti tarihinde tek parti döneminin 1945'e kadar devam etmesi devrim hareketlerinin tamamlanabilmesi gereğinin doğal sonucudur⁷⁴. İkinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde toplanan CHP Beşinci Kurultayı'nda İsmet İnönü'nün yaptığı konuşma Türkiye için asıl amacın çok partili yaşam olduğunu göstermesi açısından ilgi çekicidir. İsmet İnönü'nün Müstakil Grubu bu amaç için basamak olarak düşündüğünü açıkladığı konuşması şöyle idi⁷⁵:

⁷¹ Metin Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, Bilgi Yayınevi, Ankara 1991, s.55

⁷² Selim Deringil, **Denge Oyunu**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994, s.252.

⁷³ Turan, **İsmet İnönü ...**, s.261; Deringil, **Denge ...**, s.253.

⁷⁴ Aras, **Görüşlerim-II**, s.2.

⁷⁵ Ali Rıza Akbıykoğlu, **Demokrasi ve İsmet Paşa**, Ankara 1986, s.14; Samet Ağaoğlu ise Müstakil Grubun ülke içinde taraftarı bulunan bütün ideolojilerle barışık olabilmek için oluşturulduğunu iddia etmektedir. Samet Ağaoğlu, **DP'nin Doğuşu ve Yükseliş Sebepleri**, İstanbul 1972, s.101.

“İnzibat ve İntizam içinde şuurlu ve çalışkan bir müstakil grubun icra mevkiinde olan milletvekilleri ekseriyetine ve hükümetine esaslı bir yardım temin ederken, büyük milletimize de kendi işleri için bir teminat hazırlayacağını ümid ediyoruz... İyi bir halk iradesini seçimlere halkın samimi olarak iştirak etmesiyle, hükümetin ve Büyük Millet Meclisinin faaliyetinde, hakiki bir milli murakabenin şüphe götürmez bir tarzda bulunmasıyla ifade edebiliriz.”

1945 yılına gelindiğinde, savaş dönemindeki ekonomik politikaların yarattığı hoşnutsuzluk muhalefetin belirginleşmesini sağladı. İkinci Dünya Savaşı sonrasında uluslararası ilişkilerde görülen gelişmeler de muhalefetin güçlenmesine neden oluyordu. Muhalefetin bu dönemdeki ortak özelliği çeşitli sosyal sınıfların temsilciliği idi. Başlangıçta parti içi muhalefet olarak görülen bu hareket, süreç içerisinde CHP dışında gelişmeye başladı⁷⁶. Atatürk döneminin Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'da, gelişen muhalefet içindeki yerini aldı. 1943 yılı ortalarından itibaren savaşın demokrasilerin galibiyetiyle sonuçlanacağını anlaşılmaması⁷⁷, Türk basınında da demokrasi taraftarı yazıların yer almasını sağladı. Aynı dönemde CHP içinde de bazı yasaları eleştirerek kendini gösteren bir muhalif kesim oluştu. Söz konusu yeni oluşumun lideri olarak ilk bakışta Celâl Bayar göze çarpıyordu. 1937 sonbaharında Başbakanlığa getirilen, Atatürk'ün ölümü ve İnönü'nün Cumhurbaşkanlığı sonrasında kısa bir süre daha geçiş hükümeti niteliğindeki bir hükümete başkanlık ederek görevini sürdüren, 1939 Ocak ayında ise yine İnönü tarafından tasfiye edilen Bayar; dört seneyi aşkın süre sonra muhalif bir kimlik olarak ön plana çıkıyordu. Başbakanlığı sonrasındaki dönem içerisinde Meclis toplantılarına dahi düzenli bir şekilde katılmayan Bayar, Varlık Vergisi'yle ilgili önergesi ile CHP içindeki muhalif cepheye başlangıç oluşturdu⁷⁸. CHP ise Bayar'ın muhalefeti karşısında O'na Grup Başkanvekilliğini teklif etse de, Bayar, muhalefetini devam ettirebilme amacıyla dönemin Başbakanı Şükrü Saraçoğlu'ndan Müstakil Grup Başkanvekilliğini kabul edebileceğini bildirmiş; ancak, bu isteği

⁷⁶ Mahmut Goloğlu, *Milli Şef Dönemi 1939-1945*, Ankara 1974, s.391; Muzaffer Sencer, *Türkiye'de Siyasal Partilerin Sosyal Temelleri*, İstanbul 1971, s.195.

⁷⁷ Tevfik Rüştü Aras bu tarihten çok önce, 1942 yılı Sonbaharında Almanya'nın savaştan mağlup olarak ayrılacağını Von Papen ile görüşmesi sırasında dile getirmişti. Aras, *Görüşlerim-II*, s.52-53.

⁷⁸ Koçak, *Türkiye'de ...*, s.342.

hükümet tarafından kabul edilmemiştir. Bu gelişme sonrasında Celâl Bayar özellikle Tevfik Rüştü Aras'ın etkisi ile CHP'den ayrılarak yeni bir parti kurmaya karar verdi⁷⁹.

1942 yılında Londra'dan Türkiye'ye döndüğünde Dışişleri Bakanı olmayı ümit eden Tevfik Rüştü Aras, ekonomi politikalarındaki görüşleri nedeni ile kendisini Bayar'dan çok İnönü'ye yakın görüyordu. "Bayar liberal burjuvadır. İsmet Paşa ve ben proleter olarak yetiştik" cümlesi ile İnönü'ye yakınlığını dile getiren Aras, amacı olan Dışişleri Bakanlığını elde edemeyince Bayar'a yöneldi. Amacı gittikçe artan muhalefetin geniş bir cephe oluşturması, yeni bir parti kurulması ve iktidarın elde edilmesiyle kendisinin Dışişleri Bakanı olmasıydı⁸⁰.

Bayar-Aras yakınlaşması için şu belirtilmelidir ki, Bayar'ın muhalefeti genel hatlarıyla iç politikanın ekonomik uygulamalarına yöneliktir. Bayar, devletçiliğin görevini tamamladığını, devletin ekonomik rolünün özel sermayeye daha geniş destek vermek olduğunu düşünürken; Aras'ın iç politikadaki muhalefeti İnönü iktidarının özgürlükleri kısıtladığı düşüncesine dayanmaktadır. Dış politikada ise Bayar ve İnönü arasında herhangi bir fark görülmezken, Tevfik Rüştü Aras hükümetin uyguladığı dış politikayı da eleştirmekte, SSCB ile daha yakın ilişkilerin kurulmasını istemekteydi. Aras'a göre hükümetin izlediği dış politika beraberinde Türkiye'nin savaş sonrasında uluslararası alanda yalnız kalmasına neden olacaktır⁸¹. Bayar ve Aras arasındaki görüşmelerin hemen hemen tamamı Tevfik Rüştü Aras'ın Ankara-Bahçelievler'deki evinde gerçekleşti. Kısa bir süre sonra Refik Koraltan ve Adnan Menderes'de bu toplantılara katılmaya başladı. 1943 yılından itibaren gerçekleşen bu ev toplantılarının başlangıçtaki amacı yeni bir parti kurmak değil, CHP'nin demokratik bir çizgiye sahip olmasını sağlamaktı. Ancak zaman içerisinde özellikle Tevfik Rüştü Aras'ın etkisi sonucu yeni parti kurma fikri önplana çıktı⁸².

⁷⁹ Mehmed Kemal, *Celâl Bayar Efsanesi ve Raftaki Demokrasi*, ABC Yayınları, İstanbul, 1980 s.26.

⁸⁰ Toker, *Tek Partiden ...*, s.49.

⁸¹ Sabiha Sertel, *Roman Gibi*, Belge Yayınları İstanbul 1987, s.227-229.

⁸² Tevfik Rüştü Aras, Dışişleri Bakanı olduğu yıllarda akrabası olduğu Menderes'e hükümete alabilmek istemiştir. Ayrıca, parti için muhalefetin olduğu dönemde Celâl Bayar ile Adnan Menderes'in aynı safta yer almasını sağlayan da Tevfik Rüştü Aras'tır. Toker, *Tek Partiden ...*, s.50.

Tevfik Rüştü Aras, Londra Büyükelçiliği sonrasında, Birinci ve İkinci Dünya Savaşları arasındaki 20 yıllık bir dönemi kapsayan üç ciltlik bir eseri ortaya çıkarmak amacıyla uğraş verdi. Aras, eserinin önsözü niteliğini taşıyan “*Mühim Bir Eserin Önsözü*” adlı makalesinde projesi ile ilgili şu açıklamayı yaptı⁸³.

“Londra Büyükelçiliğimden ayrıldığım zaman Türk ve ecnebi bazı dostlarım bana şu tavsiyede bulundular:

- Serbest bir hale gelen vakitlerinizi iki cihan harbi arasındaki devrede cereyan eden hadiselerin hikayesini yazmağa hasretseniz ne iyi olur! Bu hadiselerin hepsine faal şekilde karışınız...

1919 ile 1939 arasında geçen 20 seneye bir (sulh devri) adı takıldı. Çünkü bu seneler zarfında Avrupa’da top patlamıyordu. Halbuki hakikatte bu devre uzun ve hummalı bir mütarekedir ki bugün seyirci olduğumuz umumî kıyamet şeklinde patlak vermemesi imkansızdı. Yirmi senelik mütareke devri ibret verici hadiselerle doludur. Kendilerine sulhu hazırlamak vazifesi düşecek olan devlet adamlarının bunlardan icap eden dersleri almaları lazımdır. Dostlarımın tavsiyelerine uydum ve temaslarımdan üzerimde kalan işlerden bu hatıraları çıkarmağa ve yazmağa koyuldum vekil olduğum sıralarda şahsi notlar tutmadım. Muhtelif vesilelerle yazdığım hususi mektuplar bile hariciye vekaletinin dosyalarında. Eserindeki malzeme tamamıyla hatıralarımın mahsulüdür. Hafızam mânası şumûlü olan tavırları, hareketleri, kelimeleri ve mülâhazaları zaptetmiş; lüzumsuz teferruatı ise unutmuştur. Böylece daha hatıralarımı yazmadan evvel ehemmiyetsiz malumatın süzülmesi işi, dimağımda kendi kendine tamamlanmıştır.

...

Eserimi Amerika’da neşretmeye karar verdim. Bu büyük memlekette bütün fertler en geniş bir hürriyetten istifa ederler, bütün ideolojileri ifade münakaşa ve tenkit etmek caizdir.

Maksadım sulh davasına bir hizmette bulunmaktır. Bu hizmetin derecesi hakkında hiçbir hayale kapılmıyorum. Fakat büyük bir ideal, çok miktardaki küçük ve mütevazı emeklerin yekununa dayanarak gerçekleşebilir.”

⁸³ Aras, *Görüşlerim-I*; s.100, 107.

Tevfik Rüştü Aras'ın önsözünü dahi yazdığı; anca, tamamlayamadığı eserlerinin isimleri şöyle idi.

- 1- Pour la Paix (sulh için)
- 2- Vers la Guerre (savaşa doğru)
- 3- C'est la Guerre (işte bu savaştır)

Şevket Süreyya Aydemir bu kitapların tamamlanamamış olmasını siyasî edebiyatımız için önemli bir eksiklik olarak görmektedir⁸⁴.

Tevfik Rüştü Aras 1944 yılından itibaren Ahmet Emin Yalman'ın liberal eğilimli *Vatan* gazetesi ile Zekeriya Sertel'in sol eğilimli *Tan* gazetesinde iç ve dış politikayla ilgili yazılar yazmaya başladı. Aras, İkinci Dünya Savaşı'nın ilk günlerinden itibaren liberal demokrasilerle, Sovyet Rusya'nın bu savaştan galip olarak ayrılacağını düşünüyordu. Savaşın sonlarına doğru bu düşüncesine paralel olarak iç politikada yeni düzenlemeler yapılması ve ülke içinde demokratik bir yönetim biçiminin kurulmasına dönük yazıları *Vatan* gazetesi sütunlarında yer almaya başladı. Dış politikada Sovyetler Birliği ile işbirliğini savunan Aras'ın makaleleri *Vatan* gazetesinin yanısıra *Tan* gazetesinde de yayınlanıyordu⁸⁵.

Tevfik Rüştü Aras'a hakim olan dış politik düşünce Metin Toker tarafından şu şekilde özetlenmiştir⁸⁶:

“Dünyada bundan böyle totaliter rejimlere müsaade edilmeyecek, kendilerini liberalleşmeyen rejimler dışarıdan zorla liberalleştirilecektir. Onun için aklımızı başımıza almalıyız. Kuzeyimiz de artık, zafer kazanmış ve dünya kaderinde söz sahibi bir dev var. Ona göre davranmalıyız.”

Zekeriya Sertel ve Sabiha Sertel'in sahipleri olduğu *Tan* gazetesi bu dönemde demokrasi isteği konusunda en kesin tavrı sergiliyordu. Konu ile ilgili *Tan* gazetesinde yayınlanan başyazı ve yorumlardan bazıları “millet meclisi milletin bir zümresi, bir müvesi, bir hülasasıdır. Fakat millet meclisi kuvvetini halktan ve efkarı umumiyyeden alır. Meclisin kürsüsü milletin kürsüsüdür. -Mecliste ceryan eden müzakerelerin

⁸⁴ Aydemir, *İkinci...*, Cilt: 2, s.155.

⁸⁵ Ekinci, *Türkiye'de ...*, s.246; Yalman, *Yakın Tarihte ...*, Cilt: 2, s.1128.

⁸⁶ Toker, *Tek Partiden ...*, s.51.

matbuata aynen aksetmesi ve efkârı umumiyeye verilmesi icabeden- Matbuat, meclisteki konuşmaları halka olduğu gibi bildirmek hakkını kullanabilmelidir.” şeklinde verilebilir⁸⁷.

Tevfik Rüştü Aras, *Vatan* gazetesinin 9 Haziran 1944 tarihli sayısında yer alan *Demokrasilerin Talihi Varmış* isimli makalesinde Birinci Dünya Savaşı’ndan sonra sürekli barışın sağlanamamasını revizyonist devletlerin yayılma politikalarına bağlamaktadır. Bu devletlerin İkinci Dünya Savaşında Sovyet Rusya’ya saldırılarını bir hata olarak yorumlayan Aras, bu hatanın demokrasi cephesinin galibiyetini hazırladığını ileri sürerek, İngiltere ve Sovyet Rusya için ölüm kalım savaşı olarak kabul ettiği İkinci dünya Savaşı’nda Türkiye’nin tuttuğu siyasetin unutulmaması gerektiği üzerinde durmuştur⁸⁸. Aras’a göre, 1944’ün dünya şartları yeryüzünde yaşayan insan kitlelerinin geleceklerinde birbirine bağlamıştır; İkinci Dünya Savaşı sonrasında kurulması planlanan barış ve düzenin devamı uluslararası işbirliği ile sağlanabilir. Türk-Sovyet ittifakını uluslararası barışın korunmasında temel olarak gören Aras, bu gelişmenin hem Türkiye’nin hem de Sovyet Rusya’nın çıkarlarına uygun olduğunu savunmaktadır⁸⁹.

Ortak özellikleri dünya barışı ve emperyalizm karşıtlığı olan Türk ve Rus devrimleri sonrasında kurulan Türkiye Cumhuriyeti ile Sovyetler Birliği’nin işbirliği hiçbir ülkenin aleyhine olmadığı gibi barışı getirecek bir gelişmedir. Aras, harbin son safhası olarak gördüğü bu dönemde Türkiye’nin cephe siyaseti uygulamasını arzu etmektedir. Bu siyaset İngilizlerle yapılan ittifak anlaşması gibi Sovyetlerle de bir işbirliğini sağlamak ve ABD ile dostluğu geliştirmeye dayanmaktadır⁹⁰.

Tevfik Rüştü Aras kurulabilecek barışın devamı için Balkanlarda Türk-Sovyet, Akdeniz’de Türk-İngiliz işbirliğini öngörmektedir. Türkiye’nin izlemesi gereken dış politikada “Her türlü emniyet tertipleri ihtimalleri içinde kendimize güvenimizin artık herkesçe bilinen ilk şart olduğuna göre bu cihetten ayrıca bahsetmeye lüzum olmasa gerektir. Ancak bunun yanında yarın veyahut öbür gün Avrupa harbi, tahmin edildiği

⁸⁷ Çavdar, *Türkiye’nin ...*, s.407.

⁸⁸ Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Demokrasilerin Talihi Varmış”, *Vatan*, 9 Haziran 1944.

⁸⁹ Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Büyük Komşumuz ve Dostumuz”, *Vatan*, 13 Haziran 1944.

⁹⁰ Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Milletimizin Tabii Emeli; Müşterek ve Sürekli Bir Sulhtür”, *Vatan*, 2 Temmuz 1944.

gibi bitince müşterek bir emniyetin kurulması veyahut eskiden olduğu gibi Türkiye-Rusya dostluğu esası haricinde, bulunduğumuz mntıkada emniyet kurmanın daha ve sağlam başka bir yolu var mıdır?" saptamasında bulunan⁹¹ Aras'ın yazıları hem yurtiçinde hem yurtdışında yankı uyandırdı⁹². Hüseyin Cahid Yalçın, Aras'ın düşüncelerini gerçekleşmesi mümkün olmayan projeler olarak nitelendirirken⁹³ Ethem İzzet Benice Aras'ın önerilerine *Son Telgraf* gazetesindeki köşesinde "Boş söz ve boş tavsiyeler" başlıklı yazısı ile yanıt veriyordu⁹⁴. Aras'ın Türk-Sovyet ittifakı imzalanması gerektiğini içeren makaleleri ABD basınında da ilgi uyandırdı. *Vatan* gazetesine yansıyan, *New York Times* gazetesinde yayınlanmış bir makalede Türk-Sovyet ilişkilerinin son yirmibeş yılı inceleniyor ve iki ülke arasında bir işbirliği anlaşması imzalanabileceği üzerinde duruluyordu. Ayrıca yazıda, Tevfik Rüştü Aras'ın Türk-Sovyet işbirliği için kamuoyunu hazırladığı kaydediliyordu⁹⁵.

Tevfik Rüştü Aras, yazıları sonrası oluşan tepkileri şöyle yanıtladı⁹⁶:

"Harpten sonra kurulacak yeni dünyada, temenni ettiğimiz gibi, dünya milletleri arasında umumî bir işbirliği yapılır ve bu maksatla bir müessese kurulur ise, şu veya bu devlet arasında ittifak gibi ifadelerin yeri kalmaz... Ancak o güne kadar ve o hedefe varabilmek için; tahakküme karşı mücadele edenler arasında, adına ister geniş işbirliği denilsin, ister ittifak tabiri kullanılsın, muahedelerle teyid edilen şekillerde topluca hareket ihtiyacı vardır. Ve bu ihtiyaç bakımından birtakım ittifaklar yapılmaktadır.

Memleketimiz dahi bu zarureten kendisini müstesna saymamış olacak ki, İngiltere ile böyle bir ittifak yapmıştır. Yazılarımda bütün mevcut vaziyetleri gözönünden ayıramadığı için; memleketimizin hayrına sandığım görüşlerini yazarken de Türkiye-Rusya münasebetlerinin ileri bir işbirliğine vardırılması arzusunu hatta bir ittifak yapılması şeklinde ifade ettim... Zaten İngiltere ve Fransa ile, ittifakımız

⁹¹ Dr. Tevfik Rüştü Aras, "Daha Açık Söyleyeceğim", *Tan*, 28 Haziran 1944.

⁹² Koçak, *Türkiye'de ...*, s.346.

⁹³ Hüseyin Cahit Yalçın, "Sovyet Rusya ile İttifak ve İşbirliği Hakkında", *Tanin*, 7 Temmuz 1944.

⁹⁴ Ethem İzzet Benice, "Boş Söz ve Baş Tavsiyeler", *Son Telgraf*, 7 Temmuz 1944.

⁹⁵ *Vatan*, 12 Temmuz 1944.

⁹⁶ Tevfik Rüştü Aras, "Sovyet Rusya ile İttifak Tabirinden Kastedilen Mana Nedir?", *Vatan*, 19 Temmuz 1944.

yapılırken Sovyetler de böyle bir ittifak yapılması; takip ettiğimiz siyasetin bir esasını teşkil ediyordu. İkinci Cihan Harbinin karışık hadiseleri yüzünden bu arzumuzun yerine getirilmesi mümkün olmadı. Halbuki şimdi hadiselerin inkişafı; bu görüşün isabetini teyid etmekte ve tahakkukunu mümkün göstermektedir.”

Çok partili yaşam sürecinde Türk-Sovyet ittifakını savunan ve yine aynı dönemde Celâl Bayar’ın yeni bir parti kurması için uğraş veren Tevfik Rüştü Aras için Asım Us hatıralarında şu bilgileri vermektedir⁹⁷:

“Necmeddin, Celâl Bayar’ın mebusluktan çekilmek istediği hakkında rivayetler olduğunu, bunun sebebinin Tevfik Rüştü Aras olduğunu, Celâl Bayar’ın Tevfik Rüştü Aras’ın tesiri altında kaldığını söyledi.”

...

“Tevfik Rüştü şimdi Türkiye’de Rus dostluğunun alemdarı gibi vaziyet almak istiyor ve etrafına, Atatürk’ün ölümünden sonra mevkilerini kaybetmiş olan Recep Zühtü, Fuat Bulca, Kılıç Ali vesaire gibi, eski arkadaşlarını toplamaya çalıştığı söyleniyor. Güya maksatları Celâl Bayar’ı Başvekalet ve Tevfik Rüştü’yü hariciyeye getirmektir.”

...

“İsmet İnönü’nün bir sözü: Atatürk’ün hayatında Rusya ile münasebetlerimizi bozanlar hep bu Tevfik Rüştülerdir. Şimdi bu Tevfik Rüştü bize Rusya’ya karşı takip edeceğimiz siyaset hakkında ders vermeye kalkıyor.”

1944 yılı ortalarından itibaren *Tan* gazetesi muhalefetin merkezi durumuna geldi⁹⁸. Artık muhalefetini CHP çatısı altında değil de kuracağı yeni partide sürdürmek isteyen Celâl Bayar, sol kesimin desteği olmadan kuracağı partinin gelişemeyeceğini biliyordu. Ekonomide özel sektörün ağırlığını savunan Bayar’a sol kesimin destek vermesi zor gözükiyordu. Halbuki Bayar’ın kuracağı partinin gücü sol kesimin, O’na vereceği desteğe bağlıydı. Bu amaçla *Tan* gazetesinin sahipleri olan Sabiha ve Zekeriya Sertel çifti ile görüşen Celâl Bayar, amacının ülkede demokratik bir yönetim kurmak

⁹⁷ Us, *Hatıra ...*, s.598, 620, 622.

⁹⁸ Koçak, *Türkiye’de ...*, s.348.

olduğunu söyleyerek, iktidara karşı bir cephe çağrısında bulundu⁹⁹. Bu çağrıya olumlu yanıt veren Zekeriya Sertel, *Tan* gazetesinde Bayar'ın faşist olmadığını, sol düşünceye açık bir kişi olduğunu savunan bir yazı yayınladı. Bu yazının sol kesimin Bayar'ı desteklemeye başlamasında önemli etkisi oldu¹⁰⁰.

İsmet İnönü 19 Mayıs 1945 tarihindeki söylevinde çok partili yaşama geçileceği müjdesini vermişti. Mecliste ve basın organlarında görülen muhalefet bu söylev ile daha da arttı. Bunun sonucu olarak 29 Mayıs 1945 tarihinde Başbakan Şükrü Saraçoğlu'nun isteğiyle yapılan güven oylamasında 7 milletvekili güvensizlik oyu verdi¹⁰¹. Bu günlerdeki bir diğer gelişme Çiftçiye Topraklandırma Kanun Tasarısının TBMM'de görüşülmesine başlanmasıdır. Kanunun görüşülmesi sırasında CHP içindeki muhalif kesimin istediği değişikliklerin yapılmaması siyasi literatürümüze Dörtlü Takrir olarak geçen önerenin, Celâl Bayar, Adnan Menderes, Refik Koraltan ve Fuat Köprülü tarafından CHP Meclis Grubu'na verilmesiyle sonuçlandı¹⁰². Önergede Meclis üstünlüğü ve siyasal özgürlüklerin sağlanması gibi ülkeyi demokrasiye götürecek değişiklikler isteniyordu¹⁰³. Dörtlü Takrir'in görüşüldüğü oturum 7 saat sürdü. Sonuçta Anadolu Ajansı aracılığıyla şu açıklama yapıldı¹⁰⁴:

“CHP Grubu Başkanvekilliğinden

CHP Meclis Grubu 12 Haziran 1945 Salı günü saat 14'de Balıkesir Milletvekili General Kazım Özalp'in başkanlığında toplandı. Oturum açıldıktan sonra, İzmir Milletvekili Celâl Bayar, İçel Milletvekili Refik Koraltan, Kars Milletvekili Fuat Köprülü ve Aydın Milletvekili Adnan Menderes tarafından verilen önerge okundu. Önerge sahipleri tarafından verilen izahlardan, tekliflerinin parti tüzüğü ile bazı kanunlarda değişiklikler yapılmasını hedef tuttuğu anlaşılmıştır. Birçok milletvekilleri ve en son Başbakan Şükrü Saraçoğlu gerek önergeyi ve bunun etrafında sahiplerinin

⁹⁹ Sabiha Sertel, *Roman Gibi*, Belge Yayınları, İstanbul 1987, s.251.

¹⁰⁰ Abidin Nesimi, *Yılların İçinden*, Gözlem Yayınları, İstanbul 1977, s.222.

¹⁰¹ Koçak, *Türkiye'de ...*, s.382.

¹⁰² Uyar, *Tek Parti ...*, s.198.

¹⁰³ Aydemir, *İkinci ...*, Cilt: 2, s.440; Eroğul, *Demokrat ...*, s.11; Celâl Bayar, *Başvekilim Adnan Menderes*, (Derleyen: İsmet Bozdağ), İstanbul 1967, Baha Matbaası, s.33.

¹⁰⁴ Tekin Erer, *Türkiye'de Parti Kavgaları*, Tekin Yayınları, İstanbul 1966, s.74.

verdiği izahatı tahlil ederek, maksadın bir kısım kanunlarla, parti tüzüğünde değişiklikler yapılmasından ibaret olduğunu açıklamışlardır¹⁰⁵.

Kanunlarda değişiklik yapılmasını isteyenlerin usulü dairesinde, tadil teklifine başvurulması mümkün olduğu gibi, parti tüzüğünde değişiklik yapılması da, kurultaya ait işlerden bulunduğu cihetle bunların grupça görüşülmesine ve bir komisyona havale edilmesine lüzum olmadığından önergelerin, imza sahiplerinden maada mevcudun oybirliği ile reddine karar verilmiş ve saat 22’de oturuma son verilmiştir.”

Dörtlü Takrir’in verildiği günlerde yaşanan bir diğer gelişme de 17 Haziran 1945’de, boş bulunan altı milletvekilliği için yapılan seçimlere CHP’nin aday göstermemesidir. Bu seçimlerde hertürlü propaganda etkinliğine de sıkıyönetim günleri yaşanıyor olmasına rağmen izin verilmiştir¹⁰⁶.

1945 yılındaki iç ve dış gelişmeler bir bütün olarak incelendiğinde Türkiye’nin çok partili yaşama geçişi için koşulların hazır olduğu görülür. Yeni parti, CHP içinden, yani varolan meclisten çıkacaktır. Tevfik Rüştü Aras da bu düşünce ile meclise katılmak ve yeni parti içinde yer alabilmek amacıyla 17 Haziran 1945 seçimlerinde Zonguldak’tan adaylığını koymuştur. Milletvekili adaylığı için neden Zonguldak’ı seçtiği sorusuna “*Zonguldak bir sanayi bölgesidir. Burada hitap edebileceğim daha münevver seçmenler bulabileceğine kaniim*” yanıtını veren¹⁰⁷ Aras’ın kamuoyunda bilinen sol eğilimi sayesinde işçi sınıfının yoğun olduğu Zonguldak’tan seçilebileceğini düşündüğü muhakkaktır. Tevfik Rüştü Aras’ın 17 Haziran 1945 seçimleri için hazırladığı beyannamesi şöyle idi¹⁰⁸.

“Zonguldak Vilayeti’nin Muhterem Halkına,

Vatandaşlarım

¹⁰⁵ Şükrü Saraçoğlu, açıklamasında “*Rejim sağlam ve temizdir. Bu önergeyi reddedeceksiniz arkadaşlar demiştir.*”, Kemal, Celâl Bayar ..., s.142.

¹⁰⁶ Şenşekerci, *Türk Devriminde ...*, s.187; CHP’nin seçimle ilgili bildirisi şöyle idi: “*Açık bulunan Kocaeli, Zonguldak, Sivas, Burdur, İstanbul ve Çorum Milletvekillikleri için Haziran 17.Pazar günü seçim yapılmasına ve bu seçimde partimiz merkezi tarafından ad gösterilmemesine Genel Başkanlık Divanı’nda karar verilmiş bulunmaktadır.*”, Toker, *Tek Partiden ...*, s.64.

¹⁰⁷ *Cumhuriyet*, 12 Haziran 1945.

¹⁰⁸ *Vatan*, 12 Haziran 1945.

Zonguldak Vilayeti'nde açık olduğu ilan edilen milletvekilliğine namzetliğimi koymuş bulunuyorum. Bugünlerde milletvekili seçmeye davet edilecek yerler arasında Zonguldak'ı neden tercih ettiğimi merak edersiniz. Her şeyden önce şu cihedi açık ifade etmeliyim ki ben Türkiye'nin çocuğuyum. Yani benim gözümde aziz yurdumuzun her yeri aynı derecede kıymetlidir.

...

Daha evvel çektiğim bir telgrafta da bildirdiğim gibi takip edeceğim yol ve program, temelinde ve kuruluşunda emeğim geçmiş olan CHP'nin yolu ve programındır. Öteden beri içtimaiyatta, siyasette ve iktisatta bağlandığı akideler, CHP'nin ta ilk kuruluşunda ilan ettiği içtimai, siyasî ve iktisadî prensiplerdir. Milletvekili olunca ve milletvekili kaldığı müddetçe Anayasaya tam riayet edilmesi hususuna dikkat etmeyi ve hükümetin yaptıklarını garazsız hatta insafla, fakat yılmak bilmeyen bir azim ve kararla murakabe eylemeyi başlıca vazife bileceğim. Memleketimizde kanunu hâkim tutmak kararlarında Anayasaya uygun olmasını emniyet altında bulundurmak işlerin iyi yolda yürümesinin tek çaresidir.

Vatandaşlarım

Büyük milletimizin yüksek idrak ve kudreti sayesinde ve bugünkü medeni dünya görüşüne ve gidişine her noktasında mutabık olan kemalizmin, ileri, geniş ve hamleci zihniyeti ile ve ilim ve ihtisasin hakimiyeti yoluyla bu meseleyi hal ve tanzim hususunda karşılaşacağımız güçlüklerin yenileceği kanaatindeyim. Seçilirsem bütün mesaimi işte bu hedeflere yönelteceğim.

Aziz yurdum için daima şenlikler ve muhterem halkımız için saadetler ve esenlikler dilerim.”

İki dereceli olan 17 Haziran 1945 seçimlerinde CHP resmen aday belirlememiş olmasına rağmen, ikinci seçmenlerin CHP'lilerden oluşması¹⁰⁹ sonucu Tevfik Rüştü Aras milletvekili seçilemedi¹¹⁰. 17 Haziran 1945 seçimleri ile amacına ulaşamayan Aras, Celâl Bayar'ın 26 Eylül 1945'de istifası¹¹¹ sonrasında Serteller ve Bayar arasında

¹⁰⁹ Erer, *Türkiye'de ...*, s.75.

¹¹⁰ Tevfik Rüştü Aras seçimlerde 58 oy alabildi. *Cumhuriyet*, 18 Haziran 1945.

¹¹¹ Şenşekerci, *Türk Devriminde ...*, s.188-189.

köprü görevini üstlendi. Celâl Bayar bu dönemde basından yararlanmak istiyor, *Tan* gazetesini de bu planı için uygun buluyordu. Bayar, bu düşüncesinde o kadar ısrarcıydı ki; kanunlarda Anayasaya aykırı maddelerin kaldırılması, üniversitenin özerkliği, polis kanununun değiştirilmesi, işçi sınıfına sendika ve grev hakkı tanınmasını istiyor, bu amaçla kamuoyunu hazırlamak için Sabiha ve Zekeriye Sertel'den bir dergi çıkarmalarını, dergi için gerekli sermayenin ise kendilerinin karşılayabileceğini ifade ediyordu. Sabiha Sertel bir dergi çıkarılması teklifini olumlu buldu. Ancak, derginin bağımsızlığını kaybetmesi kaygısıyla, gerekli sermayenin Bayar ve arkadaşları tarafından karşılanmasını kabul etmedi¹¹².

Adını Sabiha Sertel'in *Tan* gazetesindeki köşesinden alan *Görüşler* dergisi geniş bir muhalefet cephesi niteliğinde idi. Sabiha Sertel'in nitelemesi ile “*Bu öyle bir cephe ki bu cephe içinde yeralanlar aynı ekonomik ve sosyal görüşleri paylaşmıyorlar. Onları yanyana tutan tek güç baskı dönemi olarak düşündükleri İnönü yönetimi ve daha fazla demokratik yönetim ve özgürlükler isteği*”¹¹³. Derginin ilk ve tek sayısında yazısı olmadığı halde yazım kadrosunda gösterilen Niyazi Belkes'e göre derginin çıkışında etken olan kişi Tevfik Rüştü Aras'dır. Amaç ise Ankara'da bulunan Celâl Bayar, Adnan Menderes ve Fuat Köprülü ile İstanbul'daki Sabiha ve Zekeriya ile Cami Baykut arasında köprü olabilmektir¹¹⁴. Şu da hemen belirtilmelidir ki 1 Aralık 1945'de ilk kez yeni bir parti kuracağını resmen duyurmuş olan Bayar 3 Aralık 1945'de CHP'den istifa etmiştir¹¹⁵. *Görüşler* dergisinin çıktığı günler aynı zamanda yeni partinin program çalışmalarının yürütüldüğü günlerdir. Bu çalışmalarda Bayar ve arkadaşlarının yanı sıra, Sabiha ve Zekeriya Sertel ile birlikte Tevfik Rüştü Aras da etkin bir rol oynamıştır¹¹⁶. 29 Kasım 1945'de ilk sayısı çıkan *Görüşler* dergisinde Tevfik Rüştü Aras'ın da bir

¹¹² Sertel, *Roman ...*, s.270, 272.

¹¹³ Sertel, *Roman ...*, s.288.

¹¹⁴ Niyazi Berkes, *Unutulan Yıllar*, (Yayına Hazırlayan: Ruşen Sezer) İletişim Yayınları, İstanbul 1997, s.354.

¹¹⁵ Şenşekerci, *Türk Devriminde ...*, s.189; Çavdar, *Türkiye'de ...*, s.402; Toker, *Tek Partiden ...*, s.76.

¹¹⁶ Erman Şener, “Demokrasimizde DP Damgalı Dönemeç 1946-47'nin Öyküsü”, *Milliyet*, 20 Eylül 1987.

makalesi yer aldı. İlk sayının kapağında Celâl Bayar ve Adnan Menderes'in de dergiye yazı vaadettikleri duyuruluyordu¹¹⁷.

Tevfik Rüştü Aras konuya ilgi duyan gazetecilere verdiği yanıtta imzası ile çıkan yazıların sorumluluğunun kendisinde olduğunu, ülke çıkarlarına aykırı politika güden gazete ve dergilere yazı vermeyeceğini bildirdi¹¹⁸. *Görüşler* dergisi, ülkedeki sol kesim ile Celâl Bayar ve Adnan Menderes'in işbirliğini kanıtlamış oldu. Nadir Nadi'nin anılarında "Yeni partinin kuruluş hazırlıkları ilerlerken, bu partiyi, şu ya da bu yöne doğru çekmeye çalışanlar görölüyordu. Özellikle Sabiha ve Zekeriya Sertel çifti ve onların etrafında toplanan Tevfik Rüştü Aras, Cami Baykut gibi eski politikacılar büyük bir çaba içinde idiler. Solcular hergün sütunlarında boygösterdiği Tan gazetesi, Moskova ağzı kullanması yüzünden halk arasında sevilmiyordu. Bayar'ın dostu Tevfik Rüştü Aras da Tancılara yakın bir politikadan yana görünüyordu. Kuruluş ve program hazırlıkları sırasında partiye verilecek yönün bu bakımdan tartışıldığını sezen Türk basını, ezici çoğunluğu ile Moskova solculuğuna kayacak bir muhalif partiyi hiçbir şekilde tutmayacağını açıkça belirtti. Zaten kurucuların kişisel eğilimleri de böyle bir işbirliğine imkân vermiyordu." şeklinde açıkladığı¹¹⁹ bugünlerde CHP güdümündeki basın organları aracılığıyla sol kesime karşı bir propaganda başlattı. İnönü, bu dönemde Tevfik Rüştü Aras'ın SSCB çıkarları için çaba sarfettiğini iddia ediyor; Bayar-Aras yakınlaşmasını da Bayar'ın iktidar hırsına bağlıyordu¹²⁰.

Vatan gazetesinin 3 Aralık 1945 tarihli sayısında *Görüşler* dergisi ile ilgili şu haber yayınlandı¹²¹:

"İstanbul'da çıkan *Görüşler* dergisi, İzmir umum efkârı tarafından nefretle karşılanmıştır. Dergi sahibinin Celâl Bayar, Fuat Köprülü, Adnan Menderes ve Tevfik Rüştü Aras'ı yazı ailesindeymiş gibi göstermesi ilk önce hayret uyandırdı, derhal ortaya çıkan tekzip işi için de Zekeriya Sertel'in bir yalanından ve oyunundan başka bir şey

¹¹⁷ Sertel, *Roman ...*, s.309.

¹¹⁸ *Anadolu*, 2 Aralık 1945.

¹¹⁹ Nadir Nadi, *Perde Aralığından*, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1991, s.261.

¹²⁰ Faik Ahmet Barutçu, *Siyasi Hatıralar*, 21.Yüzyıl Yayınları, Ankara 2001, s.757; Berkes, *Unutulan ...*, s.321.

¹²¹ *Vatan*, 3 Aralık 1945.

olmadığını belli etti. Sertel ailesinin artık gizlemeye imkân bulamadıkları davalarını açığa vurdukları anlaşıldı.”

Aynı tarihte Hüseyin Cahit Yalçın da *Vatan* gazetesindeki baş yazısından “*Kalkın Ey Ehl-i Vatan*” başlığı ile ülkedeki sol kesimi hedef gösterdi¹²². Sol kesime ait gazete ve kitap evlerinin CHP güdümündeki basın organları tarafından hedef gösterilmesi; 4 Aralık 1945 tarihinde *Tan*, *La Turquie* ve *Yeni Dünya* gazeteleri ile ABC ve Berrak Kitabevlerinin üniversite öğrencileri tarafından tahrip edilmesiyle sonuçlandı¹²³. Eylem öncesi ve sırasında polisin herhangi bir önlem almamış olması bu olayın CHP tarafından düzenlendiği düşüncesini doğurdu. Bu düşüncüyü destekleyen diğer etkenler eylem sonrasında üniversite öğrencilerinin CHP İstanbul İl Başkanlığı önünde yaptıkları sevinç gösterileri ve iktidar partisi güdümündeki *Akşam* gazetesinde Necmettin Sadak’ın olayı “*Türk gençlerinin heyecanlı gösterisine dünya hayran kalmıştır*” şeklinde nitelendirmesidir¹²⁴. Ayrıca olayın konuşulduğu parti grubu toplantısında milletvekilleri yaşananların sorumlusu olarak gazete ve kitabevlerinin sahiplerini göstermekten çekinmemişlerdir¹²⁵. 1947’de Ankara Üniversitesi’ndeki solcu öğretim üyelerinin protesto edilmesi ile İzmir’de yayınlanan *Zincirli Hürriyet* adlı sol eğilimli dergi aleyhine düzenlenen mitingler CHP politikalarına verilecek diğer örneklerdir¹²⁶.

Tan Olayı olarak siyasi literatürümüzde anılan bu olay sonrasında Bayar ve arkadaşları sol kesim ile ilişkilerini kesti. Tevfik Rüştü Aras da DP’nin kuruluş çalışmalarından Refik Koraltan’ın isteği üzerine uzaklaştırıldı¹²⁷. 7 Ocak 1946’da kurulan Demokrat Parti’nin kurucuları arasında yer alamayan Tevfik Rüştü Aras’la ilgili *Millet* dergisinde yayınlanmış “*Nerede*” başlığını taşıyan makale ilgi çekicidir¹²⁸.

¹²² Hüseyin Cahit Yalçın, “Kalkın Ey Ehl-i Vatan”, *Vatan*, 3 Aralık 1945.

¹²³ M. Şehmuz Güzel, “1940’larda Öğrenci, Gençlik Dernekleri ve Eylemler 1”, *Tarih ve Toplum*, Temmuz 1988, Cilt: 10, Sayı 55, s.40; Çavdar, *Türkiye’de ...*, s.401.

¹²⁴ Güzel, “1940’larda ...” s.40.

¹²⁵ *Cumhuriyet*, 5 Aralık 1945.

¹²⁶ Doğan Duman, *Demokrasi Sürecinde Türkiye’de İslamcılık*, Dokuz Eylül Yayınları, İzmir 1997, s.243.

¹²⁷ Toker, *Tek Partiden ...*, s.50; Şener, “Demokrasimizde DP Damgalı ...”, *Milliyet*, 22 Eylül 1987.

¹²⁸ *Millet*, 7 Mart 1946.

“O kadar ismi duyulmuyor ki ne olduğu ciddiyetle merak edilebilir. DP kurulmadan önce, Celâl Bayar’la beraberdi. Sadakatle adım adım onu takip ediyordu. Hatta milletvekilliğine namzetliğini bile Celâl Bayar’ın yardımı ile Zonguldak’tan koymuştu. Yeni kurulacak partinin müstakbel Dışişleri Bakanı sayılıyordu. Parti kurulcu fakat O yok niçin? Ne oldu? Bir anlaşmazlık mı çıktı? Mümkün değil. Çünkü mümessili Adnan Menderes o partidendir. Sayın Tefvik Rüştü Aras tam siyasi hayata atılacağı sırada birden bire ortadan kayboluverdi. Tan gazetesi kapanalıdan beri de makale yazmıyor... Artık siyasi hayattan vaz mı geçti ki yazı odasına kapanıp sadece hatıralarını yazmakla uğraşsın? Yoksa Sayın Tefvik Rüştü Aras da yeni bir parti mi kuracak?... Siyasi hayatın şu vefasızlığına bakın ki dış politikaya ait en karışık işleri şahsi sempatisiyle kolayca halletmeyi düşünen eski Dışişleri Bakanımızı bizden başka merak eden bulunmadı. O şimdi partisizdir. Arasına yakın dostlarında bir iki saatlik iştirak ettiği briç partilerinden başka partisi yok.”

Bu yazının yayınlanmasından kısa süre sonra Tefvik Rüştü Aras’ın sosyalist ideolojiye sahip bir parti kurmak istediği haberleri siyasi kulislerde konuşulmaya başlandı. Aras, bu iddialar karşısında yaptığı açıklama da, Türkiye’de henüz sosyalist bir parti için şartların oluşmadığını, devletçiliğin yeterli gelebileceğini ve partiden ziyade sosyalist öğreti için çalışan derneklerin yeterli olacağını belirtmiştir¹²⁹.

Atatürk’ün ölümü sonrasında İsmet İnönü tarafından Londra Büyükelçiliğine atanarak tasfiye edilen, ülkeye döndükten sonra ülke yönetiminde görev verilmeyen Tefvik Rüştü Aras, 26 Mart 1946 tarihinde kuruluşundan itibaren üyesi bulunduğu CHP’den istifa etti. Aras, konuyla ilgili açıklamasında “*Şimdi bir müddetten beri yazmakta olduğum kitabımı bitirmek için çalışmaktayım*” diyordu¹³⁰.

3. Türkiye’de İlk İnsan Hakları Derneği’nin Kuruluşu

Demokrat Parti kurucularından parti programının hazırlanması aşamasında Cami Baykut, Zekeriya Sertel, Tefvik Rüştü Aras gibi kamuoyunda *Sovyet taraftarları* ve *komünist* olarak bilinen kişilerle işbirliği yapması Cumhuriyet Halk Partisi’ne bu konuda bir eleştiri yapma fırsatını vermiş ve sonuçta, adı geçen kişiler Demokrat ileri

¹²⁹ Cumhuriyet, 12 Mart 1946.

¹³⁰ Anadolu, 22 Mart 1946.

gelenlerince yeni oluşumun dışında bırakılmışlardı¹³¹. Demokrat Parti ile yollarını ayırmak zorunda kalan Aras, Sertel ve Baykut bazı Demokrat Partililer ile kamuoyunda büyük saygınlığı bulunan ve 1946 seçimlerinde İstanbul'dan bağımsız milletvekili seçilen Mareşal Fevzi Çakmak'ın başkanlığında İnsan Hakları Derneği'ni kurdular¹³².

Türkiye'nin ilk İnsan Hakları Derneği'nin kurucularından Zekeriya Sertel anılarında derneğin kuruluşuyla ilgili şu açıklamaları yapmaktadır¹³³:

“Cami Baykut ve Tevfik Rüştü Aras'la birlikte bir İnsan Hakları Derneği kurmaya karar verdik. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra bile, insan haklarını savunacak böyle bir derneğe ihtiyaç vardı. Tevfik Rüştü; Celâl Bayar ve Adnan Menderese'den ayrılmıştı. Yeni kurulan Demokrat Parti ilk günlerde düşündüğümüz ilkeleri inkâra başlamıştı. Zaten Celâl Bayar'la Adnan Menderes'in er geç liberalizme kaçmak isteyeceklerini biliyorduk. Ama hiç olmazsa demokratik bir yönetimin kuruluncaya kadar beraber çalışabileceğimizi sanmıştık. Tan Matbaasının yıkılması, olayları önceden kestiremeyeceğimiz ölçüde hızlandırdı, amacımıza ulaşmadan herkes kendi cephesine çekilmek zorunda kaldı. Celâl Bayar'la Adnan Menderes'in halkın istediği özgürlük ve demokrasiyi kuramayacakları, hatta kurmak istemeyecekleri kesindi. Onun için biz, özgürlük ve demokrasiyi başka bir yoldan savunmak istiyorduk. İnsan Hakları Derneğini bu amaçla kuruyorduk. Bu girişimin başarıyla sonuçlanması için Genelkurmay Başkanlığından çekilmiş olan Mareşal Fevzi Çakmak'ı da aramıza almaya karar verdik.”

Derneğin kuruluşu amacıyla İstanbul Valiliği'ne Mareşal Fevzi Çakmak, Tevfik Rüştü Aras ve Demokrat Parti İstanbul İl Başkanı Kenan Öner imzalarıyla verilen dilekçede kurucu üyelerin listesi şu şekilde yer almaktaydı¹³⁴:

İstanbul Bağımsız Milletvekili Fevzi Çakmak

Dışişleri Eski Bakanı Tevfik Rüştü Aras

¹³¹ Cemil Koçak, “İrkçilik-Turancılık ...” *Tarih ve Toplum*, Ekim 1997, s.22.

¹³² *Cumhuriyet*, 18 Ekim 1946; Toker, *Tek Partiden ...*, s.207; Alpay Kabacalı *Türk Basımında Demokrasi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1994, s.203; Mahmut Goloğlu, *Demokrasiye Geçiş 1946-1950*, Kaynak Yayınları, İstanbul 1982, s.131.

¹³³ Sertel, *Hatırladıklarım*, s.235.

¹³⁴ *Son Posta*, 22 Ekim 1946; Fethi Tevetoğlu, *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler*, Ankara 1967, s.577; Berkes, *Unutulan ...*, s.369.

Hakları Derneği'nin amacı, *Son Posta* gazetesinin 9 Kasım 1946 tarihli sayısında dernek yönetimi tarafından şu şekilde duyuruldu¹³⁸:

İnsan Hakları Cemiyeti

1- Roozevelt'in Dört Hürriyet ismi altında toplayıp, Birleşmiş Milletler Anayasası ile teşvikî [belgeli, belgelenmiş] ve temin [sağlama] ve Türkiye Cumhuriyeti Anayasası ile teyid [doğrulama, destekleme] edilmiş olan (fasıl 5) temeli insan ve vatandaş hak ve hürriyetini koruma, bu prensiplerini yayma, kanunlarımızda ve içtimâî [sosyal] hayatımızda dört hürriyet ruhunun hakim olmasını temin etme gayesi ile İstanbul'da 17.10.1946 tarihinde İnsan Haklarını Koruma Cemiyeti adıyla bir dernek kurulmuştur.

Cemiyetin Maksad ve Gayesi

2- Cemiyetin başlıca maksad ve gayesi, Birleşmiş Milletler Teşkilâtının bir azası olan Türkiye'de bu teşkilâtın Anayasasında zikredilen [anılan] dört hürriyet ve insan haklarına tanınmış olan hak ve hürriyetlerin gerçekleşmesine çalışmaktır.

Birleşmiş Milletler Anayasasında kabul edilen dört hürriyet ve insan hakları şunlardır:

- a- Söz ve fikir hürriyeti
- b- Vicdan hürriyeti
- c- Korkudan kurtulma (azadlık) hürriyeti
- d- Yoksulluktan kurtulma hürriyeti

Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'yla kabul edilen dört hürriyet ve insan hakları şunlardır:

- Her Türk hürdür. Hürriyet onun tabii haklarından. Başkasına zarar vermeyecek herşeyi yapabilir (madde 68).

- Türkler kanun önünde müsavidirler (eşit, denk). Her çeşit imtiyazlar [farklı olma] (madde 69).

¹³⁸ *Son Posta*, 9 Kasım 1946.

Dışışleri Eski Bakanı Tefik Rüştü Aras

Demokrat Parti İstanbul İl Başkanı Avukat Kenan Öner

Emekli General Sadık Aldoğan

Berlin Eski Büyükelçisi Hamdi Arpağ

İçişleri Eski Bakanı ve Gazeteci Cami Baykut

Meşrutiyet Dönemi Bakanlarından Raşid Erer

Cumhurbaşkanlığı Eski Genel Sekreteri Hasan Rıza Soyak

Gazeteci Zekeriya Sertel

Mahmet Özdemir Evliyazade

Emekli Kurbay Albay Selahattin Kip

Necmeddin İncesu

İnsan Hakları korumayı amaç edinen bir diğer kurum da, yine aynı tarihte yani 17 Ekim 1946'da Ankara'da kuruldu. Ali Fuad Başgil'in "*Kimi kime şikayet edecekler?*" sorusuyla girişimin resmî niteliğini eleştirdiği¹³⁵, Birleşmiş Milletler İnsan Haklarını ve Ana Hürriyetleri Koruma Türk Grubu'nun kurucuları arasında Tokat Milletvekili Prof. Nihat Erim, Dışışleri Bakanlığı Genel Sekreteri-Büyükelçi Feridun Cemal Erkin, İstanbul Üniversitesi Rektörü Ord.Prof. Sıddık Sami Onar, Ankara Hukuk Fakültesi Dekanı Prof. Zeki Mesut Alsan ve Ord.Prof. Baha Kantar bulunuyordu¹³⁶.

Böylece Türkiye İkinci Dünya Savaşı sonrası esen *Demokrasi Rüzgârı* sürecinde ve yine aynı dönemin en geniş uluslararası örgütü olarak belirtilebilecek Birleşmiş Milletler Örgütü'nün 4 Temmuz 1776 tarihli Amerikan İnsan Hakları Bildirisi ile 26 Ağustos 1789 tarihli Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi'nden esinlenerek, 10 Aralık 1948'de kabul ettiği İnsan Hakları Evrensel Bildirisi'nden iki yıl önce .iri sivil, diğeri resmî nitelikli ve insan haklarını temel alan iki kuruma kavuştu¹³⁷. İstanbul'da Mareşal Fevzi Çakmak'ın başkanlığında kurulan ve kurucu üyeler göz önüne alındığında siyasî yelpazenin geniş bir bölümünü kapsayan sivil nitelikli İnsan

¹³⁵ Son Posta, 22 Ekim 1946.

¹³⁶ Ayın Tarihi, 1-31 Ekim 1946, Sayı 155, s.3.

¹³⁷ Turan, İsmet İnönü ..., s.257.

- Türk vatandaşlarının şahsı masundur [saklanmış, korunan], vicdan hürriyeti, düşünce hürriyeti, söz hürriyeti, yayın hürriyeti, serbestçe yolculuk, bağlanma isteme ve çalışma hürriyeti, mülk sahibi olmak ve malını dilediği gibi kullanmak, bira araya toplanma, dernek kurmak, şirket kurmak, Türk vatandaşının esaslı haklarıdır (Madde 72/70).

- Vatandaşın canına, malına ırzına el atılmaz ve keyfi surette evine girilmez (madde 71/76).

- Hiçbir kimse tabii olduğu mahkemelerden başka bir mahkemeye çağrılmaz ve gönderilemez (Madde 83)

- İşkence, eziyet, mala el koymak, angarya yasaktır (Madde 73)

- Bir kimsenin felsefi ve dini inancı kendisine suç sayılamaz (Madde 75)

3- Bu gaye ve maksatlara inanmış olan erkek ve kadın bütün vatandaşlar diktatörlüğe ve faşizme hizmet etmemiş olmak şartıyla, cemiyete aza [üye] olabilirler.

4- İnsan Haklarının Koruma Cemiyeti siyasî bir teşekkül [klavuz] değildir. Yani hükümeti ele almak maksadıyla kendi namına seçim mücadelelerine giremez.

Cemiyetin Faaliyet Tarzı

5- İnsan Haklarının Koruma Cemiyeti maksadına varmak için iki türlü faaliyette bulunur:

a- Memlekette dört hürriyet fikrinin yayılmasını ve benimsenmesini temin için her türlü neşriyat [yayın] yapar, konferanslar tertip eder, propagandaya ehemmiyet verir ve kanunlarımızı dört hürriyet fikrine uygun bir hale sokmak için teşebbüslerde bulunur.

b- Madde 6, 7 ve 8

6- İnsan Haklarını Koruma Cemiyeti, amme [kamu] kudretinin fertler veya halk zararına katlanıldığını haksızlık veyahut kanunsuzluk edildiğini haber aldığı zaman harekete geçer. Bu gibi hallerde Anayasanın Türk vatandaşlarına verdiği hakkı kullanır. Yetkili makamlara ve Türkiye Büyük Millet Meclisine şikayet eder (Madde 82). Aynı zamanda gerek kendi neşir vasıtaları ve gerek matbuat vasıtasıyla meseleyi amme vicdanına arzeder.

Hakkı tecavüze uğrayan veya hürriyeti elinden alınan vatandaş cemiyet azalarından biri ise cemiyet ve bütün diğer azalar otomatik surette kendisine destek olurlar. Bu gibi hallerde idare meclisi kendiliğinden ve derhal harekete geçer.

Cemiyete mensup olmayan vatandaşlardan birinin aynı yoldan haksızlığa ve kanunsuzluğa uğradığı doğrudan doğruya veya bir araç ile cemiyete haber verildiği takdirde idare meclisi soruşturma başlatır. Haber verilen kanunsuzluk ve keyfi muamele gerçekte hakları zayı olan [kaybolan] vatandaşın şikayeti yetkili makamlara ve Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne götürür ve yukarıda tarif olunduğu şekilde müdafaa eder.

7- Birliğin Türkiye dahilinde veya haricinde şubeleri yoktur. Ancak aynı gayeyi temin maksadıyla memleketin diğer yerlerinde kurulacak başka kulüp ve cemiyetlerle işbirliği yapar. Bu cemiyetlerin bir federasyon halinde birleşmeleri caizdir. Yalnız cemiyetin Türkiye'nin diğer zehirlerinde muhabir azası bulunabilir.

8- Cemiyet, din ve ırk, ayrılık ve düşmanlıklarına muhaliftir. Ve bu ayrıcalıklarla mücadele etmeyi vazifelerinden sayar

İlk toplantı, Demokrat Parti İstanbul İl Başkanı Avukat Kenan Öner'in Karaköy Palas'taki bürosunda gerçekleştirilen İnsan Hakları Derneği'nde başbakanlığa Mareşal Fevzi Çakmak, Genel Sekreterliğe Tevfik Rüştü Aras seçildiler¹³⁹. İlk toplantıda bir konuşma yapan Fevzi Çakmak, İnsan Hakları Derneği'nin siyasî bir amaç taşımadığını, amaçlarının anayasanın öngördüğü hakların yasal yollardan savunulması olduğunu belirttikten sonra özellikle şu konu üzerinde durdu¹⁴⁰:

“Teşebbüsümüzün verimli olduğuna ve milletimizin sosyal yaşamında yeni bir dönem açacağına inanıyorum. Bu hareket ideal bakımdan tamamıyla demokratik bir tezahürdür. Bu dernek her vatandaş için bir dayanak; haksızlığı reddeden ve üstün bir insanlık merciidir. Bu nedenle her vatandaş siyasî bir amaç gütmenden derneğimize katılabilir. Bugün iyiye ve gerçeğe doğru gitmek amacıyla olan milletimiz bu derneğin şahsında her bakımdan ileri bir adım atmış olacaktır.”

Dernekle ilgili kamuoyuna açıklama yapan bir diğer dernek üyesi, bürosunu dernek merkezi olarak tahsis eden Demokrat Parti İstanbul İl Başkanı Kenan Öner idi.

¹³⁹ Toplantının yapıldığı gün Tevfik Rüştü Aras, Ankara'da idi. Sertel, *Hatırladıklarım ...*, s.241.

¹⁴⁰ *Tasvir*, 18 Ekim 1946; *Cumhuriyet*, 18 Ekim 1946.

Öner, konuşmasında demokrasinin ön koşulunun kişi haklarının savunulması olduğunu ve sonuçta İnsan Hakları Derneği'nin Demokratik Parti için de gerekli bir kurum olduğunu ifade ediyordu¹⁴¹. Derneğin ilk toplantısında yaşanan bir olay bundan sonrası günlerde derneğe karşı girişilecek ve ağırlıklı olarak iktidar partisi güdümünde gerçekleşecek olan yıpratma politikalarının habercisi niteliğindeydi. Toplantı salonuna giren Hukuk Fakültesi öğrencisi Bekir Berk kurucu üyelere Mareşal Fevzi Çakmak'ın, Sovyet taraftarı oldukları iddia edilen kişilerle nasıl aynı örgütte yer aldığını kendince şöyle sorguladı¹⁴²:

“Cemiyet kurucuları arasında birbirinden tamamıyla ayrı kutuplarda şahıslar görüyoruz. Bunlardan bir kısmı kızıl ideoloji sahibi olup gençlik tarafından tel'in edilmiş kimselerdir. Diğer taraftan herşeyden önce milletini ve vatanını düşünen insanlar var. Maraşel ise ismi etrafında hürmet yaratmış bir şahsiyettir. Nasıl oluyor da bambaşka inançtan insanlar bi teşekkülde müessis olarak toplanabiliyorlar.”

Mareşal Fevzi Çakmak ve Kenan Öner bu soruya verdikleri yanıtta, cemiyetin siyasî bir içerik taşımadığını, insanlık için bir araya gelindiğini ve bu amaç doğrultusunda iki ayrı kutba ait insanların bir araya gelebileceğini belirttilerse de¹⁴³, Cumhuriyet Halk Partisi basının suçlayıcı yayınlarını engelleyemediler.

Demokrat Parti yönetimi de başlangıçta girişimi desteklemesine rağmen basının etkisiyle derneğe karşı bir tavır sergilemeye başladı¹⁴⁴. Buna paralel olarak Kenan Öner ve Sadık Aldoğan dernek ile herhangi bir ilişkilerinin bulunmadığı yolunda açıklamalar yaptılar¹⁴⁵. Daha birkaç gün öncesinde İnsan Hakları Derneği'nin demokrasilerin gereği olduğunu öne süren Kenan Öner, Demokrat Parti üst yönetiminin isteğiyle, cemiyetle hiçbir ilgisinin olmadığını, Mareşal'in de bazı kişiler tarafından derneğin kuruluşu için ikna edildiğini belirttikten sonra derneğin ilk toplantısının kendi bürosunda yapılmasını “*Cemiyetin kurulma günü için hazırladıkları toplantının da*

¹⁴¹ Cumhuriyet, 19 Ekim 1946.

¹⁴² Ulus, 20 Ekim 1946; Cumhuriyet, 20 Ekim 1946; Sertel, *Hatırladıklarım*, s.241; Bekir Berk, *Zafer Bizimdir*, Yeni Asya Yayınları, İstanbul 1973, s.15.

¹⁴³ Son Posta, 20 Ekim 1946; Yeni Asır, 20 Ekim 1946; Ümit Sinan Topçuoğlu, *Meraşal Fevzi Çakmak*, Latin Matbaacılık, İstanbul 1977, s.150.

¹⁴⁴ Samet Ağaoğlu, *Siyasi Günlük* (Yayına Hazırlayan Cemil Koçak), İletişim Yayınları, İstanbul 1992, s.40-41; Turan, *İsmet İnönü ...*, s.258.

¹⁴⁵ Ağaoğlu, *Siyasi ...*, s.415.

benim yazıhanemde olmasına gıyabında karar vermişler. Kanaatlerime tamamen zıt bazı şahısların yazıhanemde toplanmalarını men etmek nezaketsizliğini göstere-mezdim.” Sözleriyle açıklamıştır¹⁴⁶. Kenan Öner ve Sadık Aldoğan Demokrat Parti ileri gelenlerinin isteğiyle İnsan Hakları Derneği’nden Parti ileri gelenlerinin isteğiyle İnsan Hakları Derneği’nden ayrılmışlardı; ama, 1946 seçimlerinde Demokrat Parti listesinden İstanbul bağımsız milletvekili seçilen Mareşal Fevzi Çakmak hâlâ derneğin başkanıydı. Bu dönemde adı Demokrat Parti ile birlikte anılan Çakmak’ın dernekle ilişkisini kesmesi gerekiyordu; çünkü dernek kamuoyunda genel olarak sol eğilimli kişilerin güdümünde görünüyor ve eleştiriliyordu. Bu amaçla Celâl Bayar bir taraftan dernekle bir ilişkilerinin olmadığını açıklarken¹⁴⁷ diğer taraftan da Cihad Baban aracılığıyla, Mareşalin de dernekle ilgisini kesmeye çaba sarfediyordu¹⁴⁸. Cihad Baban’ın Fevzi Çakmak ile sözkonusu amaç çerçevesindeki görüşmesi sonrasında, Çakmak dernekle ilişkisini kesmedi; ancak, kamuoyuna şu açıklamayı yaparak kendisine yönetilebilecek eleştirilere engel olmak istedi¹⁴⁹:

“Aşırı solculukla malul kimselerinde kanaatleri bir nevi kızıl faşistliktir. Bence tek şef sistemine dayanan aşırı solculuk da insanlık ve kanun haricidir. Binaenaleyh bu gibilerin aramızda bulunmaması lâzımdır. Benim aşırı solcularla ve alelumum milli fikirlerin dışında kanaat besleyenlerle çalışmama imkân yoktur. Hayır işlerine ideoloji karışırsa elbet böyle bir cemiyette benim yerim olmaz, fikren milliyetçi olduğumu tekrar etmeğe lüzum yoktur ve herkes beni bilir ki sol temayüllerin muhalifiyim.”

Fevzi Çakmak ve Kenan Öner bu açıklamaları yaparken, basında Zekeriya Sertel, Cami Baykut ve Tevfik Aras’ı hedef alan yazılar gün geçtikçe artıyordu. Asım Us *Vakit* gazetesinde yayınlanan “*Hayır Cemiyeti Maskesi Altındaki Siyasi Cemiyet*” başlıklı yazısında Kenan Öner’in çekilmesiyle, bürosunun da artık derneğin kanunsuz bir nitelik kazandığını vurguluyor ve solcuların hayır cemiyeti maskesi altında siyasi bir dernek kurduklarını belirtiyordu¹⁵⁰. Cihad Baban ise *Tasvir* gazetesindeki köşesinde

¹⁴⁶ *Son Posta*, 20 Ekim 1946; *Tasvir*, 20 Ekim 1946. Vala Nurettin, *Akşam Gazetesi*’nin 23 Ekim 1946 tarihinde yer alan konuyla ilgili yazısında Kenan Öner’in açıklamalarını “*Hayret verici bir hafiflik*” olarak yorumlamıştır.

¹⁴⁷ *Cumhuriyet*, 19 Ekim 1946.

¹⁴⁸ Cihad Baban, *Büstler ve Portreler*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1970, s.170.

¹⁴⁹ *Akşam*, 20 Ekim 1946.

¹⁵⁰ Asım Us, “Hayır Cemiyeti Maskesi Altındaki Siyasi Cemiyet”, *Vakit*, 21 Ekim 1946.

yayınlanan “*Bu Memleket Milli Olmayan Şeyi Sevmez*” başlıklı yazısında insan haklarını korumanın kutsal bir görev olduğunu, demokrasiye inanan herkesin bunu destekleyeceğini; ancak, İstanbul’a kurulan derneğin Türkiye’deki aşırı solcuların bir entrikası olduğu üzerinde duruyor ve çözüm olarak dernek içindeki aşırı solcuların istifasını öneren şu cümlelere yer veriyordu¹⁵¹.

“Rusya’ya hudut ve yapışık olan bir ülkede senelerden beri sürüp gelen tahrikatın ve ithal malı ideolojilerin simsarları eğer, fikirlerini değiştirmiş ve hakikaten insan haklarının korunması için samimi bir kanaat sahibi olmuşlarsa, samimiyetlerini isbat için bu cemiyeti, mareşale ve kızıl damga ile damgalanmamış arkadaşlarına terk ederek oradan ayrılınsınlar.”

İnsan Hakları Derneğini hedef alan yazılar basında yer aldıkça istifalar ve eleştirilere karşı açıklamalar devam etmiştir. Cumhurbaşkanlığı Eski Genel Sekreteri Hasan Rıza Soyak ve Meşrutiyet Dönemi Bakanlarından Raşit Karel’in istifaları¹⁵² ve Tevfik Rüştü Aras’ın dernek ile ilgili açıklamaları gelişmelere örnek olarak verilebilir. Aras, *Yeni Asır* gazetesinde yer alan açıklamasında derneğin yalnızca Hitler ve Mussolini’nin uyguladıkları rejimi savunan kişilere kapalı olduğunu, Demokrat Parti ve Cumhuriyet Halk Partisi arasında köprü görevinin amaçlandığını belirtirken kendi siyasi kimliği için şu açıklamayı yaptı¹⁵³: “Cemiyet münasebetiyle, cemiyet kurucularının siyasî kanaatleri hakkında yerli ve yersiz merak ve alâka gösterildiği çıkan yazılardan anlaşılıyor. Bunu dikkate alarak, malumu ilân kabilinden dahi olsa, siyasi hürriyetimi söyleyeceğim. Yalnız memleketim içinde değil, dışında dahi beni, uzaktan veya yakından tanıyan herkes bilir ki ben halis muhlis bir Kemalistim. Hem de Atatürk’ün anladığı mana ve şümulde”

Tevfik Rüştü Aras’ın suçlamalara karşı yanıt niteliğindeki açıklamasının basında yer aldığı gün, Falih Rıfkı Atay, *Ulus* gazetesindeki köşesinde “*Hak mı? İmtiyaz mı?*” başlığı altında Aras’ı Türkiye’yi Sovyetlerin bir uydusu haline getirmek istemekle suçluyordu. Atay’a göre bu amacı güden kişiler Cumhuriyet Partisi iktidarını yıkabilmek amacıyla Demokrat Parti’ye ile yaklaşmışlar, ancak parti ileri gelenleri

¹⁵¹ Cihad Baban, “Bu Memleket Milli Olmayan Şeyi Sevmez”, *Tasvir*, 21 Ekim 1946.

¹⁵² *Ulus*, 22 Ekim 1946.

¹⁵³ *Yeni Asır*, 22 Ekim 1946.

tarafından kabul edilmemişlerdi¹⁵⁴. *Cumhuriyet* gazetesi başyazarı Nadir Nadi'ye göre ise solcular, ideolojilerinin propagandasını yapabilmek için Mareşal'i ve İnsan Hakları Derneği'ni kullanmaktaydılar¹⁵⁵.

Tevfik Rüştü Aras, özellikle Falih Rıfkı Atay'ın suçlamaları konusunda yasal haklarını kullanarak *Ulus* gazetesine yayınlanması gerektiği dipnotunu düşerek şu ilginç mektubu gönderdi¹⁵⁶:

“Hak mı? İmtiyaz mı? Başlığıyla çıkan yazıda -Gene bu memlekette İngiliz ittifakını bırakarak Sovyetler Birliği ile sıkı bir yakınlaşma arayan ve bu yakınlaşma için bazı Balkan memleketlerinde olduğu gibi yapılması gerekecek fedâkarlığın yerinde olacağını öteden beri söyleyip duran politikacılar olduğunu da bilmiyor değiliz- dedikten sonra: -Biz Türkler Balkan memleketleriyle onlara benzer peyklerde insan haklarından ne kaldığını ve B. Tevfik Rüştü Aras, ne de Zekeriya Sertel veya Cami Baykut'a sormak ihtiyacında değiliz.- cümleleriyle yukarıdaki isnada benim adım da karıştırılmak istenmiştir.

Türk-İngiliz dostluğu hakkında selâhiyetli İngilizlerin şahadetini ileri sürmek isteseydim, İngiliz Hariciye Nazırının vekâletten ayrılırken bana gönderdiği mesajı ve İngiliz Başvekilinin de Sayın Cumhurreisimize Londra'dan dönüşümde getirdiğim mektubundaki şahsıma teallük eden ifadesini naklederdim.

Sovyetler'le dostluğun da, ancak eskiden olduğu şekil ve hudutla iadesi mümkün olmak şartıyla, taraflısı oldum ve başka türlü düşünemem de.

Benden ne Balkan memleketlerindeki insan haklarından ne kaldığını, ne de merhum Büyük Reisimiz Atatürk'ün ölümünden sonra yapılageldiği gibi hiçbir şeyi sormayabilirsiniz. Yaşadığımız önemli bir devirde memleketimizin yetiştirdiği bütün kudretlerden lüzum oldukça hakkıyla istifade edip etmemek hususu mesuliyet makamlarında bulunanlara teveccüh eden bir iş olduğu gibi, konuda intihab eden hareket tarzına dair hakiki hüküm verecek olan da tarihtir. Bu hususta şikâyetle bulunmak herhalde bana düşmez. Ancak milletimize icabında her türlü tehlikeleri ve ızdırapları göze almaktan yılmayacak gücümüz ve aklımız yettiği hudutta hizmet etmiş

¹⁵⁴ Falih Rıfkı Atay, “ Hak mı? İmtiyaz mı?”, *Ulus*, 22 Ekim 1946.

¹⁵⁵ *Cumhuriyet*, 23 Ekim 1946.

¹⁵⁶ *Ulus*, 12 Kasım 1946.

ve sade kendi memleketimizin içinde değil hatta haricinde bile, emsalini kendi ahlakına göre gıpta veya hasretle kıskandırıcı, milli muvaffakiyetlere vasıta olmuş olan bir eski hariciye vekilinin aziz vatanımız zararına fedakarlıklar yapmak isteyen politikacılardan olduğuna işaret edilmesini sükûtle geçiştiremem. Bütün vatandaşlarımın, hususiyle tanıdıklarımın vatanseverlikleri bahsinde hatalı şüphelere düşmekten kendimizi tahzir etmekle beraber hiçbir yurttaşımızın bu konuda, benim müdafaama da ihtiyaç olmadığını bildiğim cihetle Ulusun başyazısında ortaya koyduğu şekilde politikacılar, memleketimizde var mı yok mu meselesi üzerinde durmayarak sözümü tamamıyla asıl maksadıma hasredeceğim ve bu sefer mutadım olan tevazudan ayrılmaya mecbur olacağım şöyle ki:

1- Dr. Tevfik Rüştü Aras adı memleketimize hizmet edenler arasında, sadece kazandırmış olanların ilk safında anılacak ve öyle kalacaktır.

2- Halkımızın sağduyusu herbirimizi işleri ile kıymetlendirmeyi çok iyi bilir.

3- Bu tavzihi yazmaktan başlıca emelim kendimi müdafa kadar ve daha çok beni bu cevaba mecbur eden ithamların harice inikasında fikirler arasındaki içtihatlar farkından başka, bir de memleketimizin bütünlüğünü korumada ayrılıklar bulunduğu zehabını doğurabilir ki bu hem doğru değildir, hem de zararlıdır.

4- Memleketimizde memnuniyetle yaptığım ve fırsat elverirse daha da yapmağa muktedir bulunduğum hizmetlerin yalnız tahakkuk etmiş olanlarını saymaya ne lüzum var? Elinizin altında bulunan Hakimiyet-i Milliye ve Ulus koleksiyonları hatırlamaya yetişir sanırım. Bu sebeple müdafaanın bu tarafını gençliğimizin hakkıyla yapabileceği araştırmacılara bırakıyorum. Yalnız şunu söylemekten kendimi alamam ki Atatürk'ün yüksek idaresi altında çalışmış ve muvaffak olmuş olan İnönü kabinesinde 13 yıldan fazla ve Celâl Bayar kabinesinde 1 yıl kadar Hariciye Vekilliği yaptıktan sonra ayrılırken memleketimizin bütün hudutları üzerinde hiçbir münakaşa kalmamış ve hatta münakaşa ihtimalleri bile kapanmış bulunuyordu. Bu iyi talihe sevinmemek mümkün mü?

5- İyi Türk vatandaşlarının milletimizin her ferdinden haklı olarak bekleyebileceği ve isteyebileceği iyi vatandaşlık şartı, o ferdin çalışmasında, düşünmesinde, hülâsa her işinde halkımızın umumi menfaatini, haysiyetini, bağımsızlığını, hürriyetini, herşeyin üstünde tutmak olmalıdır. Bu ölçü ile bugüne kadar

geçirilen fiili imtihanlarda, yani geçirdiğimiz acı tatlı türlü inkılap ve mücadele safhalarında Türk milleti huzurunda emsaline nisbetle üstün not almış olanlara renkler tevcih edilmek suretiyle de olsa vatanseverlik bahsinde şüphe uyandırmak için cüret edilecek her tertibi layık olduğu veçhile halkımızın karşılayacağına emniyetim vardır.

Benim bildiğime göre, yeni Türkiye’de dün hizmet etmiş ve bugün kötü olmuş olan yoktur. Dün Atatürk’le sonuna kadar beraber kalmış ve kalmamış devlet adamları olduğu gibi, bugün de yine Atatürk’ün açtığı yolda yürümekten başka bir yolu düşünmeyenlerle, başka yollar bulmuş olanlar veya bulmak isteyenler veyahut bulduklarını sananlar vardır. Her şekilde herkesin niyeti memlekete hizmet olsa gerektir.

Ben ilerlemesi dahi şimdiye kadar memleketimize başarılar sağlamış olan Kemalizm de görenlerdenim ve umumî siyasî kanaat bakımından her münasebet düştükçe söylediğim gibi dün ne idiysem bugün de oyum. Bu kanaatimle Mareşali tebci ediyorum ve onun yanında çalışmaktan zevk buluyorum. Her ikimizin iş başında bulunduğumuz uzun yıllar izinde hep böyle olmuştu. Hariciyemiz Genel Kurmay dairemizle daima beraber çalışmıştı. Haleflerimize de böyle çalışmada hayır ve muvaffakiyet olduğunu söylemeyi vazife bilirim.

Büyük Millet Meclisi’nden ayrıldıktan sonra vazife ile bir hayli zaman hariçte bulunduğum için benden sonra gelenlerin nasıl yaptıklarını pek bilmesem de bugünkü Dış İşleri Bakanımızın böyle yapmakta olduğunu kuvvetle umarım.”

İnsan Hakları Derneği’nin konu alan yazıların tamamının derneği ve kurucuları eleştiren yazılar olduğunu belirtmek hata olur. Çünkü sınırlı da olsa basında girişimi destekleyen yazılar da görülmektedir. Ancak şu da belirtilmelidir ki sözkonusu yazılar yalnızca İzmir ve çevresine ulaşabilen, yerel nitelikli *Yeni Asır* gazetesinde yer almıştır. Yazıların ortak özelliği derneği bir sivil toplum örgütü olarak kabul etmek gerektiği ve insan haklarının kanunlar kadar, toplumunda zorlamasıyla arzu edilen noktaya ulaşabileceğiydi¹⁵⁷.

İstanbul’da 17 Ekim 1946 tarihinde kurulan İnsan Hakları Derneği üzerinde basın yoluyla büyük bir baskı kuruldu. Dönemin Cumhurbaşkanı İsmet İnönü’nün de

¹⁵⁷ Asım Kültür, “Düşünceler”, *Yeni Asır*, 23 Ekim 1946; Şevket Bilgin, “Hakiki Zihniyet İnkılabını Yaratacak Şey”, *Yeni Asır*, 24 Ekim 1946; M. Tuncer, “Cemiyet ve Partiler”, *Yeni Asır*, 25 Ekim 1946.

“*Komünistlerle ilk mücadelemiz*” olarak nitelendirdiği dernek¹⁵⁸, gerçekte bir sivil toplum örgütü idi. Baskılar sonucunda kısa sürede dağılan dernek 1947 yılı Ocak ayından itibaren hareketlenen Türk siyasi yaşamının aktörlerinden biri olacaktı. Siyasi literatürümüze Öner-Yücel davası olarak geçen olayın nedeni sayılan ve 29 Ocak 1947’de dönemin İçişleri Bakanı Şükrü Sökmensüer’in meclis kürsüsünde okuduğu, Türkiye’deki sol faaliyetleri hedef alan raporda İnsan Hakları Derneği kurucuları da suçlanıyordu.

4. İçişleri Bakanı Şükrü Sökmensüer’in Komünist Faaliyetlerle İlgili Meclis Konuşması ve Yankıları

İkinci Dünya Savaşı sonrasında dünyadaki demokratikleşme eğilimlerine paralel olarak Türkiye’de çok partili yaşam sürecine girmişti. Bu bağlamda İsmet İnönü’nün çarpıcı noktaları yeni dönemin koşullarına uygun siyasal düzenlemeler yapılması olan 19 Mayıs 1945 ve 1 Kasım 1945 tarihli konuşmaları çoğulcu sisteme geçişin önemli belirtileriydi. Bu dönemde iç politikadaki gelişmelerin ciddiye alınabilir¹⁵⁹ bir muhalefet partisinin doğuşuna uygun olması DP’nin kuruluşu için gerekli ortamı hazırlamıştı. DP’yi başlarda diğer siyasi partilerden ayıran önemli özelliği bünyesinde yalnız belli bir programa bağlı kişilere değil, ortak noktaları CHP karşıtlığı olan kişileri de barındırıyor olmasıdır. Bu özelliğe paralel olarak Zekeriye Sertel ve Ahmet Emin Yalman gibi farklı siyasi görüşlere sahip kişilerin parti programının hazırlanması çalışmalarına katılıyor olması dönemin politik çevrelerinde ilgiyle izlenmiştir¹⁶⁰.

İktidarda bulunan CHP ise bu görünümünden yararlanarak DP’yi komünistlerle işbirliği yapmakla suçlamaya başladı. CHP İnsan Hakları Derneği girişiminde olduğu gibi suçlamaları kendisine bağlı basın organları aracılığıyla gerçekleştiriyor; Mareşali komünist olduklarını iddia ettikleri kişilerle birlikte hareket ediyor şeklinde yıpratırken, sol eğilimli kişilere de Türkiye’yi Sovyet uydusu haline getirmek istemekle suçluyordu.

¹⁵⁸ Toker, *Tek Partiden ...*, s.210.

¹⁵⁹ Bu dönemde kurulan ilk parti Nuri Demirağ isimli bir iş adamının başkanlığında kurulan Milli Kalkınma Partisi’dir. Ancak bu parti hiçbir zaman ciddiye alınmamış, genel başkanın köşkünde gazetecilere verdiği ziyafetler yüzünden Kuzu Partisi adıyla anılmıştır.

¹⁶⁰ Şener, “Demokrasimizde ...”; Ağaoğlu, *Siyasi ...*, s.41.

Bu suçlamalar karşısında DP de iktidar partisini ülkeyi diktatörce yönetmekle suçlamaya başladı. Mareşal Fevzi Çakmak'ın 7 Ocak 1947 tarihinde toplanan DP kongresinden birgün önce görüştüğü partililere yaptığı konuşma¹⁶¹ ile kongrede kabul edilen;

- Anayasaya aykırı tüm anti-demokratik hüküm ve yasalar kaldırılmalıdır,
- Tam güvence sağlayan yeni bir seçim yasası düzenlenmelidir.
- Yönetimin partizanlıktan çıkıp bağımsızlaşması sağlanmalıdır,

- Devlet Bakanlığı görevi ile Parti Genel Başkanlığı görevi aynı krizde bulunmamalıdır, isteklerinin yer aldığı ve sözkonusu değişiklikler gerçekleşmediği takdirde Demokrat Parti'nin Meclis'ten çekileceğinin belirtildiği Hürriyet Misakı CHP kaynaklı baskıya yanıt niteliğindedir¹⁶². DP kurucularından Fuad Köprülü, "Büyük kongrenin aldığı son kararlar, demokratik inkişafa taraftar olduğunu her veçhile tekrarladığı halde, fiiliyatta buna ait en ufak bir delil vermekten bile çekinen iktidar zihniyetine karşı hissedilen haklı infialin bir neticesidir¹⁶³

Hikmet Bayur ise "Ne denilirse denilsin, mesele ne biçimde yaldızlanırsa yaldızlansın hürriyet misakının reddi, ulusal düşüncelerden çok iktidar mevkiini kaybetmek kaygısı ile izah edilebilir"¹⁶⁴ sözleriyle programın demokratikleşme yolunda atılmış bir adım olduğuna, kabul edilmemesinin ancak CHP'nin iktidarı devretmek istememesinden kaynaklanabileceğine dikkat çekmişlerdir,

DP'nin Birinci Büyük Kongresi'nde kabul edilen ve CHP'yi demokratik gelişmelere engel olmakla suçlayan Hürriyet Misakı ile iki parti arasındaki ilişkiler iyice

¹⁶¹ **Yeni Asır**, 7 Ocak 1972. Konuşmanın bir bölümünde Mareşal şunları söylüyor: "Milletin olgunluğunu inkâr ve reşid olmadığını iddia edenlerin mevcudiyetine hayret etmemek mümkün değildir. Biz bu devleti, Ankara'da Anadolu'nun ve Türk Milletinin gayret ve olgunluğu ile kurduk. Bugün ise onlar bu kurulmuş olan devleti millete emanet etmek istemiyorlar."

¹⁶² Ali Gevgilili, **Yükseliş ve Çöküş**, Bağlam Yayınları, İstanbul 1987, s.54; Tunaya, **Türkiye'de ...**, s.650; Feroz Ahmad, **Demokrasi Sürecinde Türkiye 1945-1950**, Hil Yayınları İstanbul 1996, s.35.

¹⁶³ **Kuvvet**, 13 Ocak 1947.

¹⁶⁴ **Kuvvet**, 14 Ocak 1947.

gerginleştii. Cihad Baban, kongrede kabul edilen hususların yalnızca bir partisinin istekleri olarak algılanmaması gerektiğini işlediği yazısında şöyle demektedir¹⁶⁵:

“Bu ıslahat yapılsın, biz şimdiden temin edelim ki, Demokrat Parti’nin bu hususta geçen hizmetlerini unutmağa ve bunun şerefini Halkçılara mal etmeğe çoktan nazıyız... Bu anayasaya eğer saygı gösteriyorsak, yeminlerimizi eğer unutmamışsak, biz bu ıslahatı her türlü parti mülahazaları üstünde yapmağa mecburuz.”

Necmettin Sadak ise, Hürriyet Misakı’nın kabul edilmediği takdirde, Demokrat Parti’nin meclisten çekileceğini duyurmasının anti-demokratik bir yöntem olarak niteliyor ve bu gelişmelerin demokrasilere zarar vereceğini şöyle dile getiriyordu¹⁶⁶:

“Demokrat Parti ilk adımda, demokrasi adına tamamıyla anti-demokratik bir tehdit ve tahakküm yolu tutmaktadır. Buna müsamaha ile bakmak, demokrasinin temel taşı olan Millet Meclisi’nin gelecek tarih boyunca selâhiyetini, yarın bütün partilerin oyuncağı haline koyacak tehlikeli emsal teşkil eder.”

Hürriyet Misakına CHP hükümetinin yanıtı, bütün bu muhalefet çabalarının ardında yine komünistlerin bulunduğunu iddia eden ve dönemin İçişleri Bakanı Şükrü Sökmensüer tarafından yapılan açıklamalar oldu. 29 Ocak 1947 tarihinde gerçekleşen meclis oturumunda önceden kararlaştırıldığı anlaşılan ve sıkıyönetim komutanlığının komünist faaliyetlerle ilgili soruşturması hakkında bilgi sahibi olmak amacı taşıyan sorunun, CHP Giresun Milletvekili Ahmet Ulus tarafından sözlü olarak İçişleri Bakanı Şükrü Sökmensüer’e yöneltilmesi sonrasında; Sökmensüer, meclis kürsüsünden içeriğinde DP’yi de komünist eğilimlerle ilişkilendiren bölümlerin bulunduğu bir konuşma yaptı¹⁶⁷. Başlangıçta Türkiye’de komünist faaliyetlerin tarihsel açıklamasının yapıldığı nutkun, 1945 ve 1946 yıllarını kapsayan bölümünde Celâl Bayar, Adnan Menderes, Tevfik Rüştü Aras, Zekeriya Sertel, Fevzi Çakmak ve Cami Baykut arasındaki ilişkilere yer veriliyor; Sertel ve Baykut’un, Aras aracılığıyla Mareşali ve DP’yi yanlarına çekme çabaları, Görüşler Dergisi ve İnsan Hakları Derneği ile ilgili

¹⁶⁵ Kuvvet, 14 Ocak 1947.

¹⁶⁶ Akşam, 28 Ocak 1947.

¹⁶⁷ Gevçilili, Yükseliş ve ..., s.55; Cemil Koçak, “İrkçılık-Turancılık ...”, s.22.

İçişleri Bakanlığınca elde edilen belgelerle kamuoyu önünde kanıtlanmaya çalışılıyordu¹⁶⁸.

Sözkonusu belgelerden ikisi kamuoyunda büyük tartışmaların yaşanmasına neden olmuş, basında uzun süre tartışılmıştır. Birbirinin devamı olan bu iki belgeden ilki Cami Baykut ve Zekeriya Sertel'in, Tevfik Rüştü Aras aracılığı ile Mareşale ilettikleri mektuptur. İkinci belge Mareşal'in yanıtı niteliğindedir ve Tevfik Rüştü Aras tarafından kaleme alınmıştır¹⁶⁹. Sökmensüer'in konuşmasındaki ilgili bölüm bu mektuplardan yararlanılarak hazırlanmış ve hazırlık aşamasında Cumhurbaşkanı İsmet İnönü tarafından incelenmiştir¹⁷⁰. Bu, İsmet İnönü'nün kendisine karşı muhalefet eden cepheyle mücadelesinde ne kadar kararlı olduğunu göstermektedir. Zekeriya Sertel ile Cami Baykut'un Tevfik Rüştü Aras aracılığıyla Fevzi Çakmak'a gönderdikleri mektup 2 Eylül 1946 tarihinde Osmanlıca harflerle kaleme alınmıştı. Genel olarak 1946 seçimleri üzerinde tartışmalara dikkat çeken ve Fevzi Çakmak'tan seçimleri protesto etmek amacıyla meclisten çekilmesini ve sine-i millete döndüğünü ilân etmesinin istendiği mektup şöyle idi¹⁷¹:

Muhterem Mareşal

2.9.1946

Bugün Cami Beyefendi ile birlikte vaziyeti tetkik ederken vardığımız neticeyi zatı devletlerinize arzetmediği faydalı bulduk. Mecliste intihab mazbataları hakkında cereyan eden müzakere ve varılan netice biz de şu kanaati kuvvetlendirmiştir ki, Halk Partisi şimdiye kadar muhaliflere karşı oynadığı oyunlarda muvaffak olmuş ve nihayet meclisin, hükümetin ve cumhurreisinin mezruiyeti bakımından bir emrivaki vücuda getirmişlerdir. Bu işte bizi en ziyade üzen nokta, Halk ve Demokrat Partinin zatı

¹⁶⁸ Ömer Türkoğlu, "Hüseyin Sami Bey'in Hayatı ve Ankara'daki Ajanlık Yılları", **Kebikeç**, 1996, Sayı 4, s.219-220.

¹⁶⁹ Bu mektuplardan başta Tevfik Rüştü Aras ve Sabiha Sertel arasındaki yazışmalar da Sökmensüer'in konuşmasıyla kamuoyuna duyurulmuştur.

¹⁷⁰ Toker, **Tek Partiden ...**, s.168.

¹⁷¹ **Cumhuriyet**, 30 Ocak 1947; **Ayın Tarihi**, 1-31 Ocak 1947, Sayı 158, s.17-18.

devletlerinin halk nezdindeki büyük teveccüh ve itimadını sarsmak için adeta elbirliği ile hiçbir gayreti esirgememekte olmalarıdır.

Halbuki halk, seçim münasebetiyle bütün tazyiklere rağmen ıstırabını ve iradesini ilk defa ifade etmek fırsatını bulmuş ve intihabatta yapılan suistimallere karşı da isyanına ta Çankaya eteklerine kadar sirayet eden mümayizlerle izhar etmiştir. Halkın bu umumi tezahürü, meclisin, hükümetin ve cumhurreisinin mezruiyetini tanımamakta olduğunun belîğ ifadesidir. Halkın bu temiz, bu mukaddes heyecanını Demokrat Parti temsil kabiliyetini gösterememiş, Halk Partisi'nin oyunlarına boyun eğerek millete hıyanet etmiştir. Millet bu heyecanına tercüman olmak hususundaki son ümidini zat-ı devletlerinize bağlamış bulunmaktadır. Mecliste kalıp mücadeleye meclis kürsüsünden devam etmenin de imkânı kalmadığı son celselerdeki tecrübelerle sabit olmuştur kanaatindeyiz. Milletin bu nezih ve mukaddes heyecanını kanallere ederek onun hakkının çiğnenmemesini temin için bizce radikal bir harekete ihtiyaç vardır.

Bu ihtiyaç şu iki noktaya dayanmaktadır.

1- Halkı ümitsizliğe ve yeise düşürmemek, Türk tarihinde ilk defa görülen bu milli tezahürü akamete uğratmamak lüzumu. Halk kendisine düşen milli vazifesini yapmış, iradesini izhar etmiş, sözünü söylemiştir. Şimdi haklarını müdafaa edecek, kendisine yol gösterecek bir lider olarak gözlerini zat-ı devletlerine çevirmiş bulunmaktadır. Mecliste kalmak, meclisin ve hükümetin meşruiyetini tanımak demek olacağı için halk yeise düşebilir ve kendi başına davasını halle teşebbüs edebilir. Bu da memlekette anarşiyi doğurabilir.

2- Memleketin bugünkü buhranlı vaziyetinde harici emniyet meselesi ön safta gelen Milli bir davadır. Halka dayanmayan, halkın iradesiyle iktidar mevkiine gelerek onu temsil selâhiyetini haiz olmayan gayrimeşru bir hükümet ise memleketin harici emniyetini temine muktedir olamaz. Nitekim Cumhurreisinin yeni seçimi münasebetiyle ecnebi devletlerden hiçbir, hatta dost tanıdıklarımız dahi, kendisini tebrik etmek teamülüne riayet etmemişler ve bu suretle de bu seçimin mezruiyetini tanımadıklarını göstermişlerdir. Böyle bir iradenin Türkiye'nin harici emniyeti bakımından hatta zararlı olduğuna şüphe yoktur.

Binaenaleyh zatı devletlerinin Meclis kürsüsünden kısa, veciz ve fakat kat'i bir nutukla meclisin, hükümetin ve cumhurreisinin gayrimeşru olarak kurulduğunu böyle

bir mecliste bulunmakla onun mesuliyetlerine iştirak edemeyeceğinizi bildirerek bayrağınızı alarak dışarıda halkla beraber onun hakkını ve davasını müdafaa etmenizi ve tabii ve zarurî bir hareket olarak görüyoruz. Bütün milletin böyle bir hareket karşısında arkanızdan geleceğine emin bulunuyoruz.

Şahsınıza karşı olan sonsuz bağdan ve memleketin selâmet ve kurtuluş ihtiyacından cesaret alarak vaki olan bu maruzatımızdan dolayı bizi mazur göreceğinizi umarız.”

Mareşal Fevzi Çakmak başlangıçta Zekeriya Sertel ve Cami Baykut’un isteğine kesin bir yanıt vermemiştir. Ancak ilerleyen günlerde Çakmak’ın Meclis’den çekilmediği düşünülecek olursa, O’nun bu teklife sıcak bakmadığı söylenebilir. Söz konusu mektubu Fevzi Çakmak’a ileten Tevfik Rüştü Aras’ın; Cami Baykut ve Zekeriya Sertel’in gelişmeler hakkında bilgi verdiği mektubunda geçen, “*Görüşlerinizi ayrıca ben de izah ve teyid ettim.*” cümlesi Aras’ın da Baykut ve Sertel’le birlikte hareket ettiğini düşündürmektedir¹⁷². Mektupların kamuoyuna açıklanması Cumhuriyet Halk Partisi’ne bir taraftan Fevzi Çakmak ve Tevfik Rüştü Aras’ı yıpratmak, diğer taraftan da Demokrat Partiye eğer meclisi boykot ederlerse onların da kamuoyunda Çakmak ve Aras gibi algılanacağı konusunda gözdağı vermek fırsatını sunmaktaydı¹⁷³.

Tevfik Rüştü Aras ve Fevzi Çakmak suçlamaları karşısında Demokrat Parti’ye yakınlığı ile bilinen *Kuvvet* gazetesinin 30 Ocak 1947 tarihli sayısında yer alan açıklamalarıyla kendilerini savunmuşlardır. Fevzi Çakmak, ülkedeki demokratik gelişmelerin iktidarı elinde tutan parti tarafından komünist bir hareket gibi gösterildiğini, kendisine yapılan meclisten çekilme teklifini de kabul etmediğini belirtirken, Tevfik Rüştü Aras bir kez daha komünist olmadığını açıkladı¹⁷⁴. Bu arada

¹⁷² **Ayın Tarihi**, 1-31 Ocak 1947, Sayı 159, s.18. Aras’ın mektubu şöyle idi: “Aziz dostlarım Cami ve Sertel Beyefendilere Mektubunuzu Mareşale kendim götürdüm. Görüşlerinizi ayrıca ben de izah ve teyid ettim. Müşarünileyh bu suretle hareketinizden çok memnun oldu. Ve yazacağım cevapta sönmez muhabbetlerini tebliğ etmekliğimi rica etti. Sizin de makul göreceğinizi kuvvetle ümid ettiğim netice ve kararı Özdemir oğlumuz tafsîlâtıyla size arz edecektir. Bu münasebetle de derin hürmetlerimi sunarım.”

¹⁷³ Berkes, **Unutulan ...**, s.372.

¹⁷⁴ **Kuvvet**, 30 Ocak 1947. Tevfik Rüştü Aras’ın açıklaması şöyle idi: “Başka münasebetle de açıklamış olduğum gibi şimdi de tekrar ediyorum ki, ben komünist değilim ve hiçbir komünist parti ile de hiçbir münasebetim yoktur. Bunun aksine yapılacak iddialar iftira hududunu geçmez. Hakkımda böyle şüpheler doğurmak isteyenlerin maksatları beni memleketime hizmetten

Tevfik Rüşti Aras'ın kamuoyunda komünist olarak bilinen kişilerle birlikte tutuklandığı haberi yayılmışsa da bunu gerçek olmadığı kısa sürede anlaşıldı¹⁷⁵.

Demokrat Parti'nin yayın organı olarak kabul edilebilecek Kuvvet gazetesi ile Cumhuriyet Halk Partisi güdümündeki *Ulus* gazetesi gelişmelere geniş yer veren yayın organlarıdır. Cumhuriyet Halk Partisi'nden ayrılarak Demokrat Parti saflarına katılan ve *Kuvvet Gazetesi*'nin 31 Ocak 1947 tarihli sayısında yer alan "*İçişleri Bakanının Söylevi Dolayısıyla*" başlıklı yazısında, sözkonusu söylevin Demokrat Parti'yi komünistlerle işbirliği yapma suçlamasıyla yıpratma amacı güttüğü, halbuki komünist propagandalarının artmasındaki asıl sorumluluğun Cumhuriyet Halk Partisi'nde olduğunu kaydeden Yusuf Hikmet Bayur yazısını "Demokrat Partiye karşı yapılmış olan bu propaganda ancak partcilik gayretinin yurt ve ulus sevgisinden üstün tutulması ile veya o an için şuurun kaybedilmiş olmasıyla izah edilebilir" cümlesiyle bitiriyordu¹⁷⁶. Bu dönemde İsmet İnönü'nün en çok güvendiği isimlerden olan Nihat Erim ise komünistlerin iktidara muhalif olan ve yararlanabilecekleri kişilere başvurduklarını, birkaç ay öncesinde yaşanan İnsan Hakları derneği girişimi ile kanıtlamaya çalıştı¹⁷⁷.

Fevzi Çakmak'ın basında hemen hergün yer alan suçlamalar karşısında yaptığı bir diğer açıklamada "Cenab-ı Haktan dileğim şudur: Bana bu milletin kendi hak ve hürriyetlerini kendi elinde tuttuğu günü göstersiz. Milletin iradesinin tam bir suretle tecellisini, vatandaş hak ve hukukuna riayet edilmesini istemek hata mıdır?"¹⁷⁸ derken; başkanlığını yaptığı İnsan Hakları Derneği'nin siyasi bir oluşum olmadığını belirtmiştir. Cumhuriyet Halk Partisi; Demokrat Parti'yi Mareşal Fevzi Çakmak'ı ve Tevfik Rüşti Aras'ı yıpratma politikasını büyük şehirlerde halka konu ile ilgili broşür dağıtacak kadar ileri götürmüştür. Partinin İzmir İl Yönetimince bastırılan ve "*Komünistler Mareşali ve Demokrat Partiyi Kötü Maksatlarına Nasıl Alet Etmek İstediler*" başlığını taşıyan broşür Demokrat Parti yanlısı *Kuvvet* gazetesinde "*Hayret ve Nefretle Karşılanan Bir*

mahrum etmektir. İmkân bulduğum müddetçe milletimizin hizmetinde nasıl çalıştığımı bütün yurttaşlarım iyi bilirler, bu hakikati değiştirmek kimsenin elinde değildir."

¹⁷⁵ *Yeni Asır*, 30 Ocak 1947.

¹⁷⁶ *Kuvvet*, 31 Ocak 1947.

¹⁷⁷ *Ulus*, 2 Şubat 1947.

¹⁷⁸ *Tasvir*, 6 Şubat 1947.

Hadise” olarak okuyucularına duyuruldu¹⁷⁹. Hüseyin Cahid Yalçın’ın konu üzerindeki düşüncelerini “*Hakikatten Karşısında-Komünist Tahrıkları Karşısında*” adıyla yayınladığı bir kitapçıkta topladı. Hüseyin Cahid Yalçın kitabında Türkiye’deki komünist faaliyetlerde Demokrat Parti’nin rolünü inceliyor; böylece Demokrat Parti’yi çok partili yaşamın başlangıcında etkisiz kılmak istiyordu. Kitabında Aras hakkındaki komünist suçlamalarının Mareşal Fevzi Çakmak’n O’u ısrarla savunmasıyla biraz daha pekiştiği üzerinde duran Yalçın, Türkiye Cumhuriyeti’ne hizmet etmiş olmasının Aras’ı temize çıkaramayacağını belirtmiştir¹⁸⁰.

Kamuoyuna açıklanan belgelerden de anlaşılabilceği gibi Tevfik Rüştü Aras’ın gelişmelerdeki rolü aracılıktan öteye gitmemektedir. İçişleri Bakanı Şükrü Sökmensüer’in konuşmasında yer alan “*Komünist liderleri derhal Tevfik Rüştü Aras’ı vasıta yaparak bu şahsiyetleri kendi gayeleri uğrunda kullanmak yoluna başvurmuşlardır*” cümlesi bu gerçeğin resmi ağızdan ifadesidir. Ancak, Tevfik Rüştü Aras’ın; Zekeriya Sertel ve Cami Baykut’a yazdığı mektupta dile getirdiği “*görüşlerinizi ayrıca ben de izah ve teyid ettim*” cümlesiyle kendisine karşı başlatılacak yıpratma planlarına da uygun ortamı sağladığı söylenebilir.

Cumhuriyet gazetesi muhabirinin gelişmelerle ilgili sorularını yanıtlayan Tevfik Rüştü Aras, kendisine karşı büyük bir kin beslediğini, çözümün ise Türk adaletinde olduğunu açıklayarak yargıya başvuracağını ipuçlarını vermiştir. Aras’ın Mareşal Fevzi Çakmak’a yapılan meclisten çekilme teklifini de doğru bulduğunu açıkladığı açıklaması şöyle idi¹⁸¹:

¹⁷⁹ **Kuvvet**, 8 Şubat 1947.

¹⁸⁰ Hüseyin Cahid Yalçın, “**Hakikatler Karşısında-Komünist Tahrıkları Karşısında**”, Ankara 1947, s.7-8. Yalçın’ın Aras’ı sorgulayan yazısı şöyle idi: “Mareşal Fevzi Çakmak, Tevfik Rüştü Aras’ı müdafaaya böyle müracaat göstermesi ve hareketli lisanı herhalde zihinlerde bir istifham [soru] işaretinin kendiliğinden çizilmesine yolaçmıştır. Mareşal Çakmak’a göre Tevfik Rüştü Aras, Milli Mücadele’de hizmet etmiş imiş. Bunu Mareşalden kim sordu. Milli Mücadele’de hizmetin bu bahiste yeri ne? Mareşale göre Rüştü Aras Türk hariciyesini muvaffakiyetle idare etmiş. İçişleri Bakanı, Tevfik Rüştü’nün Hariciye Vekâletindeki vazifesine temas etmiş değildir. Mareşal, bahse hiç alakası olmayan taraflarda dolaşırken daha çok söyleyecek şeyler bulabilir, meselâ Tevfik Rüştü Aras iki metre boyunda değildir diyebilirdi. Bu ne kadar hiçbir şey isbat etmez, sadet harici bir söz ise, verdiği sadet harici teminat da o kadar manasız ve yersizdir.”

¹⁸¹ **Cumhuriyet**, 9 Şubat 1947. Tevfik Rüştü Aras kendisine yönelik komünist suçlamaları nedeniyle *Ulus* Gazetesi’ni mahkemeye vermiştir. 4 Ağustos 1947 tarihinde sonuçlanan yargı

“Mareşale takdim ettiğim mektup her taraftan yapıldığını sandığım müracaatlardan biri idi. Eğer milletimiz beni vekilliğe intihab eder de Büyük Millet Meclisi de çoğunluğu Anayasaya uygun olmayan kanunları tashih etmemekte ısrar eder görürsem, milletvekilliğinden istifa ederim ve dönüp seçmenlerine derim ki –Tevdî ettiğiniz vazifeyi ifadan aciz bırakıldım. Çünkü Anayasa meselesi öyle basit bir çoğunluk ve azınlık işi değildir. Anayasa’daki bir fıkranın bile nasıl tedil edilebileceği Anayasa’da gösterilmiştir. Bunun hilâfına hareket yanlışır. Böyle yanlışlıkların müeyyidesi de tekrar intihab yapıldığı zaman hürriyetlerine bağlı olan milletimizin Anayasaya riayet etmemiş olan milletvekillerini bir daha intihab etmemesidir. Bu kadar açık bir durumdan, polis romanlarında yapıldığı gibi manalar çıkarmaya uğraşarak muhalifleri tahdide çalışmanın şümul ve manasını halkımızın pekala anlayacağına şüphe yoktur. Bundan başka Türk siyaset adamları hakkında, muhalif olunca suç arama ve bulaştırma yoluna sapılmasından memleketimize zarar gelir.”

Cumhuriyet Halk Parti taraftarı basınla sürekli mücadele içinde olan Aras’ın Demokrat Parti’yle ilişkileri de olumlu değildir. Gelişmelerin yaşandığı günlerde Tevfik Rüştü Aras, Demokrat Parti’yi destekleyen *Kuvvet* gazetesinde imzasız makaleler yazmaktadır¹⁸². Tevfik Rüştü Aras’ın yazılarında kendi adını kullanamamasının nedeni Fuad Köprülü ve Samet Ağaoğlu gibi Demokrat Parti’de ağırlığı olan kişilerin Tevfik Rüştü Aras adının kamuoyunda yaratacağı olumsuz izlenimden çekinerek, gazetenin sahipleri Hamdi Arpağ ve Ali Rıza Baskan’a yaptıkları baskıdır. Köprülü ve Ağaoğlu, Aras’ın makalelerinin kendi adıyla yayınlanmasını, gazeteye yazı vermemek tehdidinde bulunarak engellemişlerdir¹⁸³. Demokrat Parti’nin Tevfik Rüştü Aras’a yaklaşımına bir diğer örnek de 1950 seçimleri öncesinde yaşanmış, seçim öncesinde alınan “Haklı haksız, şu veya bu sebeple tek parti devrinin siyasi dedikoduları ile fazla gölgeli kimselerin aday gösterilmemesi” kararı uyarınca, Aras’ın adaylık isteği kabul edilmemiştir¹⁸⁴.

süresi *Ulus Gazetesi* Yazı İşleri Müdürü Münir Berik’i iki ay hapis ve 1000 TL. manevi tazminat cezası ödemeye mahkum etmiştir.

¹⁸² *Akşam*, 13 Ocak 1972.

¹⁸³ Ağaoğlu, *Siyasi ...*, s.56.

¹⁸⁴ Ağaoğlu, *Siyasi ...*, s.397.

7 Ocak 1947 tarihinde toplanan Demokrat Parti kongresinde kabul ettiği Hürriyet Misakı ile başlayan Türk siyasi yaşamındaki gerginlik 12 Temmuz beyannamesi ile son buldu. 6 aylık süre içerisinde yaşananlar şöyle özetlenebilir:

- Cumhuriyet Halk Partisi amacına ulaşarak Fevzi Çakmak'ı yıpratmış ve Demokrat Parti'den kopma noktasına getirmiştir.

- Demokrat Partiye gözdağı verilmiştir.

- İnönü'ye karşı muhalefette önemli bir isim sayılan Tevfik Rüştü Aras siyaset sahnesi dışına itilmiştir.

Cumhuriyet Halk Partisi yanlısı basının Aras'a karşı hücumları bir süre daha devam etti. Aras'ın Anakara'daki görevini tamamlayarak ülkesine dönen Yugoslavya büyükelçisi ile görüşmesi dahi basında şüphe uyandırdı¹⁸⁵. Birkez daha açıklama ve savunma yapma gereği duyan Tevfik Rüştü Aras şunları söylüyordu¹⁸⁶:

“Ahmet Emin Yalman'ın benimle neden meşgul olduğunu anlamıyorum. Politikadan samimi olarak çekilmiş bir adamım ve böyle olduğu için de gazeteleri bile muntazaman takib edemiyorum. Vatan'ın aleyhindeki yazısını dostlarım haber verdiler. Sonra dediğim gibi dahili siyaset cereyanlarıyla da hiçbir alakam yok ki Vatan beni bu yüzden çürütmeğe çalışsın. Harice karşı memleket benim için bütündür. Bunu Yalman'ın takdir etmemesine imkan yok. Kimseye politikada rakip değilim. Yaşarsam istikbali bilmem ama yakın senelerde politikaya avded niyetliğinde de bulunmuyorum. Çünkü üç sene için ticari bir kontratla bir işe bağlı bulunuyorum.”

Tevfik Rüştü Aras 1947 yılından itibaren yabancı bir şirketin temsilciliğini üstlenmiştir. Anılarında bu yola sapmanın nedenini ekonomik sıkıntı olarak gösteren Aras, İnönü'yü de kendisini emekli olmaya zorlamakla suçlamaktadır¹⁸⁷.

¹⁸⁵ **Vatan**, 21 Ocak 1948.

¹⁸⁶ **Yeni Sabah**, 22 Ocak 1948.

¹⁸⁷ **Aras, Görüşlerim-II**, s.42-43.

IV. BÖLÜM

1950-1972 YILLARI ARASINDA TEVFİK RÜŞTÜ ARAS

1. Birleşmiş Milletler Filistin Uzlaştırma Komisyonu Üyeliği

DP'nin kuruluşu öncesinde Celâl Bayar ile yeni partinin kuruluşu amacıyla sık sık bir araya geldiği gibi, bu amaçla yapılan toplantılara ev sahipliği de yapan Tevfik Rüştü Aras, parti programının hazırlandığı sırada başta Fuat Köprülü olmak üzere bazı DP'li kurucu üyeler tarafından sol eğilimli olmakla suçlanmış ve yeni parti içerisinde yer alamamıştı. DP'nin kuruluşunda Tevfik Rüştü Aras'ın da payı olduğunu düşünen Celâl Bayar, DP'nin iktidara gelmesiyle, Aras'ın BM Filistin Uzlaştırma Komisyonu Üyeliğine atanmasını sağladı. Tevfik Rüştü Aras'dan önce bu görevi Hüseyin Cahit Yalçın yürütüyordu. CHP'nin 1950 seçimlerindeki yenilgisi üzerine kurulan DP Hükümeti'ne istifasını sunan Yalçın, Türkiye Cumhuriyeti'nin yeni Dışişleri Bakanı Fuat Köprülü'nün isteği ile görevine devam etti. Ancak aynı günlerde *Ulus* gazetesinde iç politika ile ilgili yazıları yayınlanan Hüseyin Cahit Yalçın'ın DP Hükümeti'ni eleştirmesi, O'nun görevden alınması ile sonuçlandı. Hüseyin Cahit Yalçın'ın görevden alınma gerekçesi kamuoyuna "Kendisinin son günlerde *Ulus* gazetesinde birbiri ardınca yayınlanan makaleleri siyasi nezaketle dahi kabil-i talif görülmemiştir." şeklinde duyuruldu¹.

Hüseyin Cahit Yalçın'ın yerine BM Filistin Uzlaştırma Komisyonluğu üyeliğine atanan Tevfik Rüştü Aras komisyon çalışmaları için 1950 yılı Ağustos ayında Beyrut'a hareket etti². Tevfik Rüştü Aras, seyahati sırasında Türkiye'nin Filistin Sorunu'yla ilgili politikalarını ve kendi düşüncelerini yabancı bir ajansa şöyle özetlemişti³.

¹ Metin Toker, *DP'nin Altın Yılları (1950-1954)*, Bilgi Yayınevi İstanbul 1991, s.52.

² *Milliyet*, 1 Ağustos 1950.

³ *Ayın Tarihi*, Sayı 201, 1-31 Ağustos 1950 s.84.

“Orta Doğu’da devamlı bir barış kurulması Türk Hükümeti’nin menfaati icabıdır. Türkiye’nin eski Dışişleri Bakanı olarak edindiğim tecrübeden de istifade ederek İsrail-Arap müzakereleri hususunda komisyonun gayretlerine yeni bir hamle verilmesine yardım edebileceğimizi umuyorum.”

Tevfik Rüştü Aras’ın BM Filistin Uzlaştırma Komisyonu’ndaki görevi 5 Mart 1951 tarihine kadar sürdü. Bu tarihte Türkiye İş Bankası Yönetim Kurulu Üyeliğine getirilen Aras, 26 Nisan 1952’de aynı bankanın Yönetim Kurulu Başkanı oldu. Tevfik Rüştü Aras 27 Mayıs İhtilali sonrasında görevinden ayrılmak zorunda kaldı⁴. Tevfik Rüştü Aras’ın uzun süre kuruluşunda payı olduğu Türkiye Cumhuriyeti’ne hizmet etmiş olmasına rağmen özellikle Londra Büyükelçiliği sonrasında ekonomik sıkıntı yaşadığı bilinmektedir. Aras’ın İş Bankası Yönetim Kurulu’ndaki görevi Celal Bayar’ın O’na yardım edebilme isteği ile açıklanabilir⁵.

2. Yeni Türkiye Partisi ve Tevfik Rüştü ARAS

İlk genel başkanının Ekrem Alican olduğu Yeni Türkiye Partisi, 27 Mayıs 1960 ihtilali sonrasında kapatılan Demokrat Parti’nin devamı olma iddiası ile 1961 yılında kurulmuştu⁶. Söz konusu iddiasını Ekrem Menderes’i de bünyesine dahil ederek kanıtlamaya çalışan YTP, 1961 seçimlerinde %13 oy aldı⁷. 1963 ve 1965 seçimlerinde oy oranı düşen partinin yöneticileri 1969 seçimleri öncesinde, Atatürk’ün yakın arkadaşları olan Tevfik Rüştü Aras ve Kılıç Ali’ye politik yaşama yeniden dönemleri ve tercihlerini YTP’den yana kullanmaları doğrultusunda çağrıda bulundular. Bu dönemde partinin Genel Başkanı olan Yusuf Azizoğlu’nun amacı partiye Atatürk’ün yakın çalışma arkadaşlarıyla yeni bir heyecan katmaktı⁸. Gerçekte partinin kuruluşundan

⁴ **Türk Parlamento Tarihi, (1919-1923)**, Cilt: 3, s.762.

⁵ Cemal Kutay ile 7.2.2001 tarihinde yapılan görüşme. Cemal Kutay kendisiyle yapılan bu görüşmede Tevfik Rüştü Aras’ın yaşadığı ekonomik sıkıntının ölümüne kadar devam ettiğini belirtmiş, 1965-1968 yılları arasında üzerinde hep aynı ceketı gördüğünü söyleyerek çarpıcı bir örnek vermiştir.

⁶ İlhami Soysal, “Siyasi Partiler”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: 8, s.2017.

⁷ Feroz Ahmad, “Siyasal Partiler; Dünyada ve Türkiye’de Siyasal Partiler”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: 8, s.2009, 1961 seçimlerinde CHP %36, Adalet Partisi %35 oy almışlardı. Böylece DP’nin devamı olma iddiasındaki bir diğer parti olan AP ile YTP’nin oyları toplam oyların yarısına yaklaşıyordu.

⁸ Melek Çolak, **Yeni Türkiye Partisi (1961-1973)**, DEÜ. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi

itibaren dışarıdan desteğini sürdüren Aras ve Kılıç Ali yapılan teklifi kabul ederek 6 Mart 1969 tarihinde YTP'ye katıldılar. Aras ve Kılıç Ali ile birlikte partiye katılanlar arasında, emekli büyükelçilerden Cemal Hüsnü Taray ve Bülent Uşaklıgil ile Aydın eski milletvekili Zühtü Uray da bulunuyordu⁹. Partiye katılım töreni sırasında bir konuşma yapan YTP Genel Başkanı Yusuf Azizoğlu, Türk toplumunun karanlığa saplanma tehlikesiyle karşı karşıya olmasına rağmen iktidarın bunu aşacak güce sahip olmadığını, partilerinin ise ülkeyi bu tehlikeden kurtarabilecek kadroya sahip olduğunu ve Aras ile arkadaşlarının katılımıyla daha da güçlendiklerini belirtmiştir¹⁰. Katılım töreni sırasında arkadaşları adına yaptığı konuşmada; YTP'den gelen teklif karşısında partiyi incelediklerini, liderlik hırsından uzak olduğu için partiye katılma kararı verdiklerini söyleyen Tevfik Rüştü Aras, gazetecilerin Celâl Bayar'ın bu konuda etkisi olup olmadığı sorusuna "Celâl Bayar'la bu konuda eski arkadaşız, fakat Yeni Türkiye Partisi'ne giriş kararını kendi aramızda verdik" yanıtını verdikten sonra şöyle devam etmiştir¹¹:

"Bugün görüyoruz ki, iç politika huzursuzluk içinde, partilerin durumu gönülleri ferahlatacak şekilde değil. Hadiseler karşısında hükümet tecrübesiz, cesaretsiz, mütereddid. Halk huzursuz ve endişe içinde. Bu cumhuriyetin kuruluşunda emeği geçen bizlere bu sırada görev düşüyor. Aziz Atatürk'ün bizden istediklerini bu partide yaptırmak arzusundayız. Yeni Türkiye Partisi ana muhalefet ile hükümet arasında uzlaştırıcı rol oynayacak, oy kaygusu, ile hareket etmeyecektir."

Tevfik Rüştü Aras ve Kılıç Ali gibi Atatürk'ten sonra İnönü ile anlaşmazlıkları nedeniyle politika dışı kalan kişilerin yeniden siyasete girme kararı vermeleri basında da ilgili yazıların yer almasını sağladı. *Milliyet* gazetesinin 7 Mart 1969 tarihli sayısında yer alan "Çifte Sürpriz" başlıklı yazısında Tevfik Rüştü'nün dış politika ve sosyal devlet konularındaki deneyiminin YTP için bir kazanç olduğu üzerinde duran Abdi İpekçi, Aras ile Bayar arasındaki dostluğa da dikkat çekerek, bu gelişmenin DP'li seçmeni

Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 1997, s.225.

⁹ **Cumhuriyet**, 7 Mart 1969.

¹⁰ **Milliyet**, 7 Mart 1969.

¹¹ **Cumhuriyet**, 7 Mart 1969.

YTP'ye çekebileceğine işaret ediyordu¹². Bunun yanında özellikle AP taraftarı yayın organları Aras ile Kılıç Ali'nin politikaya dönmelerini biraz da alaycı bir tavırla okuyucularına duyuruyorlardı¹³.

3. Tevfik Rüştü Aras'ın Ölümü ve Basındaki Yankıları

1883 yılında Çanakkale'de doğan Dr. Tevfik Rüştü Aras, 6 Ocak 1972 tarihinde 89 yaşında iken vefat etti¹⁴. “Bir boğazda doğdum. Türk Boğazlarına bağımsızlık kazandıran Montreux Antlaşmasını imzalamak şerefine nail oldum. Ve başka bir boğaz kenarında ebedi uykuma yatacağım.” dileğinde bulunan¹⁵ Tevfik Rüştü Aras; Celâl Bayar, Cemal Hüsnü Taray, İsmail Hakkı Tekçe gibi Cumhuriyet Dönemi'nin önemli simaları ile İstanbul Valisi Vefa Poyraz, Birinci Ordu Komutanı ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği İstanbul Başkonsolosu'nun da katıldıkları cenaze töreni sonrasında Rumeli Hisarı Mezarlığı'ndaki aile kabristanına defnedildi¹⁶. 13 yılı aşkın bir süre Türkiye Cumhuriyeti'nin Dışişleri Bakanlığı görevini yürütmüş olan Tevfik Rüştü Aras'ın cenaze törenine Türkiye'deki yabancı devlet temsilciliklerinden yalnızca Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği temsilcisinin bulunması, Aras'ın siyasi yaşamı boyunca Türk-Sovyet ilişkilerine verdiği önemin sonucudur.

İsmet İnönü'nün uzun yıllar Türkiye Cumhuriyeti hükümetlerinde birlikte görev yaptığı Tevfik Rüştü Aras'ın ölümü sonrasında eşi Bahire Aras'a gönderdiği başsağlığı telgrafi şöyle idi¹⁷:

“Değerli devlet adamımız Tevfik Rüştü'yü kaybetmekle ailece uğradığınız acıya, ailece yürekten katılıyoruz. Devletimize ve özellikle Cumhuriyetimize uzun müddet Atatürk'ün yanında başarılı hizmetler yapmış olan rahmetlinin daima takdirle yad olunacak hatırası vardır. Size başsağlığı ve metanet niyaz ederiz”

¹² Milliyet, 7 Mart 1969.

¹³ Çolak, Yeni Türkiye .., s.225-226.

¹⁴ Ölümü ile ilgili haberler için bakınız. Cumhuriyet, 7 Ocak 1972; Milliyet, 7 Ocak 1972; Hürriyet, 7 Ocak 1972.

¹⁵ Milliyet, 7 Ocak 1972.

¹⁶ Cumhuriyet, 8 Ocak 1972.

¹⁷ Akşam, 8 Ocak 1972. Gazetede Adalet Partisi Genel Başkanı Süleyman Demirel'in de Bahire Aras'a başsağlığı mesajı gönderdiği kaydedilmektedir.

Celâl Bayar ise başsağlığı mesajında, Aras'ın yaşamı boyunca gerçekleştirdiği başarıları dile getirdikten sonra, O'nun tarihimizde layık olduğu sayfada yer alacağını belirtmiştir¹⁸. Tevfik Rüştü Aras'ın ölümü sonrasında basında Aras'ın siyasi yaşamı ve politik kimliğiyle ilgili birçok yazı yayınlanmıştır. Yılmaz Altuğ, *Cumhuriyet* gazetesinin 7 Ocak 1972 tarihli sayısında yayınlanan "Atatürk Baş Mimar ise Aras da Mimarda" başlıklı yazısında Aras'ın dış politika konusundaki bilgi deneyimini ön plana çıkarırken¹⁹, Cihad Baban "Rahmetli Aras" başlıklı yazısında Aras'ın çok partili yaşama geçerken Demokrat Parti içerisinde yer alamamasını Fuat Köprülü'nün muhalefeti ile açıklamış ve bu muhalefetin Bayar ile Menderes'in Aras'ı destekliyor olmalarına rağmen ortadan kaldırılamadığına değinmiştir²⁰.

Aras'ın ölümü sonrasında basında yer alan yazılardan Mehmed Kemal²¹, Ali Gevgilili²², Hasan Esat Işık²³ ve Abdi İpekçi²⁴ imzasını taşıyanlar, 60 yılı aşan siyasi bir yaşam hakkında önemli bilgiler içermektedir. Yazılar şunlardır:

Mehmed KEMAL, ARAS'IN ARDINDAN

Elbette, herkes gibi adını ününü, değerini biliyorum. Yüz yüze tanışmam ve kendisini sevmem, 1945'lerde Ankara'da Kuvvet gazetesinin (sonra Kudret oldu) yayınlanması dönemine rastlar. Gazetenin iki ortağı vardı, biri Ali Rıza Baskan, öteki Hamdi Arpağ... Hamdi Bey bizim Berlin Büyükelçiliğimizi yapmış... Tevfik Rüştü Aras'ın Dışişleri Bakanı olduğu sıralarda... Aras'a sonsuz saygısı ve bağlılığı vardı. Tevfik Rüştü Aras Kuvvet gazetesinin üçüncü sayfasında (Tek Yıldız) imzası ile dış politika özetleri yazardı. Köprülü ve Hikmet Bayur da gazetenin baş yazarlarıydı. Onlar ön sayfada adları ile görünürler, Aras da iç sayfada adsız düşüncelerini söylerdi. Köprülü değil Aras'ın adsız yazı yazmasına, gazetenin kıyılarında bile görünmesine kızardı. Bu gazetede ben bir süre sorumlu yazı işleri müdürlüğü yaptım. Köprülü

¹⁸ *Cumhuriyet*, 7 Ocak 1972.

¹⁹ Yılmaz Altuğ, "Atatürk Başmimar ise Aras da Mimardı", *Cumhuriyet*, 7 Ocak 1972.

²⁰ Cihad Baban, "Rahmetli Aras", *Cumhuriyet*, 11 Ocak 1972.

²¹ Mehmet Kemal, "Aras'ın Ardından", *Akşam*, 13 Ocak 1972.

²² Ali Gevgilli, "Barışçı ve Realist Dr. Aras", *Milliyet*, 7 Ocak 1972.

²³ Hasan Esat Işık, "Tevfik Rüştü Aras İçin", *Milliyet*, 21 Ocak 1972.

²⁴ Abdi İpekçi, "Tevfik Rüştü Aras", *Milliyet*, 7 Ocak 1972.

gazeteye gelir, Köylü cigarasını yakar, makalesini vermeden önce sorardı: “*Üstad gene neler döktürmüş?*” Üstad dediği Tevfik Rüştü’ydü. Sesinde biraz kızgınlık, biraz çekememezlik, biraz da merak vardı.

Yazının provasını operatör Nail gönderir, Köprülü okurdu. Eğer Köprülü dış politika ile ilgili yazı yazmışsa, kendi makalesine Aras’ın düşüncelerini çürüten cümleler eklerdi. Bilirdim ki Küprülü’yle Aras arasında bir geçimsizlik vardı. Sonra Aras’ı Hamdi Arpağ’ın değil hısımlı Adnan Menderes’in kolladığını öğrendim. Demek Menderes’den o zamanlarda çekinirmiş Köprülü... Köprülü DP’nin ideoloğu gibi görünürdü. Ne ideolog, hafazanallah... Küçümencik duyguların adamı... Yugoslavya’ya iktidara geldiklerinden sonra Dışişleri Bakanı olarak gittiğinde kendisine özel bir elbise yaptırarak saygı kıtasını denetlemişti. Sadece terazinin iki kefesine konacak olan bu ölçü ikisinin de çapını belirler.

Tevfik Rüştü Aras’ın, o günlerin politikacıları arasındaki yeri, bugünkü tutumlarından anlaşılır. Aras bir eliyle DP’lileri korurken, bir eliyle de Mareşal ve Sertel’lere uzanırdı. Sökmensüer’in Meclisteki ilk tedhiş nutkunda bunun örnekleri bolca vardır. Bugünlerde Aras’ın o günkü dünya görüşünü kınama eğilimini gösterenlerin, bırakın dış politikayı, iş politikada çizdikleri zikzakları gülerek izlemiştir.

Neydi Tevfik Rüştü Aras’ın dünya görüşü? Genel çizgileri ile gerçek Atatürkçülük... Atatürkçülük dış politikada ulusal bağımsızlıktır. İçerde de dışarda da antikapitalist, antiemperyalisttir. Bunların özü zedelenmedikçe, herkesle dostluğu dener. Elbette ki Atatürk bir sosyalist değildi. Zaten olmasının gereği de yoktu... Bunu Tevfik Rüştü Aras 1960’larda bir dergiye verdiği demeçte şöyle özetlemişti: “*Atatürk bir sosyalist değildi... Yani işçi sınıfının tak başına topluma egemen olmasına karşıydı. Atatürk bir kapitalist de değildi... Yani sermaye çevrelerinin topluma tek başlarına egemen olmalarına da karşıydı. Atatürk kendine özgü bir devlet adamıydı...*”

Atatürk’ten sonra gelenlerin sermayeye dayanan bir kalkınma izlemeye giriştikleri sürede, Atatürk’e ters düşmemek için buldukları formülün adıdır karma ekonomi...Karma ekonomi diyecek, sermayeyi destekleyeceksin... Onun için, sermayeciden yana politika izleyenler Tevfik Rüştü Aras’ın konuşmasını istemezlerdi.

Düşünceleri tutarsa, göstermelik Atatürkçülükleri elden gidecekti... Hala öfkeleri sürekli dir...

Bugün nedir durum? Ortak Pazar bizim sermayeci olmamızı, yani kendileri gibi kapitalist ekonomi ile kalkınmamızı ister mi? İster diyenlerin sözlerinin gerçeğini öğreneceğiz. Amerika bizim stratejik durumumuzla ilgilidir. Ortak Pazar'la çelişir. Sıkıntılarımız da bu çelişkilere gerçekçi bir çözüm bulamamamızdan geliyor. Kim haklı? Elbette bunları çok önceden gören ve gösteren Tevfik Rüştü Aras... Öfkeleri de kızmaları da burdan geliyor...

Tevfik Rüştü Aras sosyalist miydi? Sanmıyorum. Yalnız sosyolojik olaylara, sosyalist düşünce açısından da bakmasını biliyordu. Dünya görüşü Kemalizmdi. Kemalistler de bilirler bu gözlükle bakmayı... Belki gündelik politika yapanların baş eksikliği böyle bir gözlükle bakmanın varlığını bilmemelerinden geliyor. Bilmedikleri için de önlerine geleni komünistlikle suçluyorlar. Tevfik Rüştü Aras da bu saldırıya çok uğramıştır. Zaman kimi haklı çıkarmıştır, Daha kimleri haklı çıkaracaktır, burası da o kadar açık seçiktir ki... Tevfik Rüştü Aras siyasal tarihimizde olumlu yönden yerini hep koruyacaktır; ötekiler ise tarihin karanlık dehlizlerinde sapır supur döküleceklerdir...

Düşünceler sağlam temellere dayandıkça geçerli ve sürekli dir. Tevfik Rüştü Aras'ın ölümüne dek Atatürk'ün yanı başında kalması, onun dış politikasını yetenekle yönetmesi değerinin en ulu belgesidir. Başka belge aramaya da gerek yoktur.

ALİ GEVGİLİLİ, BARIŞÇI VE REALİST DR. ARAS

Atatürk Türkiye'sinin dış politikası hala benzerine erişilememiş pırıltılara sahiptir. Yeni doğmuş bir devletin, politik, ekonomik, askeri ve adli bağımsızlık bayrağını yücelten bir anlayışı yansıtan bu dış siyasetin odak noktasında, 1972'nin ilk günlerinde aramızdan ayrılan Dr. Tevfik Rüştü Aras yer alır. 1925'den Atatürk'ün 1938'deki ölümüne kadar Dışişleri Bakanlığı görevini yürüten Dr. Aras, cumhuriyet tarihinin en uzun süre işbaşında kalmış ender kişilerinden birisidir. M. Kemal ile daha asker ocağındayken kurulan sıcak ilişkiler kadar, Dr. Aras'ın olağanüstü kişilik ve dünya görüşü de bu uzun süreli işbirliğinde herhalde etkili olmuştur. Dr. Aras için *"Dış politika realizm ile idealizmin en iyi bağdaştığı komuydu; dış politikayı laf cambazlığı*

sanarlara ona hasis ve günlük faydaların gzlgyle bakanlar daima aldanmışlardır”
(Görüşlerim-1, s. 3-4)

Dr. Aras her şeyden önce yeni bir dünyanın ve onun içindeki en ileri unsurların tařıdığđ sonsuz potansiyellerin anlamını görmüştü. O; bu anlamı görmekle kalmamış, Türk tarihinin ilginç bir döneminde, yaklaşan yeni dünyanın biimlenişine katılmıştı da... Doğu ile Batı arasında, Orta Doğu ve Balkanlar için hegemonya kavgalarının verildiği yıllarda Türk Dış Politikasının en aktif günlerini yaşayabilmesi bundandır. Atatürk ve Aras, Balkanlar ve Ortadoğu’da tek kurtuluş yolunu, bu bölgelerde büyük glerin i karışmalarını azaltacak bir barış havuzu kurmakta bulmuşlardı. Ekonomik gelişme dengesizliklerin böylesine belirginleşmediği o çağda barışın, bölgede daha hızlı ekonomik, sosyal ve politik ilerlemelerin tek anahtarı olabileceği sezilmiştir. Balkanlar ve Ortadoğu’da politik olduğu kadar uzun sürede ekonomik işbirliği ve bütünleşmelerinde temellerini atabilecek olan Balkan Antantı ya da Sadabad Paktı gibi 1930’ların büyük girişimleri böyle bir anlayışın ürünüdür.

İlerlemeye inanç ve insan soyu önünde iyimserlik Dr. Tevfik Rüştü Aras’ın iki temel karakteridir. Dr. Aras daha 1945’lerde, *“şimdi o devreye geliyoruz ki her millet iyiliğini, ikbalini bütün milletlerin saadeti ortasında aramak ve bulmak yolunu tutacaktır. Bir milletin felaketinden başkaları da ıstırap duyacaktır.”* diyordu. Dış Politika, yeni dünya ortamında, olgun ve uygar toplumlar için askeri, iktisadi, mali psikolojik bütün faktörlerin göz önünde tutulduğu büyük ideolojilerin konuştuğu bir alandı. Yirmi yılı aşkın bir süre sonra (Görüşlerim-2) dünya sahnesine bir daha baktđında Dr. Aras yine aynı gerçekten başka bir şey görmüyordu. *“zgrlk ve eşitlik kavramları insan topluluklarını her yerde ve her alanda gittikçe artan bir güçle bylemektedir.”* Bunu gelişmenin tabii icabı olarak grmeliydik. Yirminci yüzyıla damgalarını vuran Stalin, Churchill, Mussolini şahsiyetlerle yakın ilişkiler kuran Aras, diplomasinin karanlık koridorlarında, hem kendi toplumu hem de dünya için bu perspektifler içinde daha iyi bir yarının yaratılış yollarını aramıştı. O yalnız dünya değil, Türkiye için de daima büyük bir umudu korumuştur. Türkiye’den söz ederken, *“asla kötümser değilim”* der. *“Halkımızın kabiliyeti ve yurdumuzun coğrafyası o kadar imkanları çekmiş ya da yaratmış ki, tarihi baştan başa bunlarla doludur.”* Sorun Türkiye’nin hızlı kalkınması için uygun olanaklar sağlayan bu potansiyeli ustalıklı

kullanmaktadır. Aras'ın deyişleriyle Sovyetler Birliği ile Sovyetler Birliği ile *“en iyi ve en güvenli komşuluk ilişkileri”* içinde bulunuyoruz. *“Avrupa Birliği amacının ve Ortak Pazarın başlıca yapıcıları sayılan Avrupa devletleri ile karşılıklı iyi ilişkiler içindeyiz.”* Bütün Atlantik Bölgesini, Birleşik Amerika dahil olmak üzere içine alan büyük bir dünya birleşmesinin özlemini duyuyordu, Dr. Aras... Türkiye bu büyük bütünleşmede, kalkınmak gelişmek için savaşıyor yoksul üçüncü dünyayı dile getirecek; gelişmiş ve gelişmemiş toplumlar arasında yeni köprüler kuracaktı. Realizm ve barışçılık burada onun asli karakteri oluyordu.

Türkiye'nin bir boğazında (Çanakkale) doğan ve boğazların ulusal bağımsızlığını Montreux Sözleşmesi ile Türk toplumuna kazandıran Dr. Aras, ebedi uykusuna da Boğaz'a karşı yatmak istemişti. Uluslararası bağımsızlık garantisini sağladığı Boğazlar ile Dr. Aras'ın bu kadar arkadaşlığı, gerçekler ve ülkülerin sembolik bütünleşmesi sayılabilir. Dr. Aras'ın uluslararası yaşamın bugünü ve yarını üstüne son sözleri bir dış siyaset vasiyeti olarak önümüzde yükseliyor.

“Marie Curie'nin dediği gibi; insanların tekamülü sağlanmadıkça daha iyi bir dünya beklemek hayal olur. Kimi vakit tekamül kan ve ateş fırtınaları getirir. Böylesi pek acı ve pahalı olur. Kimi vakit de bu tekamül, işbaşında bilgili ve akıllı devlet adamlarının bulunduğu zamanlarda ve yerlerde planlı çalışmalarla, toptan kalkınma çabaları ile elde edilir. İşte benim dileğim budur.” Toplumumuz ve dünya, bugün onu kaybetmekle yasıdır.

Hasan Esat IŞIK, TEVFİK RÜŞTÜ ARAS İÇİN

Tevfik Rüştü Aras'ın vefatı ile Cumhuriyetin kurulmasında ve kabul ettirilmesinde Atatürk'ün önemli görevler vermiş olduğu kıymetli bir sima daha aramazdan ayrılmış bulunmaktadır.

Gazetelerimizin kendisinden alaka ve hatırlanışlıklarını esirgemediler. Tevfik Rüştü Aras'ı kaybetmemiz ne kadar üzücü ise, gazetelerimizin davranışı da o kadar ümid vericidir.

Yalnız günün adamlarının peşinde koşan toplumların devamlı gelişmeler kaydettikleri pek görülmemiştir. Geçmişteki hizmetlere saygı, toplumları daima, şahsi

çıkarların üstüne çıkararak, vatan menfaatine göre harekete teşvik etmiştir. Herşey vatanperverlik de teşvike muhtaçtır.

Gazetelerimize içten teşekkür etmeliyiz.

Tevfik Rüştü Aras bu hatırlanışlığı hak etmiştir. Şüphesiz Atatürk'ün görevine sahip olmak, bizim indimizde, hatırlanışlık için daima kafidir. Fakat Tevfik Rüştü Aras'ın Cumhuriyet tarihimizdeki mevki sadece bu hissi mülahazaya dayanmaz. O, Türk milletinin çok bariz ve önemli bir hasletine uygun olarak, faaliyetine daima yapıcı bir yön vermiştir, hissilikten uzaklaşarak akılcı kıstaslara iltifat etmiştir. Bu suretle de, hala bugün Cumhuriyet tarihinin dörtte birini kaplayan Dışişleri Bakanlığı zamanında Cumhuriyetimizin dış alemde, hamleci olduğu kadar da munis ve insancıl olan ruhu ile tanınmasında, Atatürkçü dış politikanın esaslarının anlaşılmasında kıymetli katkıda bulunmuştur. Bütün dünya eşitlik prensibine titizlikle sadık kalınması şartıyla Türkiye ile yapıcı ve çağdaş uygarlığa uygun bir zihniyet içinde işbirliği yapılabileceğini, işbirliğinin ancak bu suretle mümkün olabileceğini öğrenmiştir. Devletlerin buna kanaat getirmeleri kolay olmamıştır. Atatürk'ün irade ve azminin, Türk milletinin hukuki hasletlerinin bütün haşmetiyle dışarıya yansıtılabilmesi lazım gelmiştir. Tevfik Rüştü Aras herkesin zevkle müşahade ettiği kültür, zeka ve bilgisiyle ve hepsinden önemlisi milletine ve Atatürk'e olan imanile bu hizmeti başarı ile yerine getirmiştir ve bu hizmeti o kadar benimsemiştir ki, her türlü resmi görevden, faal politikadan ayrıldıktan sonra da, ileri yaşlanmanın bütün mukadder zorluklarına rağmen, dünya politikasını çok yakından izlemiştir ve Türk Dış Politikasının temel prensiplerini itidal, vakar ve o derecede de azimle hafızalarda daima canlı tutturmaya çalışmıştır.

Tevfik Rüştü Aras'a bakıyorum. Onun pek çok kıymetli şahsi vasıfları yanında Atatürk şuur ve aşkının nelere kadir olduğu da beliriyor gözlerimin önünde.

Abdi İPEKÇİ, TEVFİK RÜŞTÜ ARAS

Kötü ve aşırı görüşlere iltifat etmeyen, dogmatik ve fanatik saplantılara kapılmayan, barışçı ve insancıl bir yapıya sahip bulunan devlet ve siyaset adamlarına daima ihtiyaç duyulmuştur. Dün dünyamızdan göçen Tevfik Rüştü Aras bunlardan biriydi. Gerçi Aras aktif politikadan çoktan uzaklaşmıştı. Amaç çekildiği köşede ilerlemiş yaşına, görmeyen gözlerine rağmen yurt ve dünya olaylarını -yerli ve yabancı

radyoların haber yayınlarını hiç kaçırmadan- adım adım izliyordu. Bu olayları engin tarihi tecrübesinden ve yıpranmamış hafızasından yararlanarak değerlendiriyor, sonuçlar çıkarıyor ve fırsat buldukça yazdığı yazılar, yaptığı konuşmalarla görüşlerini açıklamaya, yararlı olmaya çalışıyordu. Belki sesini gerektiği kadar çıkaramıyordu. Ama ondan istifade etmesini bilenler için daima bir ilham kaynağı oluyordu.

Uyarmalarında çabalarını yoğunlaştırdığı nokta Türkiye'nin Atatürkçü bir dış politika çizgisinde kalması ile ilgiliydi. Bunun için her şeyden önce "*yurtta barış cihanda barış*" ilkesini hatırlatıyor, Amerika ve Batı ile ittifaklara sadık kalırken Sovyetler Birliği ile dostluğa önem verilmesini ve üçüncü dünya ülkeleriyle yakın ilişkiler kurulmasını öneriyordu. Atatürk döneminin gerçekçi şahsiyetli dış politikasını sürdürmek için sadece Amerika'ya bağlı kalmayıp Avrupa ülkeleriyle daha yakın temaslar kurulmasını, bu arada Atatürk'ün Balkan İttifakı'nın canlandırılması için Balkan ülkeleriyle de yakınlaşmasının sağlanmasını istiyordu. Çin gerçeğine de her şeyden önce dikkat çekmek istemiş ve bu ülkenin dünya siyasetinin geleceğinde oynayacağı rolün iyi değerlendirilmesini sağlamaya çalışmıştı. Bütün bu değerlendirmelerini yaparken daima Atatürk'ü hatırlıyor, hatırlatıyor, onun barışçı, gerçekçi ve şahsiyetli politikasını yaşatmaya çalışıyordu.

Barışçılık ve gerçekçilik ilkelerini iç politikadaki gelişmeleri yorumlarken de titizlikle savunuyordu. Aslında daima toplumcu ve ilerici görüşlerden yana olmuştu. Ama bunları doktriner bir anlayışla savunmamış, Türkiye'nin gerçekleriyle yorumlamaya, bağdaştırmaya ve pratik çözüm yolları önermeye dikkat çekmişti. Bunu yaparken de ilham kaynağı Atatürk'ün pragmatizmi ve realizmi idi...

Aras ile birlikte Atatürk'ten kalan birkaç yadigardan biri daha dünyamızdan göç etti. Allah Rahmet Eylesin.

SONUÇ

Tevfik Rüşti Aras 64 yıllık bir politik yaşama sahiptir. Bu süre, hem Osmanlı Devleti'nin son dönemini hem de Türkiye Cumhuriyeti'ni kapsamaktadır. İkinci Meşrutiyet öncesinde başlayan bu politik yaşam ölümüne dek sürmüştür. Bu noktada ilgi çeken gelişme Aras'ın 86 yaşında, ülke sorunlarının çözümüne katkıda bulunmak amacıyla bir siyasi partiye (YTP) katılmasıdır. İttihat ve Terakki Partisi'nin 1909 Selânik Kongresi'nde genel sekreterlik görevini üstlenen Tevfik Rüşti Aras, bu dönemde 26 yaşındadır. Ve aynı zamanda İttihat ve Terakki Partisi'nin yayın organı olan *İttihad* gazetesinin başyazarıdır. Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı yıllarında siyasetten bir derece de olsa uzaklaşan Tevfik Rüşti Aras, mesleği olan tıp doktorluğuna eğilmiş ve bu alanda hızla yükselerek sıhhiye genel müfettişliği görevini elde etmiştir.

Atatürk'ün Dışişleri Bakanı olarak anılan Tevfik Rüşti Aras, Türkiye Cumhuriyeti'nin Dışişleri Bakanlığı'na getirildiği 1925 yılından çok önce, 1913 yılında Balkan Savaşları sonrasında kurulmuş olan Batı Trakya Türk Devleti'nin Dışişleri Bakanlığı görevine atanmıştı. Atatürk dönemi dış politikasının merkezinde bulunan Tevfik Rüşti Aras, Cumhuriyet tarihinin uzun süre işbaşında kalmış ender kişilerindendir. Aras, Türkiye Cumhuriyeti'ne bakan düzeyinde uzun yıllar hizmet etme ayrıcalığını Atatürk ile İkinci Meşrutiyet Dönemi'ne uzanan dostluğu ve bundan da önemlisi sahip olduğu devlet adamlığı özelliklerine borçludur. Dünyada egemenlik savaşlarının yaşandığı bir dönemde Türk diplomasisinin en üst düzeyinde bulunan Tevfik Rüşti Aras, Türk dış politikasına en hareketli günleri yaşatmıştır. Çok partili yaşam sürecinde ülke içinde filizlenen muhalefet akımına dahil olan Aras, bu cephede de kendisine yer bulamamış ve siyasi yaşamdan uzun süre uzak kalmıştır. Tevfik Rüşti Aras, tam bağımsızlığı ilke edinen Türk dış politikasını, Atatürk ile birlikte yürüten bir devlet adamıdır. Siyasi yaşamdan uzaklaştıktan sonra bu konuda birçok yazı yazmıştır. Aras bunu; kültür, zeka ve tecrübesiyle, ulusa ve Atatürk'e olan bağlılığı ile gerçekleştirmiştir. Tevfik Rüşti Aras'ın Atatürk'ün ölümüne kadar ona en yakın kişiler arasında yer alması Dışişleri Bakanlığı görevindeki başarı ile açıklanabilir.

TEVFİK RÜŞTÜ ARAS'IN TESBİT EDİLEBİLEN YAYINLARI

Kitapları :

Tevfik Rüştü Aras, **Çiçek Hastalığı**, İstanbul, 1914.

Tevfik Rüştü Aras, **Sıtma**, İstanbul, 1914.

Tevfik Rüştü Aras, **Papatotis Humması**, İstanbul, 1924.

Tevfik Rüştü Aras, **Lozan'ın İzlerinde 10 Yıl**, Akşam Matbaası, İstanbul, 1935.
(Numan Menemencioğlu'nun derlemesidir. Tevfik Rüştü Aras'ın Dışişleri Bakanı sıfatıyla TBMM'de ve uluslararası toplantılarda yaptığı konuşmaları içermektedir. Fransızca çevirisi 10 Ans Sur les Traces Delavsanne adıyla yayınlanmıştır.)

Tevfik Rüştü Aras, **Görüşlerim-1**, Kitap, Semih Lütfi Kitabevi, İstanbul, 1945.

Tevfik Rüştü Aras, **Görüşlerim-2**, Kitap, Yörük Matbaası, İstanbul, 1968.

Uluslararası Diplomasi Akademisinin Yayımladığı Dictionnaire Diplomatique (Diplomatik Sözlük)te yer alan Türkiye'nin Dış Siyaseti maddesi.(Fransa'da Akademi Diplomatik Genel Sekreterinin müracaatı ve isteği üzerine Tevfik Rüştü Aras tarafından yazılan yazı Türkiye Dış Politikasının 1935-1945 yıllarını kapsamaktadır.

Makaleleri :

Dr. Tevfik Rüştü, "Mebus Namzedi ve Programlar", **Ahenk**, 27 Eylül 1908.

Dr. Tevfik Rüştü, "Meclis-i Mebusan ve Ahmed Rıza Bey", **İttihat**, 26 Kanun-u Evvel 1908.

Dr. Tevfik Rüştü, "Cemiyet-i Mukaddese ve Klübler", **İttihat**, 27 Kanun-u Evvel 1908.

Dr. Tevfik Rüştü, "Mesuliyet-i Vükela", **İttihat**, 30 Kanun-u Evvel 1908.

Dr. Tevfik Rüştü, "Meclis-i Mebusana: Rütbeler!", **İttihat**, 31 Kanun-u Evvel 1908.

Dr. Tevfik Rüştü, "Meclis-i Mebusan ve Kamil Paşa", **İttihat**, 17 Kanun-u Sani 1909.

Dr. Tevfik Rüştü, "Avrupai Şarkı Meselesi", **İttihat**, 19 Kanun-u Sani 1909.

Dr. Tevfik Rüştü, "Türkiye- Avusturya", **İttihat**, 20 Kanun-u Sani 1909.

- Dr. Tevfik Rüştü, “İttihat ve Terakki Cemiyeti”, **İttihat**, 21 Kanun-u Sani 1909.
- Dr. Tevfik Rüştü, “Teksir-i Nüfus”, **İttihat**, 21 Kanun-u Sani 1909.
- Dr. Tevfik Rüştü, “Elyevm Matbuatı Şiddetle İşgal Eden Mesele Türkiye-Avusturya Zemin İtilafıdır”, **İttihat**, 22 Kanun-u Sani 1909.
- Dr. Tevfik Rüştü, “Hangisini Tercih Etmeliyiz”, **İttihat**, 24 Kanun-u Sani 1909.
- Dr. Tevfik Rüştü, “Ahval-i Hazıra”, **İttihat**, 26 Kanun-u Sani 1909.
- Dr. Tevfik Rüştü, “Hasbihal”, **İttihat**, 27 Kanun-u Sani 1909.
- Dr. Tevfik Rüştü, “Meclis-i Mebusanda İstizahat”, **İttihat**, 29 Kanun-u Sani 1909.
- Dr. Tevfik Rüştü, “İzmir Gümrüğü Binası”, **İttihat**, 29 Kanun-u Sani 1909.
- Dr. Tevfik Rüştü, “Gümrük Rüsumu”, **İttihat**, 3 Şubat 1909.
- Dr. Tevfik Rüştü, “Kısm-ı Siyasi”, **İttihat**, 12 Şubat 1909.
- Dr. Tevfik Rüştü, “Telgraflar”, **İttihat**, 17 Şubat 1909.
- Dr. Tevfik Rüştü, “Siyasi”, **İttihat**, 18 Şubat 1909.
- Dr. Tevfik Rüştü, “Eski ve Yeni Kabine”, **İttihat**, 19 Şubat 1909.
- Dr. Tevfik Rüştü, “Ahval-i Siyasi-Harici, İngiltere ve Almanya”, **İttihat**, 20 Şubat 1909.
- Dr. Tevfik Rüştü, “Ahval-i Siyasi- Harici Hadise-i Şarkiye”, **İttihat**, 22 Şubat 1909.
- Dr. Tevfik Rüştü, “Kısm-ı Siyasi-Dahili Heyet-i Ceride-i Vükela”, **İttihat**, 24 Şubat 1909.
- Dr. Tevfik Rüştü, “Meclis-i Umumi-i Vilayet”, **İttihat**, 25 Şubat 1909.
- Dr. Tevfik Rüştü, “Kısm-ı Siyasi İnkişaf-ı Eser”, **İttihat**, 26 Şubat 1909.
- Dr. Tevfik Rüştü, “Ahval-i Siyasi”, **İttihat**, 27 Şubat 1909.
- Dr. Tevfik Rüştü, “Vilayet Ahvali”, **İttihat**, 28 Şubat 1909.
- Dr. Tevfik Rüştü, “Bulgaristan Meselesi”, **İttihat**, 29 Şubat 1909.
- Dr. Tevfik Rüştü, “İstanbul Mektupları 1”, **İttihat**, 9 Mart 1909.
- Dr. Tevfik Rüştü, “İstanbul Mektupları 2” **İttihat**, 12 Mart 1909..
- Dr. Tevfik Rüştü, “İstanbul Mektupları 3”, **İttihat**, 13 Mart 1909.
- Dr. Tevfik Rüştü, “Meclis-i Milliyemize”, **İttihat**, 15 Mart 1909.

- Dr. Tevfik Rüştü, “Şark Buhranı”, **İttihat**, 17 Mart 1909.
- Dr. Tevfik Rüştü, “İhtilaf Nereden Çıkıyor”, **İttihat**, 19 Mart 1909.
- Dr. Tevfik Rüştü, “Meclis-i Umumi-i Vilayet”, **İttihat**, 20 Mart 1909.
- Dr. Tevfik Rüştü, “Ahval-i Siyasi”, **İttihat**, 21 Mart 1909.
- Dr. Tevfik Rüştü, “Aydınlıların İzmir Ziyareti”, **İttihat**, 23 Mart 1909.
- Dr. Tevfik Rüştü, “İhtilaf”, **İttihat**, 24 Mart 1909.
- Dr. Tevfik Rüştü, “Son Vazife”, **İttihat**, 25 Mart 1909.
- Dr. Tevfik Rüştü, “Türkiye-Avusturya”, **İttihat**, 26 Mart 1909.
- Dr. Tevfik Rüştü, “Ahval-i Siyasi”, **İttihat**, 27 Mart 1909.
- Dr. Tevfik Rüştü, “Bir Mesele-i İktisadiye”, 30 Mart 1909.
- Dr. Tevfik Rüştü, “İttihat ve Terakki Cemiyeti”, **İttihat**, 31 Mart 1909.
- Dr. Tevfik Rüştü, “Karin-i Kirama”, **İttihat**, 1 Nisan 1909.
- Dr. Tevfik Rüştü, “Pariste Tatil-i İşgal”, **İttihat**, 2 Nisan 1909.
- Dr. Tevfik Rüştü, “Ahval-i Siyasi Deniz Hakimleri”, **İttihat**, 3 Nisan 1909.
- Dr. Tevfik Rüştü, “Avdet”, **İttihat**, 18 Nisan 1909.
- Dr. Tevfik Rüştü, “Siyaset”, **İttihat**, 14 Kanun-u Sani 1910.
- Dr. Tevfik Rüştü, “Siyaset, Devir ve Talim”, **İttihat**, 16 Kanun-u Sani 1910.
- Dr. Tevfik Rüştü, “Siyaset, Harici”, **İttihat**, 20 Kanun-u Sani 1910.
- Dr. Tevfik Rüştü, “Siyaset, Dahili”, **İttihat**, 13 Nisan 1911.
- Dr. Tevfik Rüştü, “Uyumuyoruz”, **İttihat**, 16 Nisan 1911.
- Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Yarınki Dünyayı Kurmak İçin; Bellenecek Başlıca Ders Müşterek Emniyet”, **Vatan**, 13 Kanun-u Sani 1944; **Görüşlerim**, Birinci Kitap, s.42-45.
- Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Avrupa Birliği”, **Tan**, 20 Nisan 1944; **Görüşlerim**, Birinci Kitap s.94-99.
- Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Eski Bir Dörtlü İşbirliğine Ait Hatıralar”, **Vatan**, 21 Nisan 1944; **Ayın Tarihi**, Sayı 125, 1-30 Nisan 1944, s.350-351-352; **Görüşlerim**, Birinci Kitap s.57-59.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Mukabil Bir Anlaşma” **Vatan**, 22 Mayıs 1944; **Ayın Tarihi**, s.125, 1-30 Nisan 1944, s.355-356; **Görüşlerim**, Birinci Kitap, s.60-62.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Hadiselerin Zaruretinden Doğan Bir Teşebbüs”, **Vatan**, 23 Nisan 1944; **Ayın Tarihi**, Sayı 125, 1-30 Nisan 1944, s.356-357; **Görüşlerim**, Birinci Kitap, s.63-64.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Neticeler Belirmeden Menfi Hükümler Verilmemelidir”, **Vatan**, 24 Nisan 1944; **Görüşlerim**, Birinci Kitap, s.65-68.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Şarki Trakya’da”, **Tan**, 3 Mayıs 1944; **Görüşlerim**, Birinci Kitap, s.134-137.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Dr. Beneş ve Çekoslovakya; Atatürk’e Ait Bir Hatıra”, **Vatan**, 3 Mayıs 1944; **Ayın Tarihi**, Sayı 126, 1-31 Mayıs 1944; s.357-358-359; **Görüşlerim**, Birinci Kitap, 69-72.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Dr. Beneş ve Çekoslovakya; Müsterek Emniyet Uğruna Gayretler” **Vatan**, 4 Mayıs 1944; **Ayın Tarihi**, Sayı 126, 1-31 Mayıs 1944, s.523-524-524; **Görüşlerim**, Birinci Kitap, s.73-77.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Dr. Beneş ve Çekoslovakya; Yeni Çekoslovakya’nın Karşılaşacağı Meseleler” **Vatan**, 5 Mayıs 1944; **Görüşlerim**, Birinci Kitap, s.78-82.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Demokrasilerin Talihi Varmış”, **Vatan**, 9 Haziran 1944; **Görüşlerim**, Birinci Kitap, s.115-120.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Daima Daha İyi Bir Türkiye Daha İyi Bir Dünyada”, **Tan**, 11 Haziran 1944; **Görüşlerim**, Birinci Kitap, s.18-20.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Büyük Komşumuz ve Dostumuz”, **Vatan**, 13 Haziran 1944; **Görüşlerim**, Birinci Kitap, 21-25.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Bölge Anlaşmaları”, **Tan**, 15 Haziran 1944, **Görüşlerim**, Birinci Kitap, 90-93.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Türkiye’nin Uluslararası Durumu”, **Vatan**, 19 Haziran 1944; **Görüşlerim**, Birinci Kitap, s.10-13.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Daha Açık Söyleyeceğim”, **Tan**, 26 Haziran 1944; **Görüşlerim**, Birinci Kitap, 29-31.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Yeni İngiliz Hükümeti”, **Tan**, 3 Ağustos 1945; **Görüşlerim**, İkinci Kitap, 25-27.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “14 Yıl Sonra...”, **Tan**, 18 Ağustos 1945; **Görüşlerim**, İkinci Kitap, s.27-29.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Bir Milyon Basılacak Kitap”, **Tan**, 28 Ağustos 1945; **Görüşlerim**, İkinci Kitap, s. 30-31.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Dünya Devleti”, **Tan**, 31 Ağustos 1945; **Görüşlerim**, İkinci Kitap, s. 31-33.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Sonbahar Münasebetiyle”, **Anadolu**, 4 Eylül 1945.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “General De Gaulle’ün Amerika Seyahati”, **Tan**, 4 Eylül 1945; **Görüşlerim**, İkinci Kitap, s. 33-35.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Uhrh’ya İştirak”, **Tan**, 9 Eylül 1945; **Görüşlerim**, İkinci Kitap, s.356-37.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Sulh Faciası Etrafındaki Yazılarımdan Bir Sayfa”, **Tan**, 22 Ekim 1945; **Görüşlerim**, İkinci Kitap, s.37-38.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Üç Büyük Ümit Kaynağı...”, **Tan**, 15 Kasım 1945; **Görüşlerim**, İkinci Kitap, s.38-40.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Yeni Barış, Tek Barış ve Milletlerin Barışı Olmalıdır”, **Tan**, 21 Kasım 1945; **Görüşlerim**, İkinci Kitap, s.40-42.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Boğazlar Üzerine Bir Konuşma”, **Yeni Türkiye**, 14 Ağustos 1946.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Sovyetlerin Yeni Notası Münasebetiyle-1”, **Yeni Türkiye**, 9 Ekim 1946.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Sovyetlerin Yeni Notası Münasebetiyle-2”, **Yeni Türkiye**, 10 Ekim 1946.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Sovyetlerin Yeni Notası Münasebetiyle-3”, **Yeni Türkiye**, 11 Ekim 1946.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Dünya Politikası İçinde Türkiye; Cenevre Müessisi Bir Hükümetler Cemiyeti İdi”, **Yeni Türkiye**, 22 Kasım 1946.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Milletimizin Tabii Emeli”, **Vatan**, 2 Temmuz 1944; **Görüşlerim**, Birinci Kitap, s.14-17.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Harpten Sonra Avrupa”, **Tan**, 5 Temmuz 1944; **Görüşlerim**, Birinci Kitap, 110-114.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Milletler Cemiyetine Ne Zaman ve Nasıl Girdik? Sadabad Misakı Nasıl Yapıldı?”, **Vatan**, 11 Temmuz 1944; **Görüşlerim**, Birinci Kitap, 128-133.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Sovyet Rusya ile İttifak Tabirinden Kastedilen Mana Nedir?”, **Vatan**, 19 Temmuz 1944; **Görüşlerim**, Birinci Kitap, s.35-38.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Montrö Konferansı Nasıl Hazırlanmıştı”, **Vatan**, 21 Temmuz 1944;

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Türkiye-Rusya Bakımından Bulgarların Durumu”, **Görüşlerim**, Birinci Kitap, s.32-34.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Dünkü Acı Tecrübeden Alınacak Dersler”, **Görüşlerim**, Birinci Kitap, s.39-41.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Harbin Arifesinde Balkanların Manzaraları”, **Görüşlerim**, Birinci Kitap, s.46-49.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “İtalyanın Balkanlardaki Rolü”, **Görüşlerim**, Birinci Kitap, s.50-56.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Ciano’nun ve Faşizmin Akibeti”, **Görüşlerim**, Birinci Kitap, s. 137-140.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Birinci Cihan Harbi ve Bugün”, **Görüşlerim**, Birinci Kitap, s.148-152.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Başkan Roosevelt’in Dört Hürriyeti”, **Tan**, 29 Nisan 1945; **Görüşlerim**, İkinci Kitap, s. 15-18.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Uluslararası Yeni Teşkilatın Oturum Yeri”, **Tan**, 20 Mayıs 1945; **Görüşlerim**, İkinci Kitap, s. 18-20.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Oniki Ada”, **Tan**, 25 Temmuz 1945; **Görüşlerim**, İkinci Kitap, s. 20-23.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “San Fransisco Politikası”, **Tan**, 31 Temmuz 1945; **Görüşlerim**, İkinci Kitap, s. 23-25.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Dünya Politikası İçinde Türkiye; Barış Ancak Müstakil Devletlerle Kurulabilir”, **Yeni Türkiye**, 23 Kasım 1946.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Dünya Politikası İçinde Türkiye; Bir Dünya Devleti Kurulacağına Göre”, **Yeni Türkiye**, 24 Kasım 1946.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Dünya Politikası İçinde Türkiye; Büyük Devletlerin Müvacehesinde Türkiye’nin İstikbali”, **Yeni Türkiye**, 25 Kasım 1946.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Dünya Politikası İçinde Türkiye; Büyük ve Küçük Devletlerle İşbirliği Lazım”, **Yeni Türkiye**, 26 Kasım 1946.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Sabrın Zaferi”, **Kuvvet**, 26 Aralık 1946.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Fransa’nın Yeni Hükümeti ve Cumhurreisi Namzetleri” **Kuvvet**, 27 Aralık 1946.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Bir Büyük Meselenin Hallediliş Şekli”, **Kuvvet**, 28 Aralık 1946.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Gerçek Kemalizm”, **Kuvvet**, 29 Aralık 1946.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Filistin İşleri”, **Kuvvet**, 30 Aralık 1946.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Devletçilikte Beklediğimiz”, **Kuvvet**, 31 Aralık 1946.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “1947 Yılı”, **Kuvvet**, 1 Ocak 1947.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Memurlar Kongresi”, **Kuvvet**, 2 Ocak 1947.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “İngiltere’nin Yakın Doğu İşlerinden-1”, **Kuvvet**, 3 Ocak 1947.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “İngiltere’nin Yakın Doğu İşlerinden- 2”, **Kuvvet**, 4 Ocak 1947.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Amerikan Kongresi”, **Kuvvet**, 5 Ocak 1947.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Demokrat Parti Kongresi”, **Kuvvet**, 6 Ocak 1947.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Ulaştırma İşlerimiz”, **Kuvvet**, 7 Ocak 1947.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Majeste Kral Abdullah”, **Kuvvet**, 8 Ocak 1947.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Yine İkili Heyet”, **Kuvvet**, 9 Ocak 1947.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Amerika’nın Yeni Hariciye Nazırı”, **Kuvvet**, 10 Ocak 1947.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “İngiltere’de İnkılap”, **Kuvvet**, 11 Ocak 1947.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Hummalı Çalışmalar”, **Kuvvet**, 12 Ocak 1947.

- Dr. Tevfik Rüştü Aras, "Mebus İntihabatları", **Kuvvet**, 13 Ocak 1947.
- Dr. Tevfik Rüştü Aras, "Grevler", **Kuvvet**, 14 Ocak 1947.
- Dr. Tevfik Rüştü Aras, "Kalkınma Davası", **Kuvvet**, 15 Ocak 1947.
- Dr. Tevfik Rüştü Aras, "Memleketimizin Kalkınma Davası", **Kuvvet**, 16 Ocak 1947.
- Dr. Tevfik Rüştü Aras, "Londra Konferansı", **Kuvvet**, 17 Ocak 1947.
- Dr. Tevfik Rüştü Aras, "Fransa'da 4. Cumhuriyetin İlk Reisi", **Kuvvet**, 18 Ocak 1947.
- Dr. Tevfik Rüştü Aras, "Londra Konferansında Avusturya İşleri", **Kuvvet**, 19 Ocak 1947.
- Dr. Tevfik Rüştü Aras, "Halkevleri", **Kuvvet**, 20 Ocak 1947.
- Dr. Tevfik Rüştü Aras, "Londra Konferansında Alman İşleri", **Kuvvet**, 21 Ocak 1947.
- Dr. Tevfik Rüştü Aras, "İngiliz-Fransız İttifakı", **Kuvvet**, 22 Ocak 1947.
- Dr. Tevfik Rüştü Aras, "Veremle Mücadele", **Kuvvet**, 23 Ocak 1947.
- Dr. Tevfik Rüştü Aras, "Bakalım CHP Divanı Ne Diyecek", **Kuvvet**, 24 Ocak 1947.
- Dr. Tevfik Rüştü Aras, "Gençliğimize İsnad Olunan Ahlak Buhranı", **Kuvvet**, 25 Ocak 1947.
- Dr. Tevfik Rüştü Aras, "Milletlerarası Polis Kuvveti ve Silahlanma", **Kuvvet**, 26 Ocak 1947.
- Dr. Tevfik Rüştü Aras, "Avrupalı Büyük Devletler Arasında İttifak", **Kuvvet**, 27 Ocak 1947.
- Dr. Tevfik Rüştü Aras, "Devletçilik", **Kuvvet**, 28 Ocak 1947.
- Dr. Tevfik Rüştü Aras, "Cumhuriyet Halk Partisi Divanı", **Kuvvet**, 29 Ocak 1947.
- Dr. Tevfik Rüştü Aras, "İngiltere Birmanya Anlaşması", **Kuvvet**, 30 Ocak 1947.
- Dr. Tevfik Rüştü Aras, "İngiltere-Mısır Müzakerelerinin Kesilmesi", **Kuvvet**, 31 Ocak 1947.
- Dr. Tevfik Rüştü Aras, "İthalat mı? İhracat mı?", **Kuvvet**, 1 Şubat 1947.
- Dr. Tevfik Rüştü Aras, "Birleşik Amerika Yeni Hariciye Nazırının İlk İşleri", **Kuvvet**, 2 Şubat 1947.
- Dr. Tevfik Rüştü Aras, "Suriye'de Tahrikler", **Kuvvet**, 3 Şubat 1947.

- Dr. Tevfik Rüştü Aras, “İngiltere-Arnavutluk İhtilafı”, **Kuvvet**, 5 Şubat 1947.
- Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Silahsızlanma ve Atom Enerjisi Meseleleri”, **Kuvvet**, 6 Şubat 1947.
- Dr. Tevfik Rüştü Aras, “İlk Barış Anlaşmaları”, **Kuvvet**, 7 Şubat 1947.
- Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Yeni Yunan Hükümeti”, **Kuvvet**, 8 Şubat 1947.
- Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Birleşik Amerika Anayasasında Tadiller”, **Kuvvet**, 9 Şubat 1947.
- Dr. Tevfik Rüştü Aras, “ Birleşik Amerika’nın Ticaret Siyaseti”, **Kuvvet**, 10 Şubat 1947.
- Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Demokrasinin Tarifi ve Bizim Anayasamız”, **Kuvvet**, 11 Şubat 1947.
- Dr. Tevfik Rüştü Aras, “İthalatımızı Hakkıyla Nizamlamak Lazımdır”, **Kuvvet**, 12 Şubat 1947.
- Dr. Tevfik Rüştü Aras, “İngiltere’de Buhran”, **Kuvvet**, 13 Şubat 1947.
- Dr. Tevfik Rüştü Aras, “1 Ay Sonra”, **Kuvvet**, 14 Şubat 1947.
- Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Birleşik Amerika ve Kanada İttifakı”, **Kuvvet**, 15 Şubat 1947.
- Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Fransa’nın İç ve Dış Faaliyetleri”, **Kuvvet**, 16 Şubat 1947.
- Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Yeryüzünde Sahiden Güvenlik İsteniliyorsa”, **Kuvvet**, 17 Şubat 1947.
- Dr. Tevfik Rüştü Aras, “İktidarda Tutunabilmek İçin”, **Kuvvet**, 18 Şubat 1947.
- Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Barış Geciktikçe”, **Kuvvet**, 19 Şubat 1947.
- Dr. Tevfik Rüştü Aras, “M. Churchill’in Avrupa Birliği”, **Kuvvet**, 20 Şubat 1947.
- Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Usul Meselesi”, **Kuvvet**, 21 Şubat 1947.
- Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Dış Siyasette Ahlak ve Amerikan Matbuatının Çin’e Nasihatleri”, **Kuvvet**, 22 Şubat 1947.
- Dr. Tevfik Rüştü Aras, “İngiltere’nin Beyaz Kitabı ve Günün İktisadi Meseleleri”, **Kuvvet**, 23 Şubat 1947.
- Dr. Tevfik Rüştü Aras, “İngilizlerde Amerikalılar Gibi”, **Kuvvet**, 24 Şubat 1947.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Bir Dereceli Seçilen Büyük Meclisin İlk Toplantısı”, **Kuvvet**, 26 Şubat 1947.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “İç Siyasette Şaşkınlık”, **Kuvvet**, 27 Şubat 1947.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Vuzuhusuzluk Nereden Geliyor”, **Kuvvet**, 28 Şubat 1947.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Londra’da Dört Hariciye Nazırı Yardımcıları Konferansının Bilançosu”, **Kuvvet**, 1 Mart 1947.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Büyük Asya Devletleri”, **Kuvvet**, 2 Mart 1947.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Ulus Gazetesine Cevabımız”, **Kuvvet**, 3 Mart 1947.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “CHP’ye Muhalif Olunca”, **Kuvvet**, 4 Mart 1947.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “İşgallerin Birleşmiş Milletlere Tevdii”, **Kuvvet**, 5 Mart 1947.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Orta ve Yakın Şark”, **Kuvvet**, 6 Mart 1947.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Bizim Rejim Davamız Kendi Davamızdır”, **Kuvvet**, 7 Mart 1947.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Yeni Bir Tercüme”, **Kuvvet**, 8 Mart 1947.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Yeni Diploması”, **Kuvvet**, 9 Mart 1947.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Adam Yetişmiyor” **Kuvvet**, 10 Mart 1947.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Barış Kubbesi’nin Doğu Sütunu”, **Yeni İstanbul**, 16 Mart 1960; **Görüşlerim**, İkinci Kitap, s.46-48.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Tek Dünya”, **Yeni İstanbul**, 29 Mart 1960; **Görüşlerim**, s.48-52.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Von Papen’le Ankara’da Başbaşa Bir Konuşma”, **Yeni İstanbul**, 25 Mayıs 1960; **Görüşlerim**, İkinci Kitap, 52-55.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Laos Meselesi”, **Yeni İstanbul**, 22 Mart 1961; **Görüşlerim**, İkinci Kitap, 55-58.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Kahrolmayan Ümit”, **Yeni İstanbul**, 17 Nisan 1961; **Görüşlerim**, İkinci Kitap, 63-64.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Durumu İnceliyoruz”, **Yeni İstanbul**, 24 Nisan 1961; **Görüşlerim**, İkinci Kitap, 65-66.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Dünya Barışının Korunması”, **Yeni İstanbul**, 1 Mayıs 1961; **Görüşlerim**, 66-68.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “B.M. Teşkilatında Yenilik Lazım mı?”, **Yeni İstanbul**, 3 Mayıs 1961; **Görüşlerim**, İkinci Kitap, s.68-69.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Kenndy’nin İlk Seyahati”, **Yeni İstanbul**, 8 Mayıs 1961; **Görüşlerim**, İkinci Kitap, s.70-72.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Küba Meselesi”, **Yeni İstanbul**, 15 Mayıs 1961; **Görüşlerim**, İkinci Kitap, s.72-74.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “İki Büyük Blok Arasında”, **Yeni İstanbul**, 20 Mayıs 1961; **Görüşlerim**, İkinci Kitap, s.74-76.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Tarafsızlar Toplantısı”, **Yeni İstanbul**, 24 Mayıs 1961; **Görüşlerim**, İkinci Kitap, s.76-77.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Berlin Toplantısı”, **Yeni İstanbul** 30 Mayıs 1961; **Görüşlerim**, İkinci Kitap, s.78-79.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Silahsızlanma İşi”, **Yeni İstanbul**, 3 Haziran 1961; **Görüşlerim**, İkinci Kitap, s.79-81.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Lord Attlee’nin Seyahati”, **Yeni İstanbul**, 7 Haziran 1961; **Görüşlerim**, İkinci Kitap, s.81-82.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Viyana’da Başbaşa”, **Yeni İstanbul**, 10 Haziran 1961; **Görüşlerim**, İkinci Kitap, s.82-84.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Japonya’nın Yeni Siyaseti”, **Yeni İstanbul**, 17 Haziran 1961; **Görüşlerim**, İkinci Kitap, s.82-84.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Yine Silahlanma İşi”, **Yeni İstanbul**, 21 Haziran 1961; **Görüşlerim**, İkinci Kitap, s.85-87.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Sıra Portekiz Sömürgelerinde”, **Yeni İstanbul**, 24 Haziran 1961; **Görüşlerim**, İkinci Kitap, s.87-88.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Kongo’da Düzen Kurulurken”, **Yeni İstanbul**, 28 Haziran 1961; **Görüşlerim**, İkinci Kitap, s.88-89.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Küveyt Meselesi”, **Yeni İstanbul**, 1 Temmuz 1961; **Görüşlerim**, İkinci Kitap, s.90-91.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Yine Berlin”, **Yeni İstanbul**, 5 Temmuz 1961; **Görüşlerim**, İkinci Kitap, s.92-93.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Yine Küveyt İşi”, **Yeni İstanbul**, 10 Temmuz 1961; **Görüşlerim**, İkinci Kitap, s.93-95.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “14’ler Konferansı Ne Halde?”, **Yeni İstanbul**, 15 Temmuz 1961; **Görüşlerim**, İkinci Kitap, s.95-97.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Bizerte Meselesi”, **Yeni İstanbul**, 25 Temmuz 1961; **Görüşlerim**, İkinci Kitap, s.97-98.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Uluslararası Durum”, **Yeni İstanbul**, 30 Temmuz 1961; **Görüşlerim**, İkinci Kitap, s.98-100.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Avrupa Birliği”, **Yeni İstanbul**, 5 Ağustos 1961; **Görüşlerim**, İkinci Kitap, s.100-102.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Sonuçları Ağır Anlaşmazlık”, **Yeni İstanbul**, 9 Ağustos 1961; **Görüşlerim**, İkinci Kitap, s.102-104.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Tarafsız Devletlerden Beklenilen”, **Yeni İstanbul**, 12 Ağustos 1961; **Görüşlerim**, İkinci Kitap, s.104-105.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Berlin İçin”, **Yeni İstanbul**, 16 Ağustos 1961; **Görüşlerim**, İkinci Kitap, s.105-107.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Arap Konfederasyonu”, **Yeni İstanbul**, 19 Ağustos 1961; **Görüşlerim**, İkinci Kitap, s.107-108.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Varşova Misakı Devletleri”, **Yeni İstanbul**, 23 Ağustos 1961; **Görüşlerim**, İkinci Kitap, s.109-110.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Buhran Artıyor”, **Yeni İstanbul**, 3 Eylül 1961; **Görüşlerim**, İkinci Kitap, s.111-112.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Nükleer Silahlar Meselesi”, **Yeni İstanbul**, 6 Eylül 1961; **Görüşlerim**, İkinci Kitap, s.112-113.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Tarafsız Devletler”, **Yeni İstanbul**, 9 Eylül 1961; **Görüşlerim**, İkinci Kitap, s.113-115.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Buhran Çözülüyor mu?”, **Yeni İstanbul**, 14 Eylül 1961; **Görüşlerim**, İkinci Kitap, s.115-117.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Bir Büyük Mesele”, **Yeni İstanbul**, 27 Eylül 1961; **Görüşlerim**, İkinci Kitap, s.117-118.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Yeni Suriye Devleti”, **Yeni İstanbul**, 2 Ekim 1961; **Görüşlerim**, İkinci Kitap, s.120-122.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Almanlarla Barış Anlaşması”, **Yeni İstanbul**, 7 Ekim 1961; **Görüşlerim**, İkinci Kitap, s.122-124.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Silahsızlanma”, **Yeni İstanbul**, 10 Ekim 1961; **Görüşlerim**, İkinci Kitap, s.124-125.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Yine Berlin Konusu”, **Yeni İstanbul**, 23 Ekim 1961; **Görüşlerim**, İkinci Kitap, s.125-127.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “22. Komünist Kongresi”, **Yeni İstanbul**, 27 Ekim 1961; **Görüşlerim**, İkinci Kitap, s.127-129.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Çok Şey Anlaşıldı, Fakat ...”, **Yeni İstanbul**, 5 Kasım 1961; **Görüşlerim**, İkinci Kitap, s.129-131.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Cezayir Meselesi”, **Yeni İstanbul**, 9 Kasım 1961; **Görüşlerim**, İkinci Kitap, s.131-132.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Komünistler Arasında”, **Yeni İstanbul**, 15 Kasım 1961; **Görüşlerim**, İkinci Kitap, s.132-133.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Yıl Sonuna Yaklaşırken”, **Yeni İstanbul**, 26 Kasım 1961; **Görüşlerim**, İkinci Kitap, s.134-135.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Şimdi Ne Olacak?”, **Yeni İstanbul**, 16 Aralık 1961; **Görüşlerim**, İkinci Kitap, s.135-137.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Yeni Yıla Girerken Doğu-Batı Münasebetleri”, **Yeni Yıl**, 23 Aralık 1964; **Görüşlerim**, İkinci Kitap, s.154-155.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Türkiye-Sovyetler İlişkileri”, **Yeni Tanin**, 19 Ağustos 1965; **Görüşlerim**, İkinci Kitap, s.155-157.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Vietnam Sorunu”, **Yeni Tanin**, 23 Ağustos 1965; **Görüşlerim**, İkinci Kitap, s.157-158.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Adeanuer’in Yeni Bir Demeci ve Atom Sorunu”, **Yeni Tanin**, 3 Eylül 1965; **Görüşlerim**, İkinci Kitap, s.158-160.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Türkiye-Bulgaristan İlişkileri”, **Yeni Tanin**, 30 Eylül 1965; **Görüşlerim**, İkinci Kitap, s.174-175.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Batı Almanya Seçim Sonuçlarının Ortaya Koyduğu Gerçekler”, **Yeni Tanin**, 15 Ekim 1965; **Görüşlerim**, İkinci Kitap, s.175-177.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Yunanistan’ın Oyalama Politikasından Sonraki Tutumu”, **Yeni Tanin**, 21 Ekim 1965; **Görüşlerim**, İkinci Kitap, s.177-179.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Herşeyden Önce Kıbrıs”, **Yeni Tanin**, 30 Ekim 1965; **Görüşlerim**, İkinci Kitap, s.179-181.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Kıbrıs Konusu Ekonomik Çabayla Çözülebilir”, **Yeni Tanin**, 23 Kasım 1965; **Görüşlerim**, İkinci Kitap, s.181-183.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Fransa Halkının Değer Verdiği ve Unutmadığı”, **Yeni Tanin**, 25 Aralık 1965; **Görüşlerim**, İkinci Kitap, s.183-185.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Türkiye-Yunanistan İlişkileri”, **Yeni Tanin**, 7 Ocak 1966; **Görüşlerim**, İkinci Kitap, s.164-165.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Kemalizm ve Üniversiteler”, **Yeni Tanin**, 10-11 Ocak 1966; **Görüşlerim**, İkinci Kitap, s.165-168.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Asya’da Büyük Mücadele”, **Yeni Tanin**, 14-17-18 Ocak 1966; **Görüşlerim**, İkinci Kitap, s.168-172.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Türkiye-Arnautluk İlişkileri”, **Yeni Tanin**, 28 Ocak 1966; **Görüşlerim**, İkinci Kitap, s.172-174.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Türkiye-Yunanistan”, **Yeni Tanin**, 10-11-12-13-14 Mayıs 1966; **Görüşlerim**, İkinci Kitap, s.185-193.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Silahsızlanma Komisyonu Münasebetiyle”, **Yeni Tanin** 27 Haziran 1966; **Görüşlerim**, İkinci Kitap, s.193-195.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “İkinci Dünya Savaşına Karışmak Tehlikesinden Ancak Atatürk’ün Yoluna Dönmekle Kurtulduk”, **Yeni Tanin**, 6-8-9-10 Eylül 1966; **Görüşlerim**, İkinci Kitap, s.195-200.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Türkiye Dış Politikasında On Yıllık Bir Sürenin İzahı”, **Yeni Tanin**, 5-6-7-8-9 Ağustos 1966; **Görüşlerim**, İkinci Kitap, s.200-211.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Ordu ve Politika”, **Milliyet**, 2 Mart 1967; **Görüşlerim**, İkinci Kitap, s.217-219.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Günün Hikayesi”, **Yeni Tanin**, 4 Mart 1967; **Görüşlerim**, İkinci Kitap, s.219-221.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Uçak Fabrikası”, **Milliyet**, 10 Mart 1967; **Görüşlerim**, İkinci Kitap, s.221-223.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Kalkınma Edebiyatı Değil, Kalkınma Ameliyatı”, **Yeni Tanin**, 9 Nisan 1967; **Görüşlerim**, İkinci Kitap, s.223-224.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Tarihin Akışı Durdurulamıyor ve Geriye İşlemiyor”, **Yeni Tanin**, 22 Nisan 1967; **Görüşlerim**, İkinci Kitap, s.225-227.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Montreux Konferansına Doğru”, **Cumhuriyet**, 21 Haziran 1967, **Görüşlerim**, İkinci Kitap, s.227-230.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “İngiltere ile Türkiye’nin Karşılıklı Menfaatleri”, **Milliyet**, 4 Kasım 1967; **Görüşlerim**, İkinci Kitap, s.230-232.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Sorun Ne Zaman Çözümlenebilir?...”, **Milliyet**, 11 Aralık 1967; **Görüşlerim**, İkinci Kitap, s.232-233.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Yunan Cuntası Çetin Bir Yolda”, **Milliyet**, 18 Aralık 1967; **Görüşlerim**, İkinci Kitap, s.234-236.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Orta Doğu Sorununun İç Yüzü ve Çözüm Yolu”, **Milliyet**, 11 Mart 1969.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Romanya Devlet Başkanı Gelirken, Balkan Sorunu”, **Milliyet**, 21 Mart 1969.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Atatürkçülük”, **Milliyet**, 29 Ocak 1971.

Dr. Tevfik Rüştü Aras, “Neler Olacaktı”, **Milliyet**, 13-14-15-16 Mart 1971.

BİBLİYOGRAFYA***Arşivler :***

Başbakanlık Osmanlı Arşivi
Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
TBMM Arşivi

Sürelî Yayınlar :

Vatan
Cumhuriyet
Ulus
Vakit
Tarih ve Toplum
Ayn Tarihi
Akşam
Milliyet
Tıp Tarihi
Belgelerle Türk Tarihi
Dünya
Tan
Tanin
Son Telgraf
Millet
Kuvvet
İttihad
Ahenk
Yön
Son Posta
Tasvir
Yeni Asır
Yeni Türkiye
Yeni Sabah
Hürriyet
Yeni Tanin
Yeni İstanbul

Kitaplar:

- AĞAOĞLU Samet, DP'nin Doğuşu ve Yükseliş Sebepleri, İstanbul 1972.
- AĞAOĞLU, Samet, Siyasi Günlük (Yayına Hazırlayan: Cemil Koçak), İletişim Yayınları, İstanbul 1992.
- AHMAD, Feroz, Demokrasi Sürecinde Türkiye 1945-1950, Hil Yayınları, İstanbul 1996.
- AKBIYIKOĞLU Ali Rıza, Demokrasi ve İsmet Paşa, Ankara 1986.
- AKŞİN Abdülahad, Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi, TTK Yayınları, Ankara 1991.
- ARAS Tevfik Rüştü, Görüşlerim I, Ömer Lütfi Kitabevi, İstanbul 1945.
- ARAS Tevfik Rüştü, Görüşlerim II, Yörük Matbaası, İstanbul 1968.
- ARAS Tevfik Rüştü, Lozan'ın İzlerinde 10 Yıl (Derleyen: Numan MENEMENCİOĞLU), Akşam Matbaası, Ankara 1935.
- ARI Kemal, Büyük Mübadele, Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995.
- ARMAOĞLU Fahir, 20. Yüzyıl Siyasi Tarih, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1987.
- ASLAN, Yavuz, Türkiye Komünist Fırkasının Kuruluşu ve Mustafa Suphi, TTK Yayınları, Ankara 1997.
- Atatürk'ün Milli Dış Politikası, Cilt I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1984.
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, TTK Yayınları, Cilt I, II, III, Ankara 1989.
- ATAY, Fali Rıfkı, Çankaya, Bates Atatürk Serisi, İstanbul 1998.
- AYBARS, Ergün, İstiklâl Mahkemeleri I-II, 1920-1927, DEÜ Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, No:1, İzmir 1988.
- AYBARS, Ergün, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-I, DEÜ Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1995.
- AYDEMİR, Şevket Süreyya, İkinci Adam, Cilt: I-II-III, Remzi Kitabevi, İstanbul 2000.
- AYDEMİR, Şevket Süreyya, Tek Adam, Cilt:3 Remzi Kitabevi, İstanbul 2000.
- BABAN, Cihad, Büstler ve Portreler, Remzi Kitabevi, İstanbul 1970.
- BARUTÇU Faik Ahmet, Siyasi Hatıralar, 21.Yüzyıl Yayınları, Ankara 2001.
- BAYAR Celâl, Atatürk'den Hatıralar, Sel Yayınları, İstanbul 1955.
- BAYAR Celal, Başvekilim Adnan Menderes, (Derleyen: İsmet BOZDAĞ), İstanbul 1967.
- BAYAR, Celal, Ben de Yazdım, Milli Mücadeleye Giriş, Sabah Kitapları, İstanbul 1997.
- BAYUR Yusuf Hikmet, Türkiye Devletinin Dış Siyaseti, TTK Yayınları, Ankara 1985.
- BAYUR, Yusuf Hikmet, Atatürk Hayatı ve Eseri, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1990.

- BERK, Bekir, Zafer Bizimdir, Yeni Asya Yayınları, İstanbul 1973.
- BERKES Niyazi, Unutulan Yıllar (Yayına Hazırlayan: Ruşen SEZER), İletişim Yayınları, İstanbul 1997.
- BOZDAN, İsmet, Atatürk-İnönü/İnönü-Bayar Çekişmesi, Kervan Yayınları, İstanbul 1972.
- Cavid Bey, Felaket Günleri, Mütareke Günlerinin Acı Tarihi, (Yayına Hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu), İstanbul 2000.
- ÇAVDAR, Tevfik, Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1839-1950, İmge Kitabevi, Ankara 1999.
- ÇOLAK Melek, Yeni Türkiye Partisi (1961-1973), D.E.Ü. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 1997.
- DAĞISTAN Adil, Türk-Fransız İlişkileri (1918-1939), H.Ü. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1992.
- DERİN, Haldun, Çankaya Özel Kalemmini Anımsarken (1939-1955), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995.
- DUMAN Doğan, Demokrasi Sürecinde Türkiye'de İslamcılık, D.E.Ü. Yayınları, İzmir 1997.
- EKİNCİ, Necdet, Türkiye'de Çok Partili Düzene Geçişte Dış Etkenler, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul 1997.
- ERER Tekin, Türkiye'de Parti Kavgaaları, Tekin Yayınları, İstanbul 1966.
- ERGİL, Doğu, Milli Mücadelenin Sosyal Tarihi, Turhan Kitabevi, Ankara 1981.
- ERKİN Feridun Cemal, Dış İşlerinde 34 Yıl, TTK Yayınları, Ankara 1987.
- ERKİN, Feridun Cemal, Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi, Ankara 1968.
- EROĞLU Cem, Demokrat Parti (Tarihi ve İdeolojisi), A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1970.
- ESMER Ahmet Şükrü, Siyasi Tarih, Ankara 1953.
- ESMER Ahmet Şükrü, Türk Diplomasisi, İstanbul 1959.
- GLASNECK, Johannes, Türkiye'de Faşist Alman Propagandası, Onur Yayınları, Ankara, tarihsiz.
- GOLOĞLU Mahmut, Demokrasiye Geçiş 1946-1950, Kaynak Yayınları, İstanbul 1982.
- GOLOĞLU Mahmut, Milli Şef Dönemi 1939-1945, Ankara 1974.
- GOLOĞLU, Mahmut, Tek Partili Cumhuriyet (1931-1935), Ankara 1974.
- Mehmet GÖNLÜBOL – Cem SAR, Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938), Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1997.
- Mehmet GÖNLÜBOL – Cem SAR, Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1990), Siyasal Kitabevi, Ankara 1993.
- GÖNLÜBOL, Mehmet Milletlerarası Siyasi Teşkilatlanma, Ankara 1968.
- GREW C. Joseph, Yeni Türkiye (Çeviren: Dr. Kadri Mustafa ORAĞLI), Multilingual Yayıncılık, İstanbul 1999.

- GÜLCAN, Yılmaz, Cumhuriyet Halk Partisi (1923-1946) Alfa Yayınları, İstanbul 2001
- GÜLEKLİ Can Nurettin – ONARAN Rıza, Türkiye Büyük Millet Meclisi 50. Yıldönümü, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1973.
- GÜRÜN Kamuran, Savaşın Dünya ve Türkiye, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1997.
- GÜRÜN Kamuran, Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953), TTK Yayınları, Ankara 1991.
- HATİPOĞLU Murat, Yakın Tarihte Türkiye ve Yunanistan (1923-1954), Siyasal Kitabevi, Ankara 1997.
- İLERİ, Rasih Nuri, Atatürk ve Komünizm, Sarmal Yayınevi, İstanbul 1934.
- İNÖNÜ İsmet, Hatıralar I-II, Bilgi Yayınevi, Ankara 1985.
- İsmet Paşanın Siyasi ve İçtimai Nutukları 1920-1933, Ankara 1933.
- KABACALI Alpay, Türk Basınında Demokrasi, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1994.
- KANDEMİR, Feridun, Atatürk'ün Kurduğu Türkiye Komünist Partisi ve Sonrası, İstanbul 1966.
- KAYGUSUZ Bezmi Nusret, Bir Roman Gibi, İhsan Gümüşayak Matbaası, İzmir 1955.
- KEMAL, Mehmed, Celal Bayar Efsanesi ve Raftaki Demokrasi, ABC Yayınları, İstanbul 1980.
- KILIÇ Ali, İstiklâl Mahkemesi Hatıraları, Sel Yayınları, İstanbul 1955.
- KİNROSS Lord, Atatürk, Bir Milletin Yeniden Doğuşu, İstanbul 1998.
- KOÇAK, Cemil, Türk-Alman İlişkileri (1923-1939), TTK Basımevi, Ankara 1991.
- KOÇAK, Cemil, Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945), Cilt. I-II, İletişim Yayınları, İstanbul 1996.
- KUTAY Cemal, 1955'de Garbi Trakya'da İlk Türk Cumhuriyeti, İstanbul 1962.
- KUTAY Cemal, Osmanlıdan Cumhuriyete Yüzyılımızda Bir İnsanımız, Hüseyin Rauf ORBAY, İstanbul 1981.
- KUTAY, Cemal, Üç Devirden Hakikatler, Alioğlu Yayınları, İstanbul 1982.
- KÜRKÇÜOĞLU Ömer, Türk-İngiliz İlişkileri 1913-1926, A.Ü. Basımevi, Ankara 1978.
- LEWIS, Bernard, Modern Türkiye'nin Doğuşu, (Çeviren: Metin Kıratlı) TTK Yayınları Ankara 1989.
- MANGO, Andrew, Atatürk, Sabah Kitapları, İstanbul 2000.
- MAZICI, Nurşen, Celal Bayar, Başbakanlık Dönemi (1937-1939), Der Yayınları, İstanbul 1996.
- MISIRLIOĞLU Kadir, Musul Meselesi ve Irak Türkleri, Sebil Yayınları, İstanbul 1972.
- Montreux Boğazlar Konferansı, Tutanaklar-Belgeler, (Çeviren: Seha L. Meray, Osman Olcay), Ankara 1976.
- NADİ, Nadir, Perde Aralığından, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1991.
- NESİMİ Abidin, Yılların İçinden, Gözlem Yayınları, İstanbul 1977.

- SADİ, Kerim, Türkiye’de Sosyalizmin Tarihine Katkı, İletişim Yayınları, İstanbul 1994.
- SAYILGAN, Aclan, Türkiye’de Sol Hareketler, Otağ Yayınları, İstanbul 1976.
- SENCER Muzaffer, Türkiye’de Siyasal Politikaların Sosyal Temelleri, İstanbul 1971.
- SERTEL, M. Zekeriya, Hatırladıklarım, Remzi Kitabevi, İstanbul 2000.
- SERTEL, Sabiha, Roman Gibi, Belge Yayınları, İstanbul 1987.
- SOYAK, Hasan Rıza, Atatürk’ten Hatıralar, Yapı Kredi Yayınları, Ankara 1973.
- SOYSAL İsmail, Türkiye Siyasal Andlaşmaları 1920-1945 Cilt I, TTK Yayınları, Ankara 1989.
- ŞENŞEKERCİ, Erkan, Türk Devriminde Celal Bayar (1918-1960), Alfa Yayınları, İstanbul 2000.
- ŞİMŞİR Bilal N., Ankara Ankara, Bir Başkent’in Doğuşu, Bilgi Yayınevi, İstanbul 1998.
- TBMM Gizli Celse Zabıtları, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 1985.
- TEVETOĞLU Fetih, Türkiye’de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler, Ankara 1967.
- TOKER Metin, DP’nin Altın Yılları (1950-1954), Bilgi Yayınevi, İstanbul 1991.
- TOPÇUOĞLU, Ümit Sinan, Mareşal Fevzi Çakmak, Latin Matbaacılık, İstanbul 1977.
- TUNAYA Tarık Zafer, Türkiye’de Siyasal Partiler, Cilt I, III, İletişim Yayınları, İstanbul 2000.
- TUNÇAY, Mete, Türkiye’de Sol Akımlar-I, BDS Yayınları, İstanbul 1994.
- TURAN, Şerafettin, İsmet İnönü, Yaşamı, Dönemi ve Kişiliği, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1985.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (1929-1938), Ankara.
- Türk Parlamento Tarihi, Milli Mücadele ve TBMM Birinci Dönem (1919-1923), Cilt III, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, Ankara 1995.
- Türkiye Cumhuriyeti Dış İşleri Bakanlığı, Montreux ve Savaş Öncesi Yıllar (1934-1939), Ankara 1973.
- Türkiye Cumhuriyeti Dış Politikasında 50 Yıl, Cumhuriyetin İlk 10 Yılı, Türkiye Cumhuriyeti Dış İşleri Bakanlığı Yayınları, Ankara 1973.
- Türkiye Cumhuriyeti Dış Politikasında 50 Yıl, İkinci Dünya Savaşı Yılları, Türkiye Cumhuriyeti Dış İşleri Bakanlığı Yayınları, Ankara 1973.
- UÇAROL Rıfat, Siyasi Tarih, Filiz Kitabevi, İstanbul 1985.
- URAN Hilmi, Hatıralarım, Ankara 1969.
- US, Asım, Hatıra Notları (1930-1950) Vakit Matbaası, İstanbul 1966.
- UYAR, Hakkı, Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi, Boyut Yayınları, İstanbul 1999.
- VELİDEDEOĞLU, Hıfzı Veldet, İlk Meclis, Milli Mücadelede Anadolu, İstanbul 1990.

YALÇIN, Hüseyin Cahid, Hakikatler Karşısında-Komünist Tahrikler Karşısında, Ankara 1947.

YEŞİLYURT, Süleyman, Atatürk-İnönü Kavgası, Hiv Yayınları, İstanbul 2001.

Makaleler :

ALTUĞ, Yılmaz, "Atatürk Mimar İse Aras da Mimardı", Cumhuriyet, 7 Ocak 1972.

ARAS, Tevfik Rüştü, "Büyük Komşumuz ve Dostumuz", Vatan, 13 Haziran 1944

ARAS, Tevfik Rüştü, "Daha Açık Söyleyeceğim", Tan, 28 Haziran 1944.

ARAS, Tevfik Rüştü, "Demokrasilerin Tarihi Varmış", Vatan 9 Haziran 1944.

ARAS, Tevfik Rüştü, "Büyük Komşumuz ve Dostumuz", Vatan, 13 Haziran 1944; Aras, Görüşlerin-I, s.21-22.

ARAS, Tevfik Rüştü, "İtalya'nın Balkanlardaki Rolü", Vatan, 12 Nisan 1944.

ARAS, Tevfik Rüştü, "Milletimizin Tabii Emeli; Müsterek ve Sürekli Sulhtür", Vatan, 2 Temmuz 1944.

ARAS, Tevfik Rüştü, "Sovyet Rusya İle İttifak Tabirinden Kastedilen Mana Nedir?", 19 Temmuz 1944.

ARIKAN, Zeki, " Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde İzmir", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 1, İstanbul 1985, s 109.

ARIKAN, Zeki, "İkinci Meşrutiyet döneminde İzmir", Üç İzmir, Yapı Kredi Yayınları, s.222.

BABAN, Cihad, "Bu Memleket Milli Olmayan Şeyi Sevmez", Tasvir, 21 Ekim 1946.

BABAN, Cihad, "Rahmetli Aras", Cumhuriyet, 11 Ocak 1972.

BENİCE, Ethem İzzet, "Boş Söz ve Boş Tavsiyeler", Son Telgraf, 7 Temmuz 1944.

BİLGİN, Şevket, "Hakiki Zihniyet İnkılabını Yaratacak Şey", Yeni Asır, 24 Ekim 1946.

ÇOKEL, Fahri, VIII. Edward'ın Türkiye'yi Ziyareti ve Donanmanın Malta Seyahati" Tarih ve Toplum, Temmuz 1980, s.15-20.

ER, Alev, "Milli Mücadelede Siyasal Kuruluşlar", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, İstanbul 1985, Cilt:4, s.1121-1122.

ERİM, Nihat, " Milletlerarası Daimi Adalet Divanı ve Türkiye, Musul Meselesi", Ankara Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt:3, s.331.

GEVGİLİLİ, "Barışçı ve Realist Dr. Aras", Milliyet, 7 Ocak 1972.

GÜZEL, M. Şehmuz, "1940'larda Öğrenci, Gençlik Dernekleri ve Eylemler - I" Tarih ve Toplum, Temmuz 1988, Cilt: 10, Sayı: 55, s.40.

İPEKÇİ, Abdi, "Tevfik Rüştü Aras", Milliyet, 7 Ocak 1972

İŞİK, Hasan Esat, "Tevfik Rüştü Aras İçin", Milliyet 21 Ocak 1972.

KEMAL, Mehmed "Aras'ın Ardından", Akşam, 13 Ocak 1972.

KOÇAK, Cemil, "İrkçılık-Turancılık Davasının Rövanşı Yücel-Öner Davası", Tarih ve Toplum, Ekim 1997, s.22.

KÖNİ, Hasan, "Hatay Sorununa Yeni Bir Bakış" Atatürk Yolu, Yıl: 2, Sayı: 44, s.537.

KÜLTÜR, Asım, "Düşünceler", Yeni Asır, 23 Ekim 1946.

KÜRKÇÜOĞLU, Ömer, "Türk-İngiliz İlişkileri (1583-1984) (400. Yıldönümünde), Başbakanlık Basın Enformasyon Genel Müdürlüğü, Ankara 1985, s.80.

NADİ, Yunus , "Şark Cemiyet-i Akvamı", Cumhuriyet, 11 Teşri-i Sani 1926.

SARINAY Yusuf, "Atatürk'ün Hatay Politikası-I, 1936-1938" Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2000, s.363.

ŞAKİROĞLU Mahmut, "Lozan Konferansı Sırasında Kabul Edilen Türk/Yunan Ahali Değişimine Ait Notlar", Yusuf Hikmet Bayur'a Ankara 1985, s.227.

ŞENER Erman, "Demokrasimizde Demokrat Parti Damgalı Dönemeç, 1946-1947'nin Öyküsü", Milliyet 20 Eylül 1987.

TOPRAK, Zafer, "2. Meşrutiyet Döneminde Paramiliter Gençlik Örgütleri" Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, Cilt: 2, s.531-533.

TUNCER, M., "Cemiyet ve Partiler, Yeni Asır", 25 Ekim 46.

TÜRKOĞLU Ömer, Hüseyin Sami Beyin Hayatı ve Ankara'daki Ajanlık Yılları" Kebikeç Yıl: 1996, Sayı: 4, s.219-220.

US Asım, "Hayır Cemiyeti Maskesi Altındaki Siyasi Cemiyet", Vakıf, 21 Ekim 1946.

YALÇIN Hüseyin Cahit, "Sovyet Rusya İle İttifak ve İşbirliği Hakkında", Tanin, 7 Temmuz 1944.

YALÇIN, Hüseyin Cahid, "Kalkın Ey Ehli Vatan", Vatan 3 Aralık 1945

Televizyon Programları :

NTV "Cumhuriyetin Tanıkları" (Hazırlayan: Nalan Seçkin) 23 nisan 1998

CNN Türk "Madalyon" 16 Nisan 2000

İnternet :

<http://www.mason.org.tr/unlu.html>

Görüşme Yapılan Kişiler :

Cemal Kutay, 7.2.2001

EKLER

Tevfik Rüştü Aras

صحه مدیریت عمومی نشریاتندن :

- ۱ -

۶۵ ۷۵
ایضیت

۲۶ ۱۰۰۴

یازان

دوقور توفیق رشدی

۴۴۴۴۴۴

T. G.

ایکینی طی

BAGBAKANLIK

Osmanlı Arşivi Daire C. K. K. K.

KUTUPHANESİ

Demirbaş No.

5357

Tasvir No.

6169

Ter

درستعادت

[مطبعة خیریه و شرکاسی]

۱۳۳۰

T. C.
BAŞVEKÂLET
İUAMELÂT MÜDÜRLÜĞÜ

KARARNAME

Şube : ...
Sayı : ... 2
24

Balkan misakı projesini tetkik ^{ve müzakere} etmek üzere Hariciye nazırlarının Belgratta yapacakları içtimaa iştirak için Hariciye Vekili Doktor Tevfik Rüştü Beyfendinin Belgrata gitmesi ve refakatlarına Hususî kalem Müdürü Refik Âmir , Kâtibi umumilik kalemi şefi Mehmet Cevat ve Emniyet memuru Sadık efendilerin memur edilmesi Hariciye Vekilliğinin 28/I/934 tarih ve 52229/62 sayılı tezkeresile istenilmiştir .

Bu iş İcra Vekilleri Heyetince 29/I/934 te görüşülerek teklif veçhile izamları ve I3052 sayılı kararnameye göre yevmiyelerinin verilmesi ve Tevfik Rüştü Beyfendinin yevmiyesine I24,2I Frank zammedilmesi kabul olunmuştur .

29/I/934

REİSİCÜMHUR

Gazi M. Kemal

Bş. V.

İsmail

Ad. V.

Adnan

M. M. V.

Hamid

Da. V.

S. Kaya

Ha. V.

H. B. D.

Ma. V.

Harika

Mf. V.

[Signature]

Na. V.

Ömer

İk. V.

u. C.

S. İ. M. V.

[Signature]

G. İ. V.

Re. Rana K.

Zr. V.

[Signature]

Yunanistan Dışışleri Bakanı Demétre Maximos, Türkiye Dışışleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey, Romanya Dışışleri Bakanı Nicolas Titulescu ve Yugoslav Dışışleri Bakanı Bogolioub Jevtitch Atina'da 9 Şubat 1934 günü Akademi Salonunda Balkan Paktını imzalarlarken.

T. C.

BAŞVEKÂLET

İşamelât Müdürlüğü

KARARNAME

Şube: 1.
Sayı: 13792

Cenevrede toplanacak olan Ref'i Teslihat Konferansına Hariciye Vekili Doktor Tevfik Rüştü Beyfendinin Riyasetlerinde Bern Elçisi x Cemal Hüsnü, Sivas Mebusu Necmettin Sadık Beyfendilerin murahhas, Bolu Mebusu Falih Rifkî Beyfendinin mülhak murahhas, Hariciye Dördüncü Daire Umum Müdürü Abdülehat Beyin müşavir, Miralay Şükrü Alî, Hariciye x Kalemî Mahsus Müdürü Kemal Beylerin Heyet refakatine memur ve Roma x Ataşemiliteri Erkânı Harp Kaymakamı Tahsin, Peşte Ataşemiliteri Erkânı Harp Binbaşı Hilmi Beylerin askerî mütehassıs ve Sivil Polis Sadık x Efendinin de muhafız olarak gönderilmeleri ve Bern Elçiliği kâtiplerinden bir zatın Heyetin kâtipliğine memur edilmesi ve Tevfik Rüştü Beyfendi ile Necmettin Sadık, Falih Rifkî, Abdülehat, Şükrü Alî, Kemal x Beylere ve Sadık Efendiye harcırahlarından başka 3/7/932 tarih ve - 13052 sayılı kararnameye göre ve Cemal Hüsnü Beyfendi ile Tahsin, Hilmi Beylere ve kâtiplik işini yapacak zata 13052 sayılı kararname nisbetleri yarısının yevmiye ve lâzımgelenlere siyasi pasaport verilmesi ve Heyet Reisi yevmiyesinin 124, 21 Fransız frangı ilâvesi suretile x tesviyesi ve Heyet Reisinin otomobil, ikametgâh, muhabere vâ icabında daktilo ve resmî ziyafetler masrafının da ayrıca verilmesi; Hariciye Vekilliğinin 23/I/933 tarih ve 94/26792 sayılı tezkeresi üzerine İcra Vekilleri Heyetinin 23/I/933 toplantısında kabul olunmuştur.

23/I/933

REİSİCÜMHUR

Gazi M. Kemal

Bş.V.

İsmail

Ad.V.

Yusuf Kemal

M.M.V.

Sevket

Da.V.

S. W. W.

Ha.V.

H. B.

Ma.V.

M. H. H.

Mf.V.

S. B.

Na.V.

L. H.

İk.V.

C.

S.İ.M.V.

S. H.

G.İ.V.

H. R.

Zr.V.

M. H.

Kararname

7278

13/Eylül/937 Tarihinde Cenevrede toplanacak olan Millet -
ler Cemiyeti 18 inci mutat Assemble içtimaina Hükümetimiz namına
Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Aras'ın Başkanlığı altında Bolu Sayla-
vı Cemal Hüsnü Taray ve Sivas Saylavı ve Milletler Cemiyeti nezdinde
daimi murahhas Necmettin Sadık ~~ve diğer murahhaslar~~
~~Hariciye Vekili~~ Murahhas olarak gönderilmeleri ve gerekli salâhiyet -
namenin verilmesi, Hariciye Vekilliğinin 27/8/937 tarih ve 18889/
528 sayılı tezkeresile yapılan teklifi üzerine icra Vekilleri He-
yetince 1/9/937 de onanmıştır.

1/9/937

REİSİCUMHUR

K. Atatürk

Bş. V.

Ad. V.

M. M. V.

Da. V.

Ha. V.

Ma. V. V.

Mf. V.

Na. V.

İk. V.

S. İ. M. V.

G. İ. V.

Zr. V.

2
4770

Haziranın 22 sinde Montreux'de toplanacak olan Bogazlar konfe-
ransına Hariciye vekili Dr.Tevfik Rüşdü Aras'ın reisliği altında Hariciye
Umumî kâtibi Numan Menemencioğlu ile Genelkurmay ikinci reisi Kor
general Asım Gündüz ve Cemiyeti akvam nezdinde daimî murahhas Sivas
saymalı Necmettin Sadık'ın murahhas ve Hariciye Baş hukuk müşaviri Ziya
Kızıltan'ın heyeti murahhasa Başmüşaviri ve İktisad vekâleti Deniz
müşşesarı Sadullah Güney, Hariciye dördüncü Daire Şefi Müşfik Selâmi
İnegöl, Sıhhiye vekâleti hıfzıssıhha işleri Umum Müdürü Dr. Asım İsmail,
Harp filosu K. Deniz Tuğbay Fahri , Genelkurmay istikharat şefi Kur. Al-
bay Mataracı , Tayyare alay kumandanı Kur.yarbay Şefik Çakmak , Genelkur
maydan kur.Binbaşı Yusuf Egeli ; Hava binbaşı İhsan Orçun , Roma atase-
navali Deniz yüzbaşısı fahri Keru Türk , Paris atesemiliteri kur.yüzba-
Şeyfi , Hususî kalem Müdürü Refik Amir Kocamaz'ın müşavir , Hariciye İ-
kinci Daire şefi Mehmet Cevat Açıkalın'ın heyeti murahhasa Umumî kâtip
i, Hariciye Zat ve Tahakkuk işleri dairesi şefi Abdulkadir Örençik'in
mutemet , Hariciye memurlarından Hasan Rifat , Bedri Tahir -vazifeten -
Montreux'de bulunan Fatin Rüşdü Zorlu , Hayrettin ve Genevrede daimî mu-
rahaslık kâtibi Nedim Veysel , ve Bern elçilik kâtiplerinden Celâlet-
tin'in kâtip , Nigâr ve Naciye'nin daktilo. , olarak gönderilmeleri ve -
heyete Matbuat Umum Müdürlüğünden Umum Müdür Vedat Nedim ile memurlar-
dan Şekip ve Asude'nin iştiraki ve üç emniyet memurunun terfiki ile -
bunlara ve müzakeratın icap ettirdiği lüzuma binaen reis tarafından -
çağırılacak veya her hangi bir mahalle gönderilecek elçi ve memurlara
yol ve nakliye masraflarından başka Türkiye sınırlarından başlamak üze-
re 13052 sayılı kararnameye göre gündelik verilmesi ve reisin gündeli-
ginin 124,21 Fr.fr.arttırılması, memuriyeti asliyelere âcnebi memleket-
lerde olanlardan Heyete iltihak eyleyeceklerle kararnamede yazılı -

4740
gündeligin yarısının verilmesi , ücretli memurlardan Vedat Kadimin günde
liğinin 434,73 ve diğerleriyle gazete münasillere/gündeliklerinin
372,63 çer fran üzerinden hesap edilmesi ve gazetecilere gündelik ve yo
masraflarına karşılık verilecek paranın 500 şer lirayı geçmemesi ve re
isin temasda bulunmak üzere heyetten seçeceği zevat ile icap eden memle
ketlere ugraması ve Cemiyeti akvamın yapacağı toplantıya istirak eyleme
si, konferansın Umumî kitabet heyetini teşkil etmek üzere Cemiyeti akvam
dan alınacak Daktilograf, İstinograf ve Reneograf gibi memurların yol pa
rası ile Cemiyeti akvam kâtibi Umumîsinin tensip eyleyeceği miktarda -
ücret ve Montreux'daki masraflarının ve Anadolu ajansının yapacağı tesi
sat ve çekeceği telgraf vesair masrafların ve müzakeratın icap ettirdi
gi Posta , Telgraf ve Telefon , tabı, neşir ve kırtasiye ve satın alınacak
yazı , teksir vesair makine şifre ve dosyaların muhafazasına mahsus kasa
dolap, ziyafet, otomobil ve heyetin çalışması için kiralanacak Büro ve te
isin gerek Montreux'da ve gerek uğradığı sair memleketlerde istirahat -
ve kabul salonu ve çalışma odalarını muhtevî tutulacak daire bedelleri
nin vessair ihtiyarı icap eden masrafların kabulü ve ihtiyacı göre kulla
nılmak üzere 140,000 liralık döviz müsaadesile alâkadarlara siyasal pa
saport verilmesi, Hariciye vekilliğinin 10/6/936 tarihli tezkeresi ve -
Maliye vekilliğinin mütaleanamesi üzerine İcra Vekilleri Heyetince 10/
6/936 da onanmıştır.

10/6/936

REİSİCUMHUR

K. Atatürk

Bz. V.

Ad. V.

M. M. V.

Da. V.

Ha. V.

Ma. V.

ML. V.

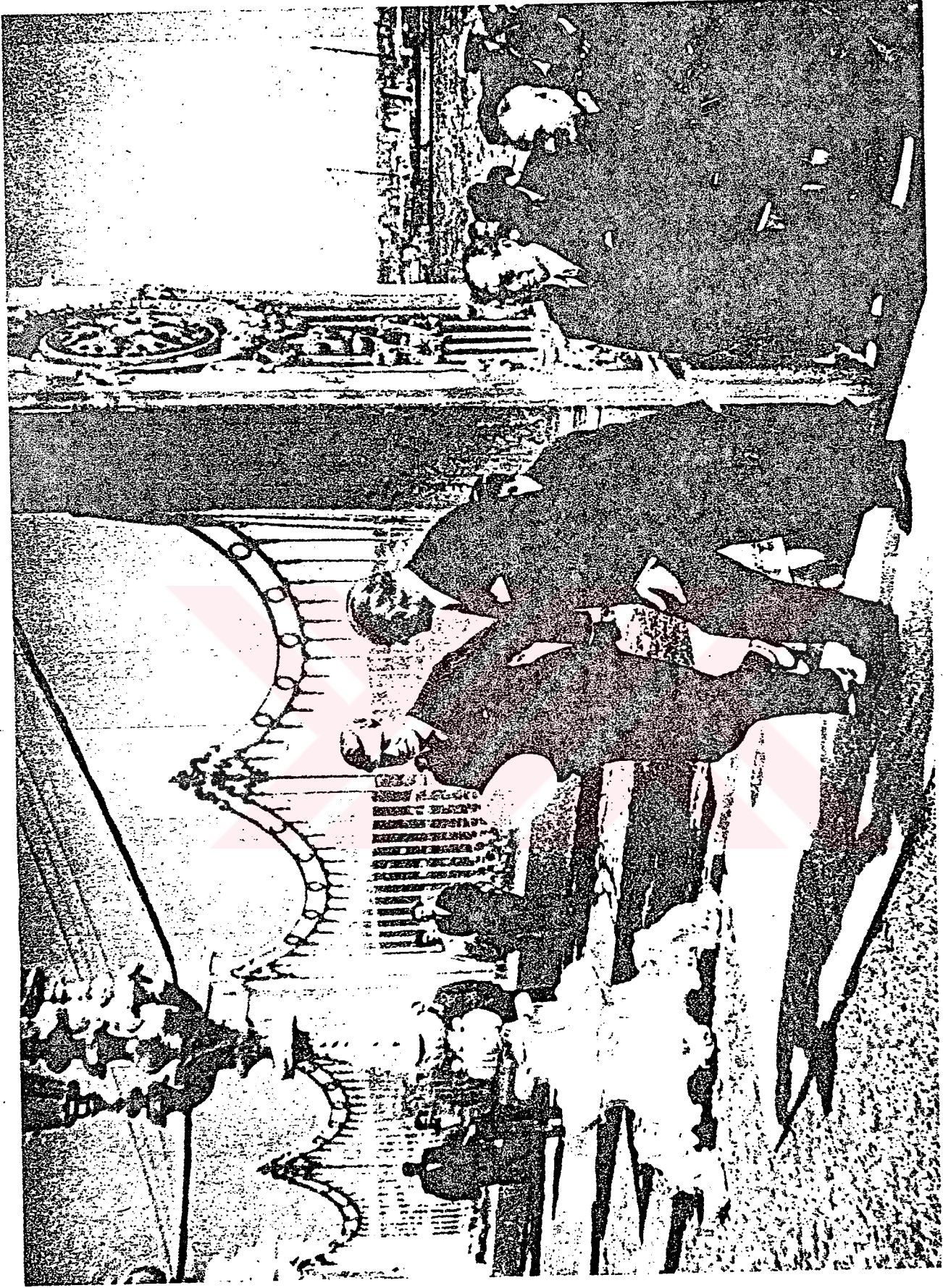
Na. V.

İk. V.

S. I. M. V.

G. I. V.

Z. V.

Atatürk ve Kral Sekizinci Edward sarayın bahçesinde.

I-B M.M. Azayıkramın mahsus muhtasar tercüme hal varakası

İntihap dairesi	<i>İzmir</i>	Esorleri	
İsmi	<i>Levîk Rıştî B.</i>	İlmi rütbelori	<i>Doktor ve meclisi âli Sıhhi azalığı</i>
Aile ismi	—	Meslek ve meşguliyeti	
Babasının ve annesinin ismi	<i>Hasan Rıştî B. Seriye H.</i>	Evlilik olup olmadığı ve kaç çocuğu bulunduğu	<i>Evlidir, bir kızı vardır</i>
Doğduğu yer	<i>Halâi Sultanıye</i>	İntihaptan önce son memuriyeti	
Oturduğu yer	<i>Çankaya</i>	Memur değilse intihaptan önce son vaziyeti	<i>Hariciye Vekili</i>
Doğduğu tarih	<i>1299</i>	İntihap mazbatasının tarihi	
Tahsili	<i>Berut mektebi tıbbiyesinden mezun</i>	Kaç rey ile mebus intihap olunduğu	
Bildiği diller	<i>Fransızca</i>	Mazbatasının Meclis İlayeti Umumiyesine tasdik tarihi []	
Nasıl ihtisası olduğu	<i>Cabakat</i>	Meclise itihak tarihi	

Muhtasar tercüme hal

İzmir Kurabai Müslimin Hastahanesi Fahri kabilâliği (2 Mayıs 324)
de Selânik vilâyeti Sıhhiye müfettişliği (3 Şubat 325)de Meclisi Umuru

tıbbiye mülkiye ve Sıhhiye Umumiye âzalığı inzıamile Sıhhiye müfettişi umumiliği (I tegrinivvel) 327)de Meclisi Umuru tıbbiye mülkiye ve sıhhiye umumiye âzalığı (8 tegrinivvel 327) de Sıhhiye Müdüriyeti Umumiyesi birinci müfettişliği (I mart 329)da hıfzıssıhha Müdür muavinliği (İnsa 329) da Heyeti Teftişye Riyaseti (2 Şubat 330) da Sıhhiye müfettişi umumiliği (I mart 332) de Meclisi Âli sıhhi âzalığı (24 Haziran 334) de Büyük Millet Meclisi Âzalığı (I temmuz 336) .
Dördüncü Büyük Millet Meclisine tekrar intihap olundum.

[*] Bu hane Meclis heyeti tahririyesince imla edilecektir.

Adres

BAŞVEKÂLET

KARARLAR DAİRESİ MÜDÜRLÜĞÜ

KARARNAME

Karar sayıs

2

10226

İzmir Meb'usu Tevfik Rüştü Aras'ın Londra Büyük Elçiliğine tayini ; Hariciye Vekillığinin 12/I/939 tarih ve 28157/29 sayılı tezkeresile yapılan teklifi üzerine İcra Vekilleri Heyetince 12/I/939 tarihinde onanmıştır .

12 /I/939

REİSİÜMHÜR

İsmet İnönü

Bş. V.

C. Beyaz

Ad. V.

T. F. Alay

M. M. V.

M. O. Oğuz S. F. Oğuzoğlu

Da. V.

Ha. V.

S. Samancı

Ma. V.

S. F. Alay

Mf. V.

Yücel

Na. V.

A. C. C. C.

İk. V.

M. F. Alay

S. I. M. V.

S. F. Alay

G. I. V.

M. O. Oğuz

Zr. V.

S. F. Alay

T. C.
BAŞVEKÂLET
KARARLAR DAİRESİ MÜDÜRLÜĞÜ

Sayı : 2

10226

Dosya işaretleri

107

102

T. C.
BAŞBAKANLIK
MÜHÜRÜ

Evrakın	Numarası	28157
	Tarihi	29 12-1-939
Yazan memur		
Yazı tarihi		
Muavin		
Beyaz eden		
Beyaz tarihi		
Karşılaştıranlar		
Sadıra No.		
Merbutatı		
Sevk tarihi		
Kaydeden		

Düşünceler

Kararname K

İzmir melurisi Cevfik Rüzdi
Acasın Londra Büyük Elçiliğine
Tazini ; Haricize v. k. lüğünün
2-1-939 tarih ve 28157/29
sayılı mütalea tezkiresi ile
sapılan teklifi ujeine K. v.
H. ince 12-1-939 tarihinde anamıştır.

H. J.

Haricize v. k.
Nesirizot M. T

Londra Büyük Elçiliğine

İzmir Melurisi Cevfik Rüzdi Acasın tazini ediliş
H. hakkındaki Kararnamesi mütalea
sınlandı. D. n. M.
v.

H. J.

Chernaf

Türkiye Cumhuriyeti
Hariciye Vekâleti

Zat ve Tahakkuk D. Şefliği

U. No. 28157

H. No. 29

Lef:

Ankara

Hulâsa

Yüksek Başvekâlete

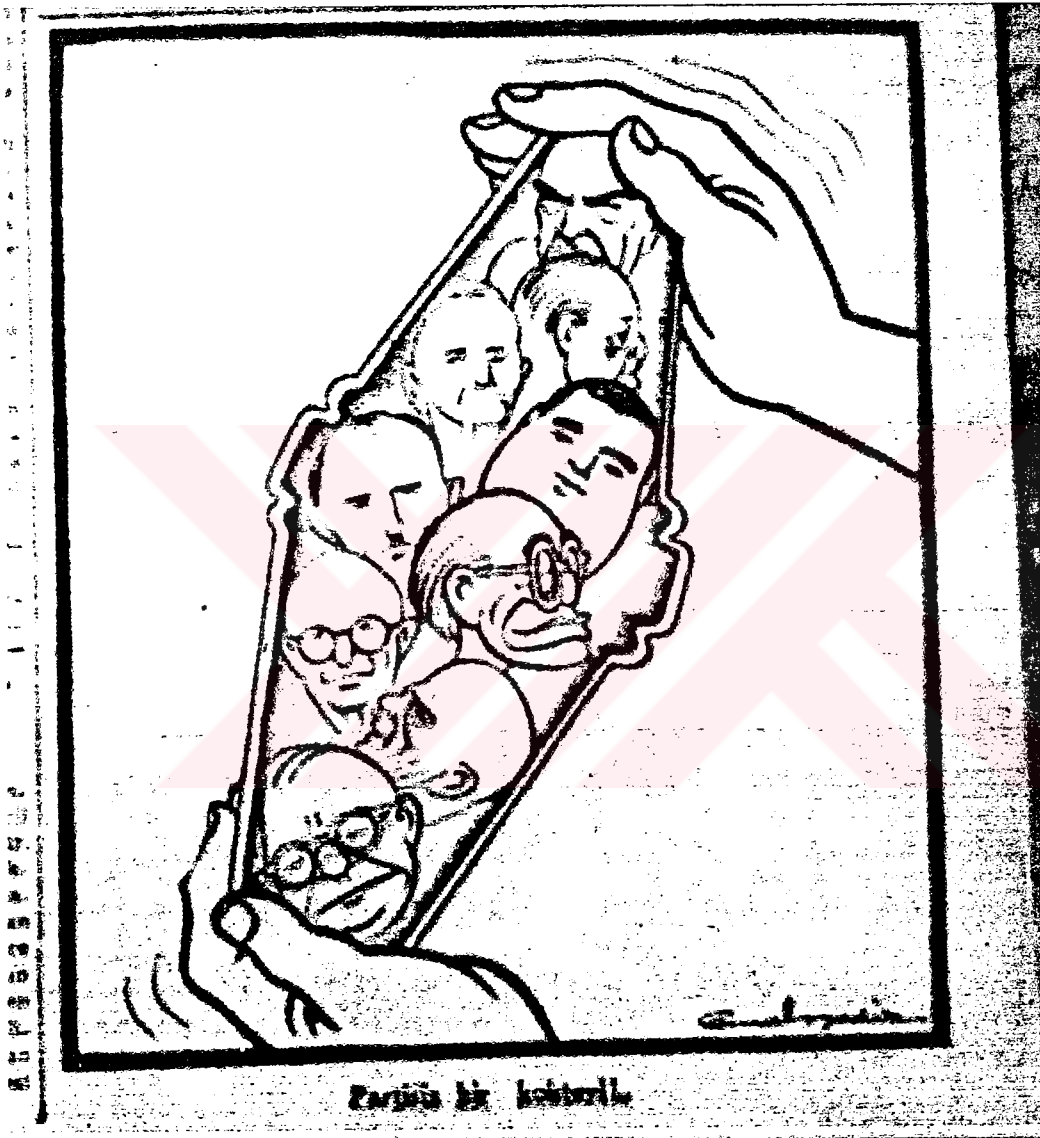
İzmir Mebusu Tefrik Rüştü Aras'ın Londra Büyük
Elçiliğine tayini Yüksek tasviplerine iktiran eylediği
takdirde bu hususta muktazi Heyeti Vekile Kararının istih-
saline müsaade buyurulmasını saygılarımla rica ederim .

Hariciye Vekili

[Signature]

BAŞVEKÂLET EVRAKI		
Tarih	Kat	Lef
19-1-29	362	

S.İ.

GÖRÜŞLER

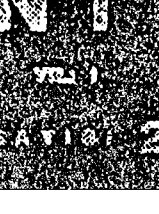
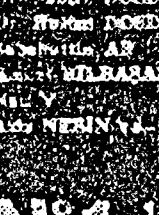
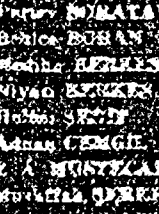
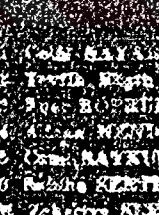
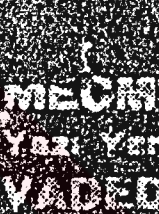
HAYATLIK SIYASİ MECMUA

İRLİ
İYET

Yaz

ndı sayıda

GÖRÜŞLER

MECMUAMIZ YAZI YERİMLERİ VADEDELER

- 1. Cem AYAN
- 2. Tahir Rıfat ARAS
- 3. Fikri BOZKURT
- 4. Ali Rıza KIZILASLAN
- 5. Cem RAYKUT
- 6. Naim KIZILASLAN
- 7. Zekiye KIZILASLAN
- 8. Nuriye KIZILASLAN
- 9. Bülent BOZAN
- 10. Naim KIZILASLAN
- 11. Naim KIZILASLAN
- 12. Naim KIZILASLAN
- 13. Naim KIZILASLAN
- 14. Naim KIZILASLAN
- 15. Naim KIZILASLAN
- 16. Naim KIZILASLAN
- 17. Naim KIZILASLAN
- 18. Naim KIZILASLAN
- 19. Naim KIZILASLAN
- 20. Naim KIZILASLAN

N°1 1 ARALIK 19...

YAZI YERİMLERİ

SAVIR 25...

İHTİKAR FASİZM

VEFAT

Emekli ceza reislerinden merhum Hacı Hasan Rüştü ve refikası merhume Şerife hanımın oğlu, Bahriye Aras'ın aziz ve değerli eşi, Fahriye Tunca'nın ağabeysi, Hülya Aras'ın manevî babası, Türkiye Cumhuriyeti eski Hariciye Vekillerinden, aziz Atatürk'ün en yakın mesai arkadaşı

Dr. TEVFIK RÜŞTÜ ARAS

5 Ocak 1972 günü Hakkın rahmetine kavuşmuştur. Aziz nâşı 7 Ocak 1972 Cuma günü, Cuma namazından sonra Bebek Camiinden alınıp, Rumelihisarı kabristanındaki ebedî istirahatgâhına tevdi edilecektir.

Mevlâ rahmet eyleye.

(İst. Akşam: 89)